

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

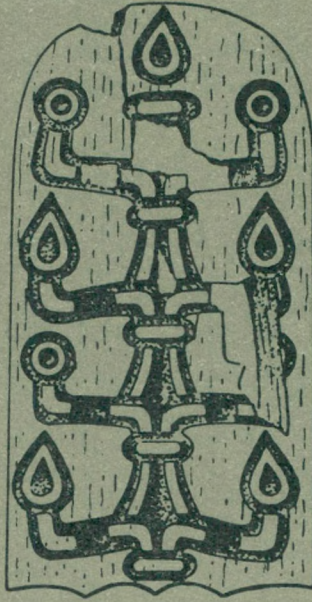
BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : XXXIII

No : 131

Temmuz 1969

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ – ANKARA

1 9 6 9

İ Ç İ N D E K İ L E R

Makaleler, İncelemeler :	Sayfa
EMRE, KUTLU : Altın-tepe'de Urartu Seramiği ((22 desen ve VI levheda 23 resimle birlikte)	279
————— : The Urartian Pottery from Altın-tepe (22 illustrations and 23 fig. in 6 Plates)	291
ONURKAN, SOMAY : Perge Artemis Kabartmaları ve Artemis Pergaia (X levheda 39 resimle birlikte)	303
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ : Trakya'da Bizans devriné ait Eserler (108 resimle birlikte)	325
Konferanslar :	
OTTEN, PROF. DR. HEINRICH (Çeviren : ERTEM, DR. HAYRİ) : Hitit Tarihi-nin Kaynakları ve Eski Doğu Kronolojisi	359
Bibliyografya :	
Kitaplardan Haber	371
Haberler:	
Türk Tarih Kurumunun 1969 yılı Genel Kurul Toplantısı ve çalışma rapor-ları	379
Milâttan Önce Dördüncü yüzyıla ait Türkçe yazılar bulundu	427
Büyük Türk Âlimi Biruni'nin 1000 inci Doğum Yılı Kutlanacak	427
Uluslararası İkinci Dünya Savaşı Tarihi Komitesine Türk Tarih Kurumu da üye oldu	428

Kapaktaki resim : T. T. K. Altın-tepe Kazısında bulunan fildişinden hayat ağacı levhası. (M. ö. VIII. yüzyıl sonu).

BELLE TEN

Cilt: XXXIII

TEMMUZ 1969

Sayı: 131

ALTINTEPE'DE URARTU SERAMIĞI

KUTLU EMRE

Erzincan'ın 20 km. doğusunda, Erzincan-Erzurum yolu üzerindeki Altıntepe'de 1959 yılındanberi, Prof. Dr. Tahsin Özgüç başkanlığındaki heyet tarafından, Türk Tarih Kurumu ve Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü adına, kazılar yapılmaktadır¹. Burada bulunmuş olan seramiği yayınlamama müsaade buyuran sayın hocam Prof. Dr. Tahsin Özgüç'e teşekkürlerimi sunarım.

Çok eskidenberi, 19. yüzyılın son çeyreğinden bu yana, Urartu seramiğinden bahsedilmektedir². Fakat bu konu, diğer cazip Urartu eserleri yanında, ciddi bir araştırma niteliğine erişmemiştir. Ancak, 1938 yılında K. Lake'in Van'da yaptığı kazılardan sonra, Urartu seramiği müstakil bir araştırma konusu haline geldi. Van kazılarına katılmış olan H. H. von der Osten burada bulunan iki türlü seramiği, yani, tek renklileri ve boya ile nakışlı olanları neşretti³. Müellif bu makalede Urartu seramiği ile ilgili çok esaslı noktalara dokunmuştur. İkinci Dünya Savaşından bu yana Urartu sahasındaki araştırmalar

¹ T. Özgüç, Altıntepe kazıları. Belleten 98 (1961), s. 253-254.

² H. H. von der Osten, Die urartäische Töpferei aus Van und die Möglichkeiten ihrer Einordnung in die anatolische Keramik. I. *Orientalia* 21 (1952), s. 308, Not. 3.

³ Von der Osten, *Orientalia* 21 (1952), s. 307-328; *Orientalia* 22 (1953), s. 329-354.

büyük bir gelişme göstermiş, önemli Urartu şehirlerinde yapılan kazılar Urartu seramiği hakkındaki bilgilerimizi çok arttırmıştır.

Altın-tepe'de Urartu devrine ait iki mimarlık katı tesbit edilmiştir⁴. Bunlardan ilki, yani eski olanı mâbedi, depoyu, mezarları ve açık hava mâbedini içine alır ve M. ö. 8. yüzyılın ikinci yarısına tarihlenir. İkincisi, yani M. ö. 7. yüzyılın ikinci yarısına ait olanı sütunlu kabul salonunu ve onunla ilgili kısımları kapsar⁵. Bu yapı katlarında ele geçen seramik belirli bir tekniğe⁶ ve şekillere sahiptir. Hamurları, genellikle, koyu kiremit rengi veya pas kırmızılığındadır ve irice tanelidir. Kaplar çömlekçi çarkında şekillendirilmiştir. Karmir-Blur'da bir çömlekçi çarkının bulunmuş olduğu ifade edilmektedir⁷. Urartu ustaları kapların hamurundan çok astar ve perdahına önem vererek onları bu yolla cazip bir hale getirmişlerdir.

I. (Eski) Yapı katına ait olan seramik :

Bunlar, 1. Mezarlarda ölü hediyesi olarak, 2. Mâbede adak eşyası olarak, 3. Depoda ve mâbedin avlusunda ve mâbedin yan odalarını örten enkaz içinde ele geçmiştir.

Şekiller :

A. *Yuvarlak ağızlı, silindir boyunlu vazolar* : Dışarı çelik ağız kenarları kalın profillidir. Bunlar hem mezar odalarına hediye olarak bırakılmışlar, hem de yakılmış insan küllerinin muhafazasında, yani urna olarak kullanılmışlardır. Bu maksatla kullanılmış olan 3 vazo, 3 no.lu mezar anıtının dış duvarı önünde ele geçmiştir. a - Yumurta gövdeli, b - Yuvarlak gövdeli olmak üzere iki tâli gruba ayrılmaktadırlar.

a. Yumurta gövdeli olduğunu ifade ettiğimiz bu kaplar geniş ve kısa boyunludur. Daima geniş ve düz diplidirler. Boyun dibi ile karın genişliği üstündeki iki yatay çizgi arası iki dalgalı hatla süslüdür. Bu bant içinde bir çift delik, daima, yanyana bulunur. Bu tâli tipin paralellere diğer Urartu şehirlerinde rastlamamaktayız.

⁴ T. Özgüç, Altın-tepe mimarlık anıtları ve duvar resimleri. Ankara 1966, s. 12.

⁵ Aynı eser, s. 12.

⁶ Von der Osten, *Orientalia* 21 (1952), s. 310; M. N. van Loon, *Urartian Art*. İstanbul 1966, s. 32.

⁷ Aynı eser, s. 36, Not. 32.

Alt. a/1. y. 29 cm., g. 22 cm. Koyu portakal kırmızısı astarlı, perdahlı. Astarı kısmen bozulmuş. 3 no. lu mezarın lâhitli odasından (Res. 1).

Alt. a/2. y. 32 cm., g. 24.5 cm. Kırmızı astarlı ve perdahlı. Dışarıya doğru kalınlaştırılmış ağız kenarı içinde kapak oturtmaya mahsus bir oluk var. Boyun dibinde de üçüncü yatay bir hat yer almış. 3 no.lu mezar, lâhitli oda (Lev. I, 1).

Alt. a/3. y. 27 cm., g. 21.5 cm. Portakala çalan kırmızı astarlı ve parlak perdahlı. 3 no.lu mezar, 1. oda (Lev. I, 3).

Alt. a/4. y. 32, cm. g. 22.5 cm. Kırmızı astarlı, perdahlı. 3 no.lu mezarın dışından.

Alt. a/5. y. 32.5 cm., g. 22.5 cm. Kırmızı astarlı, perdahlı. 3. no.lu mezarın dışından. (Lev. I, 2).

b. Bu tâlî tipe giren çok yuvarlak gövdeli, dar ve uzun silindirik boyunlu vazoların mâdenî kapların tam taklidi olduğunu aynı mezara bırakılan bir tunç vazo⁸ ispat etmektedir (Lev. I, 4). Bazılarının omuzlarında, tunç vazoda da görüldüğü gibi, yanyana yapılmış delikler bulunmaktadır. Astarları daha parlak ve itinalıdır :

Alt. a/6. y. 36 cm., g. 31.5 cm. Koyu şarap kırmızısı astarlı, çok parlak perdahlı. Ağız kenarı dışa çekik. Silindirik boyununun dibi kabartma bir şeritle takviyeli. Yuvarlak gövdeli, hafif halka dipli. 3 no.lu mezar, üçüncü odadan (Res. 2).

Alt. a/7. y. 32 cm., g. 27.5 cm. Şarap kırmızısı astarlı, parlak perdahlı. Kısa silindirik boyunlu, yuvarlak gövdeli. Dip kısmı alçı tamirli. Omuzunda üç deliği var. Bunların etrafına şematik bir insan yüzü çizilmiş (Res. 3-4). Vazo 3 no.lu mezarın dışında, içine insan külleri doldurulmuş olarak, bulundu. Urnalarda insan yüzü tasvirlerine çok farklı medeniyetlerde rastlanmaktadır. Bu genel bir âdettir. Yalnız, burada gözlerin Urartuların diğer eserlerinde görülen gözlerin üslûbunda yapıldığını belirtmeliyiz.

Res. 5-6'da görülen iki parça da b. gurubuna giren kaplara ait olup koyu kırmızı astarlı ve parlak perdahlıdır. Malaklu'da

⁸ T. Özgüç, Belleten 98 (1961), s. 259.

bulunmuş olan urnalar arasında da, teknik ve şekilleri bakımından, Altuntepe'dekilerin eşleri olan delikli urnalar vardır⁹.

A grubu kap şekilleri arasında inceleyeceğimiz sonuncu vazo, gövdesinin uzunluğu ve deliksiz oluşu ile hususiyet göstermektedir :

Alt. a/8. y. 53.3 cm., g. 31.5 cm. Kahveye çalan kırmızı astarlı, perdahlı. Dışa çekik ağız kenarı kalınlaştırılmış. Kısa, dar silindir boyunlu. Düz dipli. 3 no.lu mezar, birinci oda (Res. 7).

B. Çanaklar : Yükseklikleri 3.2-9 cm. arasında değişir. En çok görülen kap şekillerindendir. Çoğunlukla ağız kenarları dışarıya doğru kalınlaştırılmıştır. Bu kalınlığın altında derince bir yiv görülür (Res. 8). Bunların madenî örneklerine 3 no.lu mezarda, parçalar halinde, rastlanmıştır (Res. 9).

Alt. a/9. y. 9. cm., g. 29.1 cm. Kızıl kahverengi astarlı, iyi perdahlı. Dışa doğru kalınlaştırılmış ağız kenarı altı girintili. Düz dibi hafifçe çukur (Lev. II, 1; Res. 10). 3 no.lu mezar, üçüncü oda.

Alt. a/10. Müz. No. 19378, g. 1027. y. 4.5 cm. g. 18 cm. İçi dışı kırmızı astarlı, iyi perdahlı. Astarı dıştan, hafifçe, hırpalanmış. Çok hafif halka dipli (Lev. II, 2; Res. 11). 3 no.lu mezar, 3. oda.

Alt. a/11. Müz. no. 1028. y. 5 cm., g. 18.3 cm. İçi ve dışı kızılkahverengi astarlı, perdahlı. Yuvarlak dibi içeriye doğru, hafifçe, çukurlaştırılmış. 3 no.lu mezar, birinci oda (Lev. II, 3).

Alt. d/3. y. 3 cm., g. 14.8 cm. İçi-dışı kızılkahverengi astarlı, perdahlı. İşlenmiş. Kalın cidarlı. Hafif çukur dipli. Mâbet avlusundan (Lev. II, 4).

Alt. d/4. y. 3 cm., g. 14.4 cm. İçi-dışı kahverengi astarlı, perdahlı. Kalın cidarlı. Hafifçe içeriye çekik ağız kenarı dıştan kalınlaştırılmış. Ufak düz dipli. Alçı tamirli.

Alt. d/5. y. 3.1 cm., g. 15.8 cm. İçi-dışı kızılkahverengi astarlı, perdahlı. Düz dibi hafif çukurca. Kısmen alçı tamirli.

Alt. a/12. Müz. no. 1026. y. 5.3 cm., g. 18.3 cm. İçi-dışı kızılkahverengi astarlı. İyi perdahlı. Dışarıya doğru kalınlaştırılan ağız kenarı altı yivli. Ufak dibi içeriye doğru çukurlaştırılmış (Res. 12).

⁹ R. D. Barnett, The Urartian cemetery at Igdyr. Anat. Std. XIII (1963), s. 154 v d., Res. 12.

İnce cidarlı, basit ağız kenarlı bir çanak, yandan akıtacağı ve kulbu ile özellik göstermektedir :

Alt. a/13. Müz. no. 1030. y. 5 cm., g. 18.5 cm. İçi-dışı kırmızı astarlı, parlak perdahlı. Kalın cidarlı. Keskince omuzlu. Çok hafif halka dipli. Ağız kenarını omuz keskinliğine bağlayan kulbun yan tarafında, uzun akıtacağı yer almış. 3 no.lu mezar, üçüncü oda, tahtın yanından (Lev. II, 5; Res. 13).

Tek sağlam örnekle temsil edilen diğer çanak basit ağız kenarı, yuvarlak dibi bakımından diğerlerinden ayrılır. Derinliği az olan bu ufak kabın kapak olarak kullanıldığını düşünüyoruz :

Alt. a/14. Müz. No. 1029. y. 3.2 cm., g. 12 cm. İçi-dışı kızıl-kahverengi astarlı, perdahlı. Kalın cidarlı. 3 no.lu mezar, lâhitli oda (Lev. II, 6; Res. 14).

C. *Kandil* : Urartu şehirlerinde bolca görülen bu kap şekline¹⁰ Altintepe'de de rastlanmıştır. Akıtacağı küçüktür. Bu kandil şeklinin de mâdenî örneklerin taklidi olduğunu Toprakkale'de bulunmuş olan tunç kandil¹¹ doğrulamaktadır.

Alt. c/1. y. 6.5 cm. İçi-dışı kahverengi astarlı, perdahlı. Ağız kenarı hafif profilli. Ufak akıtacaklı. Küçük düz dipli. İcini ikiye ayıran bölmesi 6 delikli. Mâbedin tahrip edilen odalarının birinden (Res. 15).

D. *Yonca ağızlı testiler* : Altintepe'de tam ve parçalar halinde temsil edilen bu kap şekli hem ölü hediyesi olarak mezarda, hem de mâbede ait odalarda ele geçmiştir. Benzerleri Toprakkale'de¹², büyük guruplar halinde Karmir-Blur'un devlet depolarında¹³, Iğdır'da¹⁴ bulunmuştur. M. Ö. III. Binde Batı Anadolu'da, II. ve

¹⁰ Lehmann-Haupt, Armenien einst und jetzt. II, 2. Berlin/Leipzig 1931, s. 563; B. B. Piotrovskii, Karmir-Blur II. Erivan 1952, Res. 13.

¹¹ Aynı eser, s. 562.

¹² Aynı eser, s. 564, 565; A. Erzen-E. Bilgiç-Y. Boysal-B. Öğün, Van-Toprakkale sondajları ve bu bölgedeki çalışmalar. Türk Arkeoloji Dergisi X, 2 (1960), s. 17.

¹³ B. B. Piotrovskii, Karmir-Blur. III. Erivan 1955, Lev. VI, VII, IX.

¹⁴ R. D. Barnett, Anat. Std. XIII (1963), Res. 20/2.

I. Binde Orta Anadolu'da çok görülen yonca ağızlı testilerin¹⁵, Urartu bölgesinde de madenî örnekleri takliden yapıldığını, Toprakale'de bulunmuş olan tunç testi¹⁶ ve Altıntepe'de 3 no.lu mezarda ele geçen tunç kulp (Res. 16) ortaya koymaktadır. Daima kırmızı astarlı ve çok parlak perdahlı olan bu testilerin kulpları, madenî örneklerde olduğu gibi, dışdan olukludur :

Alt. a/15. y. 38 cm. Koyu kırmızı astarlı, çok iyi perdahlı. Yonca ağızlı, geniş boyunlu. Boynunun dip kısmı kabartma bir şeritle takviyeli. Geniş, yuvarlak gövdeli. Hafif halka dipli. 3 no.lu mezardan (Lev. III, 1; Res. 17).

Alt. d/1. y. 20.5 cm., g. 21.5 cm. Kırmızı astarlı, parlak perdahlı. Astarı kısmen bozuk. Ağız kenarı kırık. Hafif yuvarlak omuzlu. Keskince karınlı. Gövdenin üst kısmı, uçları kavislerle süslü yivlerle bezeli. Kısmen alçı ile tamamlanmış.

Res. 18'deki ağız parçası bu tipe giren bir testiye aittir. Kırmızı astarlı, parlak perdahlıdır.

E. *Kaideli (pedestal) vazolar* : Dışarıya çekik ağız kenarlı, geniş silindir boyunlu, içi boş yüksek kaidelidirler. Paralelleri diğer Urartu şehirlerinde de boldur¹⁷. Mâbedin c e l l a'sına da adak eşyası olarak bırakılmışlardır¹⁸.

Alt. b/1. Müz. no. 2189. y. 16.8 cm., g. 11.2 cm. Kırmızı astarlı, parlak perdahlı. Boyunla gövdenin birleşimi keskin bir hat meydana getirmiş. cella'dan (Lev. III, 2).

Alt. b/2. Müz. no. 2190. y. 17 cm., g. 11.4 cm. Kızılkahve-rengi astarlı, parlak perdahlı. cella'dan (Lev. III, 3; Res. 19).

Alt. b/3. Müz. No. 2191 y. 22.3 cm., g. 12.7 cm. Şarap kırmızısı astarlı, parlak perdahlı. Astarı ve ağız kenarının bir kısmı zedeli. Omuzu ile kaidesinin başlangıcı arasındaki kısım, derinliği az yivlerin meydana getirdiği çiçek dilimi motifleri ile bezeli. cella'dan.

¹⁵ T. Özgüç-N. Özgüç, Türk Tarih Kurumu tarafından yapılan Kültepe Kazısı Raporu, T. T. K. Yayınlarından, V-12. Ankara 1953, s. 36-37.

¹⁶ Lehmann-Haupt, Armenien II, 2, s. 563.

¹⁷ B. B. Piotrovskii, Karmir-Blur, III. Lev. IX.

¹⁸ T. Özgüç, Altıntepe, s. 5, Lev. XXXIII, 3; Res. 7.

Alt. d/2. y. 12.5 cm., g. 13.4 cm. Kahverengi astarlı, perdahlı. Dışarıya çekik ağız kenarlı. Kısa boyunlu. Yuvarlak karınlı. Kalın cidarlı (Lev. III, 4). Mâbet sahasını örten enkazdan.

F. *Küpler* : Diğer Urartu şehirlerinde¹⁹ olduğu gibi, Altuntepe'de de büyük bir depo binasına rastlandı²⁰. Depo odalarında gövdelerinin yarısına kadar toprağa gömülmüş iri erzak küpleri bulundu (Lev. VI). Bunlar üzerinde resim yazısı da vardır²¹. Karmir-Blur'dakilerin aksine, bu depolarda küçük kaplara rastlanmamıştır. Küpler, depo binası ile, ayrıca neşredileceği için burada üstlerinde daha fazla durmayacağız.

Urartu kaplarının ağız kenarlarında ve omuzları üstünde, Hitit seramiğinde olduğu gibi, hayvan başlarının ve gövdelerinin bulunduğu bilinmektedir²². Altuntepe'de eski yapı katında bir hayvan başı bulundu (Lev. IV, 4). Koçbaşı biçimindeki bu emzik kahverengi astarlı, perdahlıdır. K. Bittel'in de yazdığı gibi²³, bu yerli bir Anadolu geleneğinin devamı olmalıdır. M. van Loon boğa başları ile süslü Karmir-Blur vazosu münasebeti ile bunların dekoratif olduğu kadar pratik gayeye de hizmet ettikleri kanısında olduğunu, haklı olarak, bildirmiştir²⁴.

Von der Osten, Urartu seramiğinin Hitit seramiğine benzediğine işaret etti²⁵. Gerçekten, ilk bakışta, astar ve perdahın tekniğinde bir yakınlık görmek mümkündür. Fakat, şekiller birbirinden tamamen ayrı olduğu gibi, hamurların rengi ve işlenişi de farklıdır. Orta Anadolu'da Hitit seramiği M. Ö. 1200'den sonra kullanılmamıştır. Urartu

¹⁹ A. Erzen - E. Bilgiç - Y. Boysal - B. Ögün, T. A. D. X, 2 (1960), s. 13-14; K. Balkan, Patnosda keşfedilen Urartu tapınağı-Atatürk Konferansları-Ankara 1964, s. 240, 241; E. Bilgiç-B. Ögün, Kef Kalesi kazıları 1964. Anatolia VIII (1964) s. 69; B. Piotrovskii, Karmir-Blur. I. Erivan 1950, s. 47, 48, Lev. 5, 6.

²⁰ T. Özgüç, Belleten 98 (1961), s. 266.

²¹ T. Özgüç, Altuntepe'de Urartu mimarlık eserleri. Anatolia VII (1963), s. 56. Lev. XV, 1; Ancient Ararat. Scientific American 216/3 (1967), s. 41 ve alt resim.

²² M. van Loon, Urartian Art, s. 33, Res. 2; O. Sümer, Urartu pişmiş toprak eserleri hakkında. Anatolia VI (1961/62), LXIV, LXV.

²³ K. Bittel, Grundzüge der Vor und Frühgeschichte Kleinasiens. 2. Auflage s. 80.

²⁴ M. N. van Loon, Urartian Art, s. 35.

²⁵ Von der Osten, Orientalia 21 (1952), s. 314.

bölgesi bu seramik nevinin yayılış sahasına dahil değildir. Tahsin Özgüç'e göre M. Ö. II. Bin yılında Doğu Anadolu'da, Urartu sahasında başka bir seramik çeşidi kullanılmış olmalıdır²⁶. Kanaatımızca, Urartu seramiğinin astar ve perdahının Hitit seramiğine benzemesinin nedenini, köklerinin bir oluşunda, yani, yerli, eski Anadolu geleneğine bağlı kalmış olmalarında aramalıdır. K. Bittel, Hitit ananesinin Urartulara, Hurriler üzerinden intikal etmiş olabileceğini yazmaktadır²⁷.

II. (Geç) Yapı katına ait seramik :

Tek renkli Urartu seramiği, Altuntepe'de bütün Urartu devri boyunca, yani, eski ve geç yapı katlarında kullanılmıştır. Sütunlu salon ve onunla ilgili yapıların temsil ettiği II. katta, bu tek renkli seramiğin yanı sıra, boya ile nakışlı bir seramik çeşidi daha bulunmuştur. Sayıları tek renklilere bakınca azdır. Kiremidî veya devetüyü rengi hamurlarına kum tanecikleri katılmıştır. Devetüyü, krem zeminleri koyu kahverengi veya kırmızı ile, içleri doldurulmuş, taranmış üçgenler, baklava dilimleri, kesişen çizgilerle nakışlanmıştır :

Şekiller :

A. *Tabak* : Kiremidî hamuruna kum katılmış. Dışı perdahlı; içi krem boya banyolu. Dışarı çekik ağız kenarının içi, koyu ve kızıl-kahverengi üçgen dizisi ve çiçek motifi ile bezeli (Lev. IV, 3; Res. 20). Bu kap şeklinin benzeri Van'da bulunmuştur²⁸.

B. *Kâse* : Devetüyü hamurlu. Hamurunun renginde astarlı. Hafifce dışarıya çekik ağız kenarı içi, içleri diyagonal taralı üçgenlerle bezeli (Lev. IV, 2; Res. 21).

Alt. h/5. y. 6.5 cm., g. 13.8 cm. İçi ve dışı krem astarlı, perdahlı. Basit ağız kenarlı. Geniş ve yüksek boynu aşağıya doğru daralarak, karın genişliğine içbükey bir kavisle bağlı. Ağız kenarı içi, kontürleri koyu kahverenginde çizilmiş kelebek ve baklava dilimleri ile süslü. Bunların içi pas rengine çalan bir kırmızı ile doldurulmuş (Lev. IV, 1).

²⁶ T. Özgüç, Eski Anadolu Arkeolojisi. Anatolia VII (1963), s. 30.

²⁷ K. Bittel, Grundzüge, s. 81.

²⁸ Von der Osten, Orientalia 21 (1952) Res. III.

C. *İri çaydanlık* : En yakın benzeri Karmir-Blur'da²⁹ bulunmuş olan bu kap şekli, Altuntepe'de tam veya parçalar halinde, oldukça bol bir şekilde temsil edilmektedir : Urartu sanatının en geç safhasında ortaya çıkan kap şekillerindedir. Bunlar, hiç olmazsa şimdilik, eski safhada görülmemektedir :

Alt. h/6. y. 18 cm., g. 27.5 cm. Kızıldevetüyü astarlı perdahlı. Basit ağız kenarlı. Yuvarlak gövdeli. Düz dipli. Omuzu üzerine yatık bağlanan kulbu yuvarlak kesitli. Karşısında, omuzdan çıkan emziğini, ufak bir ikinci kulp ağız kenarı altına bağlamış. Gövdenin üst yarısı, kontürleri koyu kahverengi, içi pas kırmızısı ile kesişen şeritler ve çiçeklerle nakışlı (Lev. V, 1).

Aynı tipe ait olan kap parçası, kiremidî hamurlu, aynı renkte astarlı, perdahlı. Korunan omuz ve karın parçası üstünde siyah ve çok parlak şeritlerden meydana gelmiş çiçek, kafes ve kesişen hat motifleri ile bezeli (Lev. V, 2).

D. *Yuvarlak ağızlı vazolar* : Kiremidî hamuru mesamatlı. Dışının kirli devetüyü astarı perdahlı. Ağız kenarı dışarı çekik. Üzeri siyah ve kırmızı renkli paralel hatlar, içleri noktalarla bezeli üçgen dizisi, içi taranmış üçgenlerle bezeli. Kırmızı boyası, tek renkli kaplarda olduğu gibi çok parlak (Lev. V, 3).

Diğer bir parça da bu türlü bir kap şekline ait olmalıdır. Devetüyü hamuru irice kum taneli. Koyu krem boya banyolu. Ağız kenarı, dışarıya doğru, hafifçe kalınlaştırılmış. Boynu, kızılkahverenginde yatay çizgilerle, ağız kenarı içi, içleri dikine taralı üçgen motifleri ile nakışlı (Lev. V, 4; Res. 22).

İlk bakışta da görüleceği gibi, bu örnekler Frig seramiğini hatırlatmaktadır. Von der Osten bunun üzerinde durmuş, "P o s t - H i t i t , F r i g" dediği seramikle, Urartu boyalı kaplarının benzerliğini ifade etmiştir³⁰. Urartuların Friglerle çağdaş olduğu, Assur tehlikesine karşı birleştikleri ve Frig ülkesinde bulunan Urartu menseli

²⁹ G. R. Meyer, Die sowjetischen Ausgrabungen in Teschebaini und Ir (e) pûni. Wissenschaftlichen Annalen VI, 12. Res. 11.

³⁰ Von der Osten, Orientalia 21 (1952), s. 314.

eserlerin varlığı³¹ gözönüne alınır, bu benzerliğin izahı kolaylaşır. Ancak, Urartu boyalıları yerli bir tekniğe sahiptir. Altın-tepe'de dalgalı hat motifi yoktur. Von der Osten'in yayınladığı Van seramiği arasında, bu motifin, Frig seramiğinde olduğu gibi, sevildiği görülür. Diğer motifler her iki Urartu merkezinde de müşterektir. Bu güne kadar Karmir-Blur askosu³² hariç, Urartu boyalı seramiğinde, Friglerin çok kullandığı tek merkezli daire veya diğer tipik motiflerine rastlanmamıştır.

Von der Osten, Van'ın güney eteklerinde bulunan bu seramiği M. Ö. 714'den, yani, devlet merkezinin Toprakkale'ye naklinden önceki devreye tarihlendirmiştir³³. Von der Osten, Van'da bulunan tek renkli Urartu seramiğinin, boyalı Urartu kaplarından daha yeni olduğuna ve bir süre her iki seramiğin de beraber kullanıldığına işaret etti. Müellif bu görüşünü, Toprakkale'de, yani M. Ö. 714 yılından sonra tesis edilen Urartu şhrinde bulunmamasına, yalnız, tek renkli Urartu seramiğinin burada kullanılmış olmasına dayandırmıştır. Halbuki yeni kazılar, tek renkle astarlanan Urartu seramiğinin bütün Urartu tarihi boyunca kullanılmış olduğunu ortaya koymuştur. Yeni Van ve Patnos kazılarının nihai neşriyatından sonra, tek renkli ve boya ile nakışlı seramiğin ilişkileri daha iyi anlaşılacak ve üstün çoğunluğun her safhada tek renklilerde olduğu görülecektir.

Altın-tepe'de (Van'ın aksine) boya ile nakışlı Urartu seramiğinin son yapı katına bağlı olarak, M. Ö. 7. yüzyılın ikinci yarısına ait olmasını, bunların Van'da eski safhada kullanılmadığı şeklinde anlamamalıdır. Van seramiğine yakınlık gösteren bu boyalı kaplar, Batı Urartu'da geç safhada devam eden örnekleri temsil etmiş olabilirler.

Makalemizi bitirmeden önce, bir sonuç olarak, aşağıdaki hususlara değinmeyi faydalı buluyoruz :

1. Tek renkli Urartu seramiği, bütün Urartu tarihi boyunca kullanılmıştır.

³¹ R. Young, The Gordion Campaign of 1957. AJA 62 (1958), s. 151-152.

³² Bakınız not 29.

³³ Von der Osten, *Orientalia* 21 (1952), s. 310.

2. Bu seramiğin Hitit seramiği ile olan benzerliği eski (yerli), müşterek Anadolu geleneğine dayanmaktadır.

3. Bu seramiğin esas şekilleri madenî örneklere dayanmaktadır³⁴.

4. Urartu kalelerinde, evlerde ve mezarlarda bulunan seramiğin şekil ve tekniğinde fark yoktur.

5. Bu seramik, Urartular tarih sahnesinden çekildikten sonra, başka kavimlerce kullanılmamıştır.

Yukarda ifade ettiğimiz gibi, Altintepe'de kap şekilleri mahduttur. Bunun nedenini, Altintepe'de, yalnız, resmî binaların açığa çıkarılabilmiş ve bunlara ait mutfak-kiler gibi hizmet yerlerinin tahrip sahasına rastlamış olmasında aramalıdır. Kiler ve mutfak eşyasının yayınlanması Urartu seramik repertuarının gerçek yönünü öğrenmemizi sağlayabilir. Bu konuda en kuvvetli kaynağın da Patnos olduğundan şüphe etmemek lâzımdır.

³⁴ Lehmann-Haupt, Armenien II, 2. s. 562'de de belirttiği gibi, bunun için örnekler az değildir. Seramiğe tatbiki zor olsa dahi, bir çok kap şekli madenî kap şekillerini tekrar etmektedir.

THE URARTIAN POTTERY FROM ALTINTEPE

KUTLU EMRE

The site of Altintepe, which is situated 20 kms east of Erzincan and close to the Erzincan-Erzurum road, has been subject since 1959 to excavations led by Prof. Dr. Tahsin Özgüç and carried out under the auspices of the General Directorate of Antiquities and Museums, and the Turkish Historical Foundation¹. I would like to express my sincere thanks to my instructor Prof. Dr. Tahsin Özgüç, who has provided me with the opportunity to publish the Altintepe pottery.

Urartian pottery has been being discussed for a considerable period of time, namely since the last quarter of the 19th century². However, overshadowed by other attractive Urartian finds, this interest did not reach the stage of serious investigation until the excavations undertaken by K. Lake at Van in 1938, through which Urartian pottery became a separate field of research. H. H. von der Osten, who participated in the Van excavations, published the two kinds of existing pottery, namely the monochrome and the painted varieties³. In the article the author mentioned essential points about Urartian pottery. From the Second World War onwards research on Urartu has considerably developed and the excavations at the important Urartian sites have increased our knowledge of the pottery to a great extent.

Two Urartian building levels have been established at Altintepe⁴. The first, that is, older building level, contains the temple, the storehouse, the tombs and the open air temple, and dates to the second

¹ T. Özgüç, Excavations at Altintepe. *Belleten* 98 (1961), p. 269.

² H. H. von der Osten, Die urartäische Töpferei aus Van und die Möglichkeiten ihrer Einordnung in die anatolische Keramik. I. *Orientalia* 21 (1952), p. 308, Note 3.

³ Von der Osten, *Orientalia* 21 (1952), p. 307-328; *Orientalia* 22 (1953) p. 329-354.

⁴ T. Özgüç, Altintepe Architectural Monuments and Wall Paintings. Ankara 1966, p. 46.

half of the 8th century B. C. The second building level, which dates to the second half of the 7th century B. C., covers the colonnaded reception hall and its related parts⁵. The pottery discovered in these building levels displays a certain technique⁶ and an established form. In general, the paste is dark brick or rust-red coloured and is tempered with rather large particles. A potter's wheel was used in shaping the wares; the discovery of a potter's wheel at Karmir Blur has been made known⁶. Urartian masters have put more emphasis on the slipping and polishing of vessels, rather than the paste itself, in an effort to render the pottery attractive.

Pottery of the first (Early) building level:

The pottery was discovered: 1 – In the graves where wares were left as burial gifts, 2 – As offerings in the temple, 3 – In the storehouse, and 4 – In the debris which covers the yard and the auxiliary chambers of the temple.

The Forms:

A. *Jars with rounded orifices and tubular necks*: The everted rim has a thick profile. The specimens have been left in burial chambers as gifts, as well as having also been used as urns to preserve the ashes of the exhumed bodies. The three jars used for the latter purpose were discovered in front of the outer wall of the third tomb. They exist in two secondary types: a – Ovoid bodied jars b – Rounded bodied jars.

a. The ovoid bodied vessels have short, wide necks and in all cases they have a wide, flat base. The space between the two horizontal lines, which lie on the base of the neck and on the wide part of the body respectively, is adorned with a wide wavy band. The area between the lines always contains a pair of close set holes. Parallels to this secondary type have not been obtained in other Urartian sites.

⁵ *ibid.*, p. 12.

⁶ Von der Osten, *Orientalia* 21 (1952), p. 310; M. van Loon, *Urartian Art*. Istanbul 1966, p. 32.

⁷ *ibid.*, p. 36, Note. 32.

Alt. a/1. h. 29 cm., w. 22 cm. Dark orange-red slipped, polished; partly damaged slip. From the sarcophagus chamber of the third tomb (Fig. 1).

Alt. a/2. h. 32 cm., w. 24.5 cm. Red slipped, polished. A groove to place the lid is set inside the rolled, everted rim. A third horizontal line lies at the base of the neck. From the sarcophagus chamber of the third tomb (Plate I, 1).

Alt. a/3. h. 27 cm., w. 21.5 cm. Orange-red slipped and polished to a gloss. From the first room of the third tomb (Plate I, 3).

Alt. a/4. h. 32 cm., w. 22.5 cm. Red slipped, polished. From outside the third tomb.

Alt. a/5. h. 32.5 cm., w. 22.5 cm. Red slipped, polished. From outside the third tomb (Plate I, 2).

b. A bronze vase⁸ found in the same grave proves that the jars included in this secondary type, with very rounded bodies and with long, narrow tubular necks, are the faithful copies of metal prototypes (Plate I, 4). Some specimens have close set holes on their shoulder like the bronze vase in question. Their slips are much more glossy and refined than usual.

Alt. a/6. h. 36 cm., w. 31.5 cm. Dark wine-red slipped, polished to a gloss. Everted rim. The tubular neck is supported by a relief band at the base. Rounded body. From the third room of the third tomb (Fig. 2).

Alt. a/7. h. 32 cm., w. 27.5 cm. Wine-red, slipped, brightly polished. Short tubular neck, rounded body. The bottom is mended with plaster of Paris. Three holes on the shoulder, around which a schematic human face has been arranged (Fig. 3-4). The specimen, filled with human ashes, was discovered outside the third tomb. The representation of the human face on the urns are observed in many different civilizations and is a common tradition. However, the similarity between the eye-shapes on this urn with the eyes-hapes on other Urartian works of art is notable.

The two fragments shown in (Fig. 5-6) belong to vessels of the subtype b also. They are deep red slipped and brightly polished.

⁸ T. Özgüç, *Belleken* 98 (1961), p. 273.

There are some holed urns at Malaklu, which are identical to Altuntepe examples in form and technique⁹.

The last jar to be included among the specimens of type A is differentiated by its long body and the absence of holes :

Alt. a/8. h. 53.3 cm., w. 31.5 cm. Red-brown slipped, polished. Rolled, everted rim. Short and narrow tubular neck. Flat base. From the first chamber of the third tomb (Fig. 7).

B. *Bowls* : The heights vary between 3.2-9 cms. The bowls are one of the most common forms. In most cases, the rim is rolled and everted, and there is a rather deep groove below (Fig 8). Metal prototypes in a fragmented condition were discovered in the third tomb (Fig. 9).

Alt. a/9. h. 9.6 cm., w. 29.1 cm. Red-brown slipped, brightly polished. A recess below the rolled everted rim. The flat base is slightly hollowed (Plate II, 1; Fig. 10). From the third chamber of the third tomb.

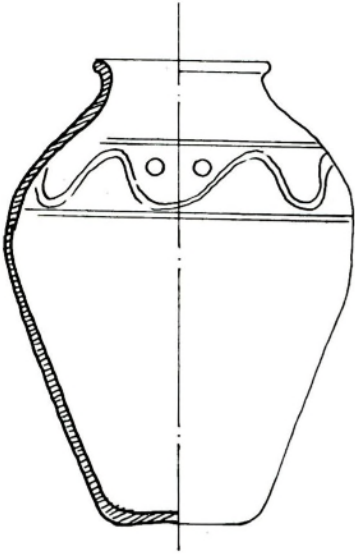
Alt. a/10. Mus. No. 1027, 19328. h. 4.5 cm., w. 18 cm. Red slipped inside and out, brightly polished. The slip on the outer surface is slightly marred. Very slight ring base (Plate II, 2; Fig. 4) From the third chamber of the third tomb.

Alt. a/11. Mus. No. 1028, h. 4.5 cm., w. 18.3 cm. Red-brown slipped inside and out, polished. The rounded bottom is slightly hollowed inwards. From the third chamber of the third tomb. (Plate II, 3)

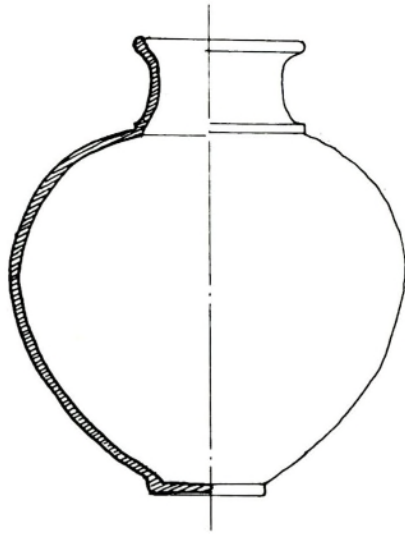
Alt. d/3. h. 3 cm., w. 14.8 cm. Red-brown slipped inside and out. Charred. Thick walls. Slightly hollowed base. From the temple yard. (Plate II, 4).

Alt. d/4. h. 3 cm., w. 14.4 cm. Brown slipped inside and out, polished. Thick walls. Slightly inverted rim, rolled from without. Small, flat base. Mended with plaster of Paris.

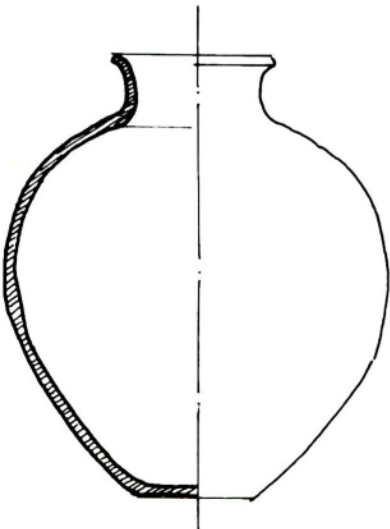
⁹ R. D. Barnett, The Urartian cemetery at Igdyr. AS. XIII (1963). p. 154 ff., Fig. 12.

Res. Fig. : 1

Res./Fig. : 2

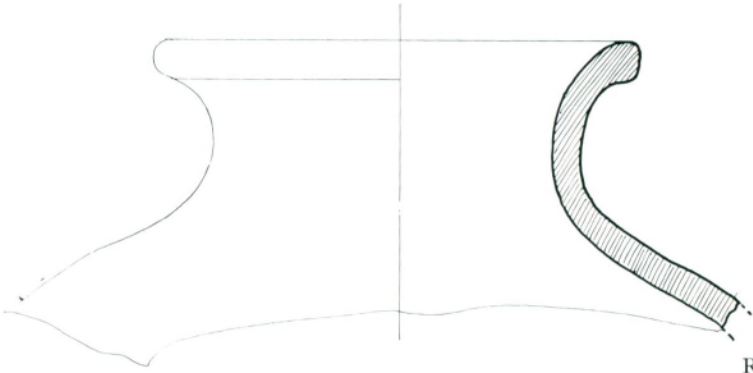

Res./Fig. : 3

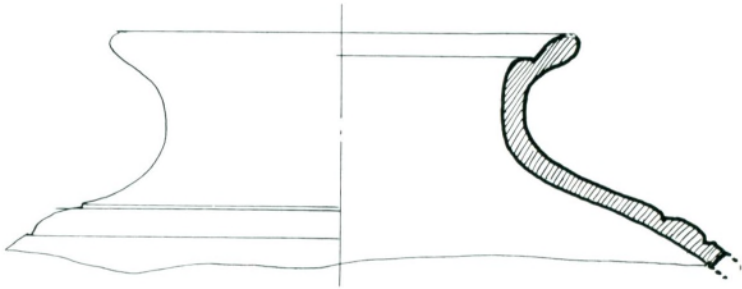

Res./Fig. : 4

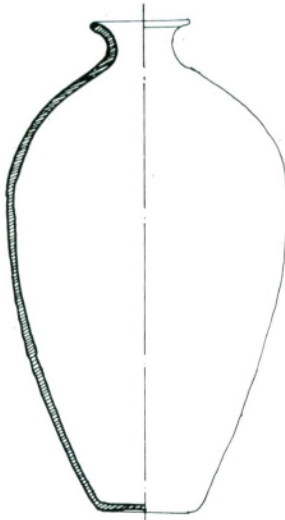

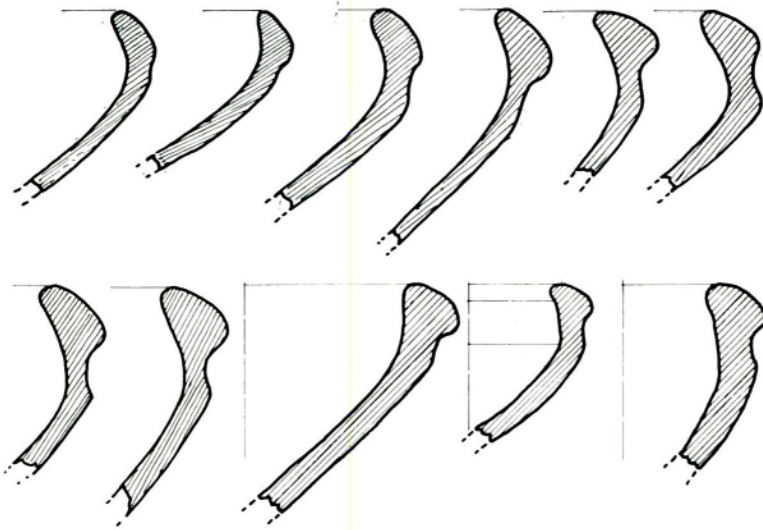
Res./Fig. : 5

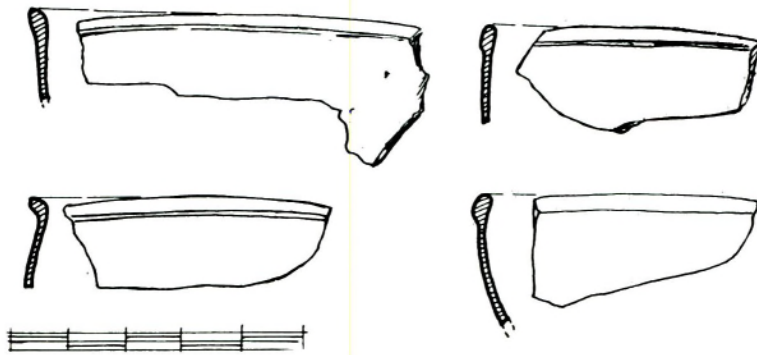
Res./Fig. : 6

Res./Fig. : 7

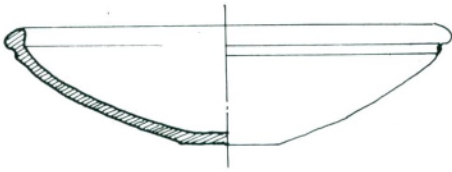

Res./Fig. : 8

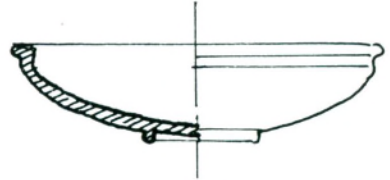

Res./Fig. : 9

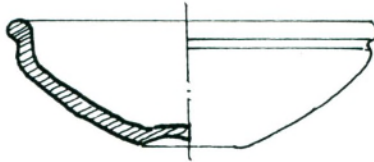
K. Emre

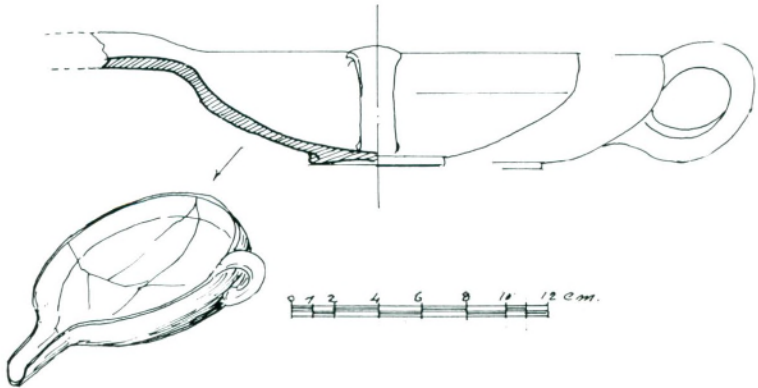
Res./Fig. : 10

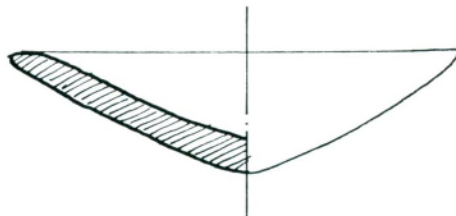
Res./Fig. : 11

Res./Fig. : 12

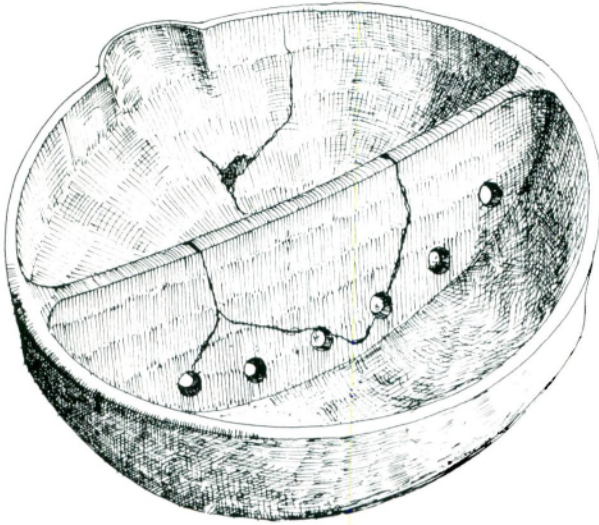

Res./Fig. : 13

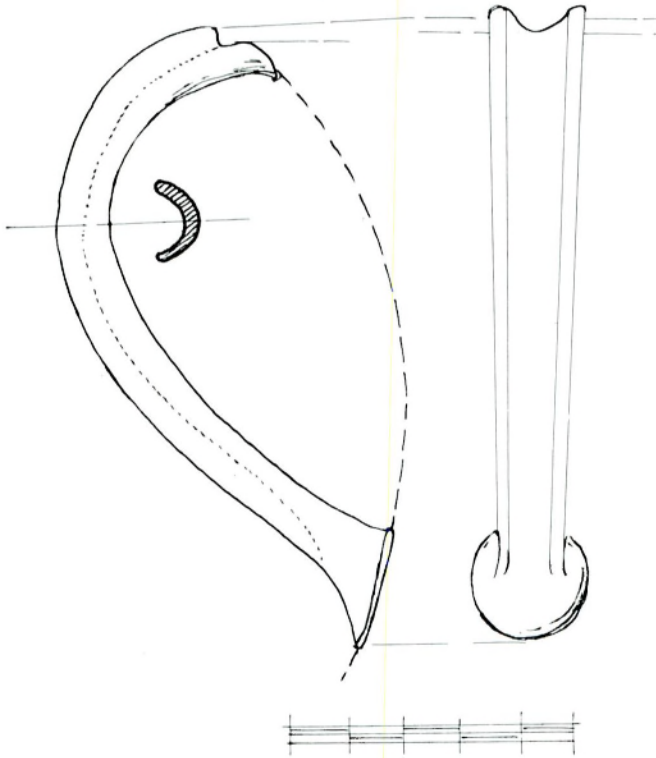

Res./Fig. : 14

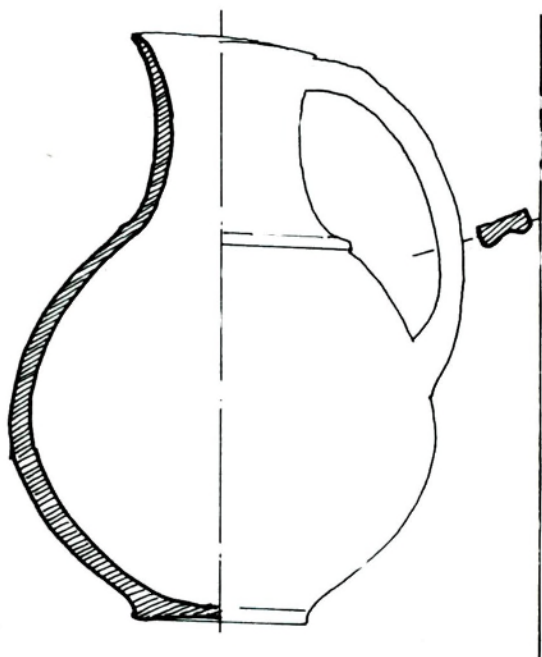

Res. Fig. : 15

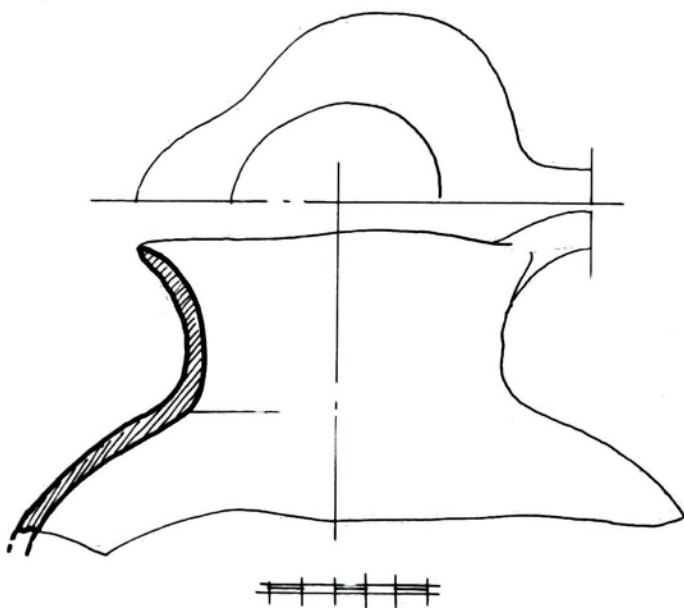

Res./Fig. : 16

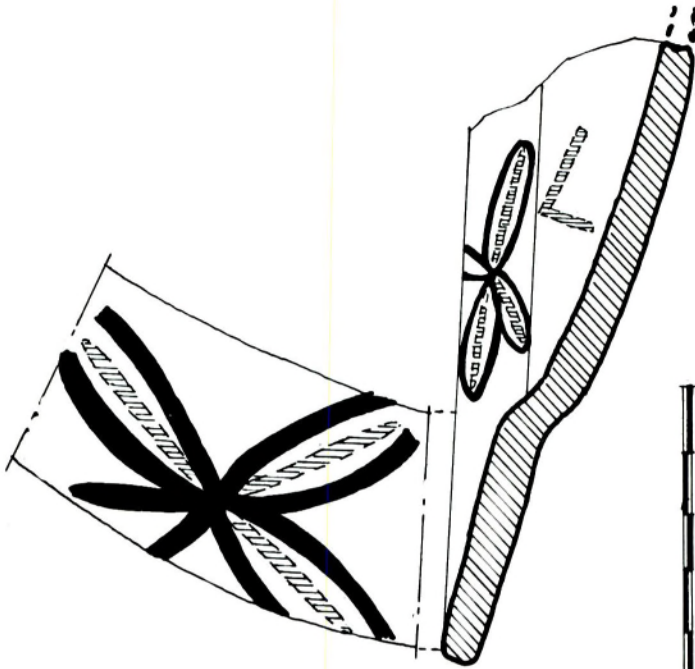
K. Emre

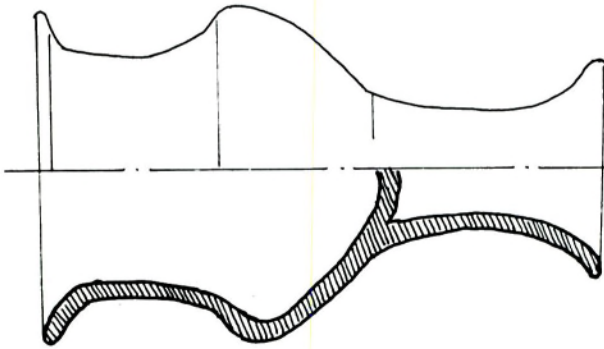
Res./Fig. : 17

Res./Fig. : 18

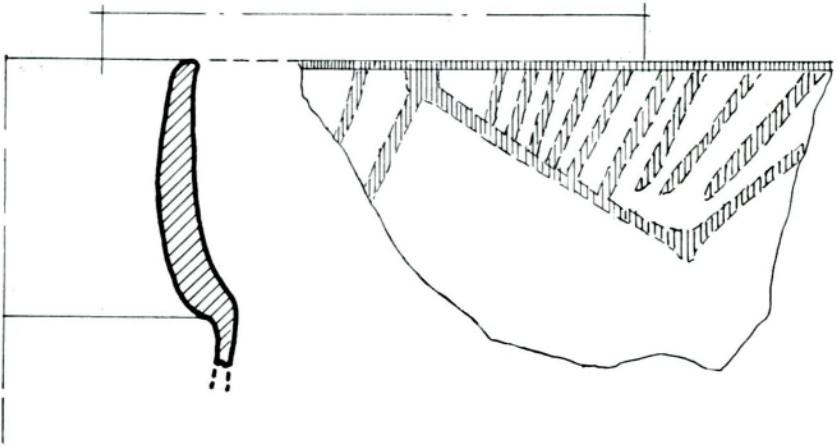
Res. Fig. : 20

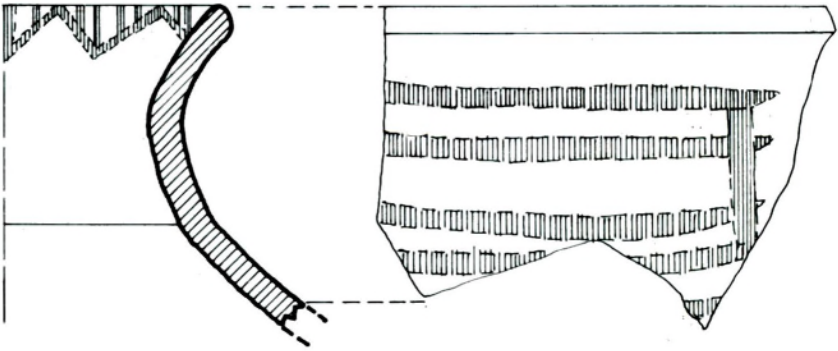
Res. Fig. : 19

Res./Fig. : 21

Res./Fig. : 22

1

2

3

4

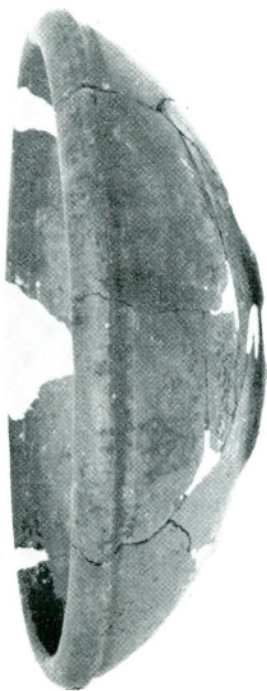
4

5

6

1

2

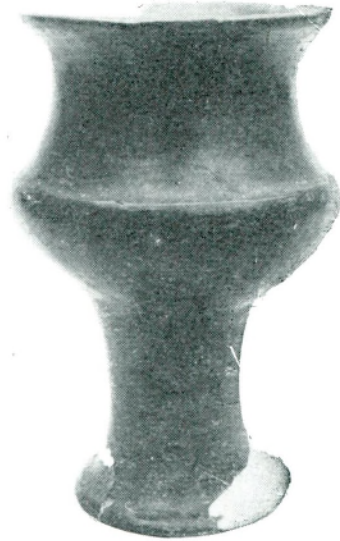

3

1

2

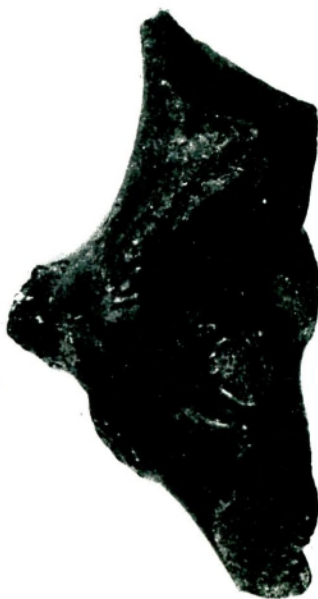
3

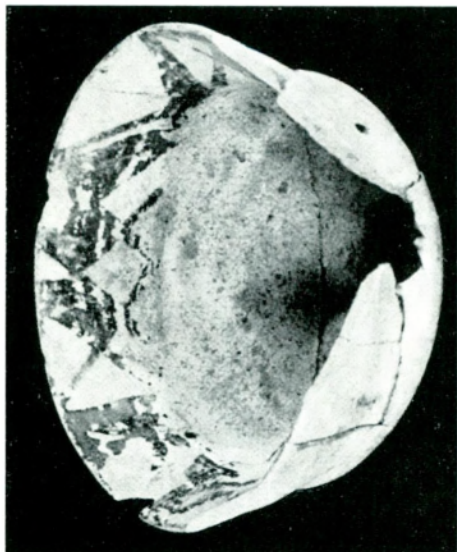
4

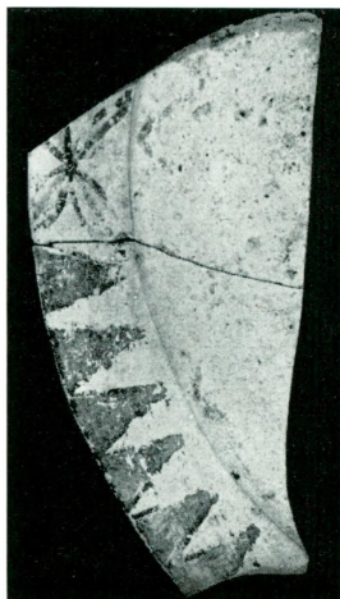
2

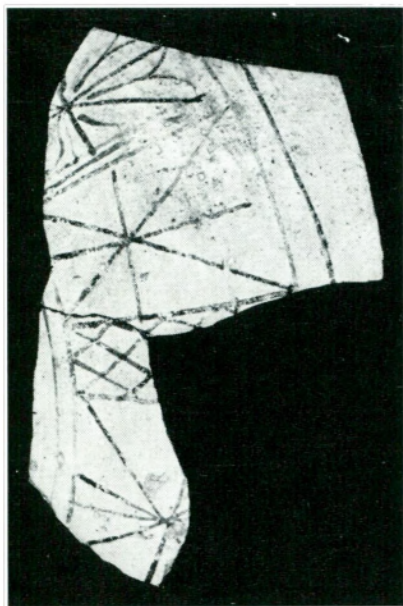
4

1

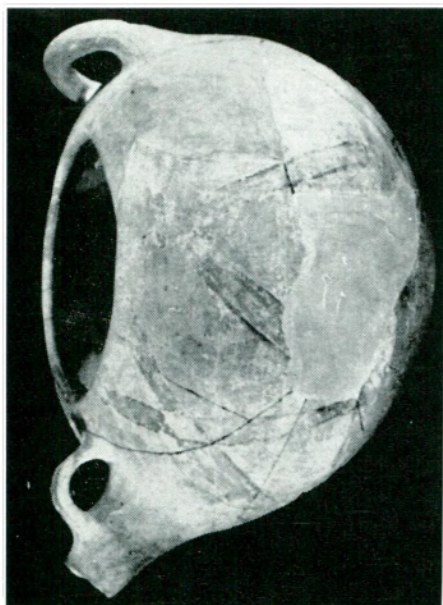
3

2

4

1

3

Alt. d/5. h. 3.1 cm., w. 15.8 cm. Brown slipped inside and out, polished. The flat base is slightly hollowed. Partly mended with plaster of Paris.

Alt. a/12. Mus. No. 1026. h. 5.3 cm., w. 18.3 cm. Red-brown slipped inside and out, brightly polished. The rolled, everted rim grooved below. The small base is hollowed inwards (Fig. 12).

A thin-walled bowl with a simple rim is differentiated by its spout, set sideways, and its handle :

Alt. a/13. Mus. No. 1030. h. 5 cm., w. 18.5 cm. Red-brown slipped inside and out, brightly polished. Thick walled. Slightly carinated shoulder. Very slight ring base. The long spout is set at the side of the handle which links the rim to the shoulder carination. From the third chamber of the third tomb, discovered next to the throne (Plate II, 5; Fig. 13).

The other bowl type, which is represented by a single complete example, is set apart by its simple rim and its rounded bottom. This small and shallow piece might have been used as a lid.

Alt. a/14. Mus. No. 1029. h. 3.2 cm., w. 12 cm. Red-brown slipped inside and out. Thick walls. From the sarcophagus chamber of the third tomb (Plate II, 6; Fig. 14).

C. *Lamps* : This type of ware, a common one in the Urartian sites¹⁰, is present in Altuntepe as well. The spout is small. A bronze lamp discovered at Toprakkale¹¹ verifies that this form, too, is an imitation of metal examples.

Alt. c/1. h. 6.5 cm. Brown slipped inside and out, polished. Slightly profiled rim. Small spout. Small flat base. Six slots on the inside partition. From one of the destroyed chambers of the temple (Fig. 15).

¹⁰ Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt*. II, 2. Berlin/Leipzig 1931, p. 563; B. B. Piotrovskii, *Karmir-Blur*. II. Erivan 1952, Fig. 13.

¹¹ *ibid.*, p. 562.

D. *Trefoil Pitchers* : Pieces of this pottery form in Altuntepe appear as complete examples and as sherds; they have been discovered in the temple chambers, and as burial gifts in graves. It has parallels at Toprakkale¹²; in the state store-houses of Karmir-Blur, arranged in large groups¹³; and in Iğdır¹⁴. The bronze pitcher discovered at Toprakkale¹⁵ and the bronze handle found in the third tomb at Altuntepe (Fig 16) show that the trefoil pitchers, which were very common in Western Anatolia in the 3rd Millenium B. C. and in Central Anatolia in 2nd Millenium B. C.¹⁶, were manufactured in the Urartian area as well, in imitation of metal prototypes. The pitchers, always red slipped and brightly polished, are grooved on the outside of their handles, as with metal examples.

Alt. a/15. h. 38 cm. Dark red slipped, polished to a gloss. Trefoil orifice, wide neck. The base of the neck is supported by a band in relief. Wide, rounded body. Slightly ring based. From the third tomb (Plate III, 1; Fig. 17).

Alt. d/1. h. 20.8 cm., w. 21.5 cm. Red slipped, brightly polished. Partly damaged slip. Broken rim. Slightly rounded shoulder. Slight body carination. The upper body is ornamented with flutings with curved ends. Partly completed in plaster of Paris.

The fragment of a rim (Fig. 18) is part of a pitcher of this type. It is red slipped and brightly polished.

E. *Goblets* : The specimens have everted rims, wide tubular necks and high, hollow stands. The parallels of this type are frequent in other Urartian sites¹⁷. They have also served as offerings in the temple cella¹⁸.

¹² *ibid.*, p. 565; A. Erzen-E. Bilgiç-Y. Boysal-B. Ögün, Van-Toprakkale sondajları ve bu bölgedeki çalışmalar. *Türk Arkeoloji Dergisi*, X, 2 (1960), p. 17.

¹³ B. B. Piotrovskii, Karmir-Blur. III. Erivan 1955, Plate VI, VII, IX.

¹⁴ R. D. Barnett, *Anat. Std.* XIII (1963), Fig. 20/2.

¹⁵ N. T. Özgüç, *Ausgrabungen in Kültepe, Bericht über die im Auftrage der Türkischen Historischen Gesellschaft, 1949 durchgeführten Ausgrabungen.* T. T. K. Yayınlarından V. Seri-No. 12. Ankara, 1953. p. 158.

¹⁶ Lehmann-Haupt, *Armenien* II, 2, p. 563.

¹⁷ B. B. Piotrovskii, Karmir-Blur, III. Plate IX.

¹⁸ T. Özgüç, Altuntepe. p. 41, Plate XXXIII, 3; Fig. 7.

Alt. b/1. Mus. No. 2189. h. 16.8 cm., w. 11.2 cm. Red slipped, brightly polished. The joint of the neck and the body forms a sharp line. From the cella (Plate III, 2).

Alt. b/2. Mus. No. 2190. h. 17 cm., w. 11.4 cm. Red-brown slipped, brightly polished. From the cella (Plate III 3; Fig. 19).

Alt. b/3. Mus. No. 2191. h. 22.3 cm w., 12.7 cm. Wine-red slipped, brightly polished. The slip and part of the rim is damaged. The space between the shoulder and the beginning of the stand is ornamented with a flower petal motif, composed of shallow grooves. From the cella.

Alt. d/2. h. 12.5 cm., w. 13.4 cm. Brown slipped, polished. Everted rim. Short neck. Rounded belly. Thick walls (Plate III, 4). From the debris which covers the temple area.

F. *Pithoi* : As in other Urartian sites¹⁹ a large store-house was discovered at Altuntepe²⁰. In the store-rooms, large pithoi used for food storage were found with half of their bodies buried in the ground (Pl. VI). The bodies also have hieroglyphic signs²¹. In contrast to the pottery of Karmir-Blur, there were no smaller shapes in this store-house. As the pithoi are going to be seperately published, together with the store-house, the subject will not receive a detailed treatment here.

It is observed that, as with the Hittite pottery, the Urartian wares are decorated with plastic representations of animal heads and bodies set on the rim and on the shoulder²². An animal's head has been discovered in the early building level of Altuntepe (Plate IV, 4). This is a spout in the shape of a ram's head, brown slipped and

¹⁹ A. Erzen-E. Bilgiç-Y. Boysal-B. Ögün, T. A. D. X, 2 (1960), p. 13-14; K. Balkan, Patnosda keşfedilen Urartu tapınağı-Atatürk konferansları Ankara 1964, p. 240, 241; E. Bilgiç-B. Ögün, Excavations at Kef Kalesi of Adilcevaz, 1964. *Anatolia VIII* (1964) p. 97; B. B. Piotrovskii, Karmir-Blur. I. Erivan 1950, p. 47, 48, Plate 5, 6.

²⁰ T. Özgüç, *Bellefen* 98 (1961), p. 280.

²¹ T. Özgüç, The Urartian Architecture on the summit of Altuntepe. *Anatolia VII* (1963), p. 48; Plate XV, 1; *Ancient Ararat. Scientific American* 216/3 (1967), p. 41, bottom figure.

²² M. van Loon, *Urartian Art*, p. 33, Fig. 2; O. Sümer, Urartu pişmiş toprak eserleri hakkında, *Anatolia VI* (1961/62), Plate, LXIV, LXV.

polished. As K. Bittel also thinks²³, this probably is a continuation of a native Anatolian tradition. M. Van Loon who considered the Karmir-Blur jar decorated with bull's heads, thinks that the statuettes served a practical purpose as well as being used as ornament²⁴.

Von der Osten has pointed out the resemblance between Hittite and Urartian pottery²⁵. In fact, there is a similarity in the slip and polish application technique. However, aside from the complete discrepancy in vessel forms, the colour and the workmanship of the paste, there is quite a difference between the two civilizations. Hittite pottery was not used in Central Anatolia later than 1200 B. C. and its area of distribution does not include the Urartian settlements. According to Tahsin Özgüç, in the Second Millenium B. C., different pottery types must have been used in the Urartian area of Eastern Anatolia²⁶. In our opinion, the similarity between Urartian and Hittite pottery in slip and gloss technique should be attributed to their common roots, that is, adherence to the old native Anatolian tradition. K. Bittel writes that the Hittite tradition could have passed on to the Urartians through the Hurrians²⁷.

Pottery of the second (Late) building level:

The monochrome Urartian pottery was used at Altıntepe throughout the entire Urartian Age, that is, in both the Early and Late building levels. In Level II, represented by the colonnaded hall and related buildings, there is a painted variety of pottery which was used together with the monochrome. They are few in numbers with regard to monochrome pottery. Their brick or buff coloured paste is sand tempered; the decoration consists of crosshatched, filled triangles, lozanges and crossed lines, painted in brown or red on a buff or cream ground.

²³ K. Bittel, *Grundzüge der Vor und Frühgeschichte Kleinasiens*. 2. Auflage, p. 80.

²⁴ M. van Loon, *Urartian Art*, p. 35.

²⁵ Von der Osten, *Orientalia* 21 (1952), p. 314.

²⁶ T. Özgüç, *Early Anatolian Archaeology. Anatolia VII* (1963) p. 8.

²⁷ K. Bittel, *Grundzüge*, p. 81.

The forms :

A. *Plate* : The brick coloured paste is sand-tempered. The outside of the ware is polished; the inside has been paint-washed in cream. The inside of the everted rim is ornamented with rows of triangles and flower patterns in dark or red-brown (Plate IV, 3; Fig. 20). The parallel of this pottery form has been discovered at Van²⁸.

B. *Bowl* : Buff paste. Slipped in the same colour. The inside of the slightly everted rim is ornamented with triangles, whose insides have been filled with diagonal lines (Plate IV, 2; Fig. 21).

Alt. h/5. h. 6.5 cm., w. 13.8 cm. Cream slipped and polished inside and out. Simple rim. The wide, high neck narrows towards the base and is linked to the wide part of the body in the shape of a concave curve. The inside of the rim is ornamented with butterfly and lozange patterns, their contours outlined in dark brown and filled in with rust shaded red (Plate IV, 1).

C. *Large kettles* : This type of ware, whose closest parallel has been discovered at Karmir-Blur²⁹, is represented by abundant sherds and complete examples at Altintepe. It is one of the types of ware which appeared at the latest phase of Urartian art. This type has not been found in the earlier phase, at least for the present.

Alt. h/6. h. 18 cm., w. 27.5 cm. Red-buff slipped, polished. Simple rim. Rounded body. Flat base. The round-sectioned handle is horizontally linked to the shoulder; set across it, a smaller handle links the spout, which comes out of the shoulder, to below the rim. The upper part of the body is painted with lines and bands outlined with brown and filled in with red (Plate V, 1).

A sherd of the same type of ware; brick-red paste, slipped in the same colour, polished. The preserved shoulder and belly fragment is ornamented with flower motifs, criss-cross patterns and crossed lines, composed of black and glossy bands (Plate V, 2).

²⁸ Von der Osten, *Orientalia* 21 (1952), Fig III.

²⁹ G. R. Meyer, *Die sowjetischen Ausgrabungen in Teschebaini und Ir (e) pûni. Wissenschaftlichen Annalen* VI, 12. Fig. 11.

D. *Vases with rounded orifices* : The brick-red paste is pierced for ventilation. Everted rim. Ornamented with red and black parallel lines, a row of triangles with dotted insides, and cross-hatched triangles. The red paint is glossy, as is that of the monochrome vessels (Plate V, 3).

One other fragment possibly belongs to a specimen of this type. The buff paste is tempered with rough sand and is dark cream paint-washed. Slightly rolled, everted rim. The neck is ornamented with red-brown horizontal lines; the decoration on the inside of the rim consists of triangles with vertically lined insides (Plate V, 4; Fig 22).

The first impression created by these specimens is their resemblance to Phrygian pottery. Von der Osten has stressed this and has pointed out the similarity between the pottery he calls "Post-Hittite, Phrygian," and the painted Urartian pottery³⁰. The similarity is simple to explain when it is considered that the Phrygians and the Urartians were contemporaries, that they created a united stand against the Assyrian threat, and that objects of Urartian origin are present in Phrygian land³¹. However, the painted Urartian pottery conforms with the native technique. The wavy-line motif was not used at Altintepe; on the other hand, it is observed that among the Van pottery published by Von der Osten, the popularity of this motif was comparable to its wide use on Phrygian specimens. The use of other patterns are common to both Urartian centers. The concentric circles or other typical Phrygian motifs have not as yet been observed on painted Urartian pottery, except for the askos from Karmir-Blur³².

Von der Osten has dated the pottery in question, found on the southern coast of Van, to the period before 714 B. C., which is the year signified by the transfer of the state capital to Toprakkale³³. He points out that the monochrome Urartian pottery discovered at Van is a later product than the painted pottery, and that, for a while, the two kinds were used simaltenously. The author bases this opinion on the absence of painted pottery at Toprakkale, which is an Urartian

³⁰ Von der Osten, *Orientalia* 21 (1952), p. 314.

³¹ R. Young, *The Gordion Campaign of 1957*. *AJA* 62 (1958), p. 151-152.

³² See footnote 29.

³³ Von der Osten, *Orientalia*, 21 (1952), p. 310.

site built after 714 B. C. and where only monochrome pottery was used. However, recent excavations have clearly shown that the monochrome, slipped kind of pottery was used throughout the Urartian era. After the final results of the new excavations at Van and Patnos are published, the relationship between the monochrome and the painted pottery will be greatly clarified, and the position of majority occupied by monochrome pottery at all phases will be obvious.

The appearance of the painted Urartian pottery at Altintepe, (in contrast to Van) in the second half of the 7th century B. C. (as related to the building level) should not cause confusion because they were absent in the early phase of Van. These painted wares, which display a certain closeness to Van pottery, might have been specimens which continued into the late phase of Western Urartu.

Before concluding the article, the points made can be summed up as follows :

1. The monochrome Urartian pottery was used throughout the Urartian age.
2. The similarity between Urartian and Hittite pottery is related to the old (native) Anatolian tradition, which is the common root of the two civilizations.
3. The pottery forms are based on metal prototypes³⁴.
4. In Urartu, there are no differences of form and technique between the pottery discovered in the fortifications, the houses or the tombs.
5. Urartian pottery was not used by other peoples after the Urartian era came to a close.

As mentioned before, the pottery forms of Altintepe are limited. The explanation lies in the fact that it was possible to excavate only the official buildings, as the related service quarters, the kitchens and the cellars are within the area which had been subject to destruction. The publication of objects of the kitchen-cellars can help us to recognise the real character of the Urartian repertoire of pottery. Patnos is, without doubt, the richest source for such a study.

³⁴ As Lehmann-Haupt points out in *Armenien II*, 2, p. 562, the examples are considerable in numbers. Many pottery forms are the reproductions of metal vessels, in spite of the difficulties in applying the shapes to clay.

PERGE ARTEMİS KABARTMALARI
VE
ARTEMİS PERGAIA

SOMAY ONURKAN

Pergae fanum antiquissimum et sanctissimum
Dianae scimus esse: id quoque ete nudatum
ac spoliatum esse, ex ipsa Diana quod habebat
auri detractum atque ablatum esse dico.

CICERO, AD VERREM II, 1, 20, 54

Roma'nın Anadolu'da Quaestor olarak görevlendirdiği Verres M. Ö. 80/79 yılında Perge'de çok eskiden kurulmuş tapınaktaki Perge Artemisi'nin kült tasvirinden bütün altınları çalmakla suçlandırılıyor¹. Bu olayda Perge'li hekim Artemidoros da kendisine yardımcı olmuştur². Verres bu altınları bizzat kült tasvirinin üzerinden mi çalmıştır³, eğer böyle ise bunlar tasvirin üzerinde nasıl duruyordu, onunla nasıl bağlanmaktaydı ve en önemlisi tanrıça Perge'de nasıl tasvir edilmişti⁴?

Antik çağda büyük üne sahip Perge Artemisi kült heykelinin nasıl bir görünüşü olduğu hakkında yakın zamana kadar ancak sikke

¹ Bu olay Cicero'nun ithamnamesinden öğrenilmektedir, Ad Verrem II, 1, 20, 54.

² Aynı eser II, 111, 21, 54.

³ Türk Tarih Kurumu adına Prof. Dr. A. M. Mansel yönetiminde yapılan ilk Perge kazıları sonuçlarının yayınlandığı raporda Doç. Dr. A. Akarca tarafından ünlü Artemis tapınağının yeri için yapılan araştırmalar anlatılmış ve bu tapınağın kült tasviri hakkında bilgi verilmiştir, Akarca, Perge'de Artemis mabedi, s. 35 vd. s. 36 alt not 1'de çalınan altınların yorumlanmasında "mukaddes heykelin süsleri değil, depolardaki altın eşya olsa gerektir. Mukaddes idole böyle el uzatılmasına, din hususunda çok hassas olan halk efkârının hoşnutsuzluğunu doğuracağından, herhalde pek cesaret edilemezdi" denmektedir.

⁴ Perge Artemisi hakkında yazılı kaynaklara dayanan bir araştırma B. Pace tarafından yayınlanmıştır, Pace, "Diana Pergaea", s. 309-310 da Cicero'daki metne göre ve sikkeler üzerindeki tasvirlerden de yararlanarak kült tasviri hakkında açıklamalarda bulunulmuştur.

tasvirlerinden bilgi edinilebilmekteydi. M. Ö. III. ve II. yüzyıla tarihlenen en eski sikke kabartmaları üstünde elinde asa ve çelenk tutan, kısa hiton ve çizmeleri ile Yunan Artemisi tipinde bir tasvir bulunmakta⁵, fakat tasvirin yanında mahallî lehçe ile yazılmış $\text{I}\text{A}\text{N}\text{A}\text{Y}\text{A}\text{S}$ $\text{P}\text{P}\text{E}\text{I}\text{I}\text{A}\text{S}$ ibaresi okunmaktadır⁶. Dil incelemeleri sonucunda $\text{I}\text{A}\text{N}\text{A}\text{Y}\text{A}\text{S}$ $\text{P}\text{P}\text{E}\text{I}\text{I}\text{A}\text{S}$ 'ın M. Ö. 3. bine ait Anadolu'nun yerli tanrıçalarından biri olduğu ve başlangıçta Perge'deki ana tanrıçanın bu adı taşıdığı anlaşılmıştır⁷.

Ana tanrıça kültüne en eski çağlardan itibaren Anadolu'nun her yöresinde raslanmaktadır. Her türlü bolluk ve bereketi sağlayan, bitkilerin ve hayvanların üzerinde büyük kuvvete sahip, tarımı koruyan bu tanrıçanın özellikleri doğal koşullara bağlı olarak gelişmiştir. Eski ana tanrıça kavramı, göçler sonucu batı ve güney Anadolu topraklarına yerleşen Yunanlıların tanrıları ile karışmış ve Hellen etkisinin artmasıyla Yunan tanrıları ile yer değiştirmiştir. Bunlarda ortak, akraba özellikler zaten mevcuttu, böylelikle Anadolu'nun birçok yerlerinde çeşitli yerli adlar altında eski ana tanrıça kültü

⁵ Şimdiye kadar ele geçen en eski Perge şehri sikkeleri Hill, B M C Lycia, Pamphylia, Pisidia, s. 119 vd., lev. XXIV nr. 5-6 da ve Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collections of Coins and Medals Danish National Museum, Lycia-Pamphylia, Copenhagen 1955, lev. 8 nr. 307-308 de M. Ö. II. yüzyıla, v. Aulock, Syll. Pamphylien, lev. 151, nr. 4649-4657'de M. Ö. III. yüzyıla tarihlenmektedir.

⁶ Hill, B M C Lycia, Pamphylia, Pisidia, s. 122, nr. 15-20; v. Aulock, Syll. Pamphylien, lev. 151, nr. 4649-4652; B. V. Head, Historia Numorum, 1911 (2), s. 702.

⁷ Proto Luvi ve Luvi dillerinde assa, assas ve assis sufiksleri tanrı, kişi ve yer isimlerine işaret eder. E. Bilgiç, "Anadolunun ilk yazılı kaynaklarındaki yer adları ve yerlerin tayini üzerinde incelemeler" Belleten X, 1946, s. 388 vd. E. Bilgiç, "Die Ortsnamen der 'kappadokischen' Urkunden im rahmen der alten Sprachen Anatoliens", Archiv für Orientforschung XV, 1945-1951, s. 8; E. Laroche, Recherches sur les noms des dieux Hittites, 1947, s. 68-69; özellikle güney ve batı Anadolu dillerindeki tanrı ve kişi adları kuruluşu için bk. P. Kretschmer, Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, 1846, s. 316-322; Yer adı olarak Perge için bk. G. Neumann, Untersuchungen zum Weiterleben hehithischen und luwischen Sprachgutes in hellenistischer und römischer Zeit, 1961, s. 43; $\text{I}\text{A}\text{N}\text{A}\text{Y}\text{A}\text{S}$ $\text{P}\text{P}\text{E}\text{I}\text{I}\text{A}\text{S}$ ile Artemis Pergaia'nın bağlanması için bk. Wernicke, "Artemis", R E II, 1, s. 1397; Pace, Diana Pergaea, s. 304; A. Pekman, Perge Tarihi, basılmamış Dr. tezi (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü) 1956, s. 23 ve 65.

devam etmiştir⁸. Perge Artemisi de bu eski yerli tanrıçalardan biri olup hıristiyanlığın yoğunlaşmasına kadar bu bölgede uzun süre önemini korumuştur. Ününün Pamphylia içinde kalmayıp bu bölgenin sınırlarını aştığı ve geniş bir çevreye yayıldığı çeşitli yerlerde bulunan yazıtlardan ve sikkelerden anlaşılmaktadır⁹.

Sikkeler üzerinde görülen tanrıçanın kült tasviri Perge'de en erken M. Ö. II. yüzyıldan itibaren başlamakta¹⁰ ve Roma İmparatorluk Devri sikkeleri üzerinde¹¹ çok sayıda tekrarlanmaktadır (lev. I). Bu sikkelerde tanrıça çoğu zaman ion nizamında (lev. I 1-10), bazen korinth nizamında¹² (lev. I, 11) bir tapınak¹³ içinde

⁸ Çoğunlukla Artemis ve bazen Aphrodite'nin nitelikleri Anadoludaki tanrıçaya uymakta ve onunla eş anlam kazanmaktadır. Anadoluda süregiden bu yöresel tanrılar için bk. Thiersch, Ependytes, s. 3 vd.; I. Jucker, "Artemis Kindyas", Gestalt und Geschichte, Festschrift Karl Schefold, 1967, s. 136; Ch. Picard, Ephèse et Claros, Recherches sur les Sanctuaires et les Cultes de l'Ionie du nord, 1922, s. 359-360.

⁹ Halikarnassos'dan bir yazıtta, C I G 2656; W. Dittenberger, Sylloge Inscriptionum Graecarum II, 1898-1901, 371; Rodos, Lindos, Thera ve Naukratis'te bulunan yazıtlar için bk. Wernicke, "Artemis", R E II, 1, s. 1397; M. S. III. yüzyıl ortasına ait Attaleia sikkesi üzerinde Perge Artemisi kült tasviri, v. Aulock, Syll. Pamphylien, lev. 150, nr. 4627; Pisidia'da Andeda ve Pogla şehri sikkeleri üzerinde iki sütunun taşıdığı bir kemerin altında Perge Artemisi tipinde kült tasviri, Hill, B M C Lycia, Pamphylia, Pisidia, s. 236-237, lev. XXXVII, nr. 7 ve 8; Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland, Sammlung v. Aulock, Psidien, Lykaonien, Isaurien, 12. Heft, Berlin 1964, lev. 160, nr. 4908-4911 (Andeda), lev. 170, nr. 5142, 5144, 5146, 5147 (Pogla); krş. A. B. Cook, Zeus, A study in ancient religion II, 1, s. 362, res. 259-260; Perge Artemis kültürünün yayılışı için ayrıca bk. Pace, Diana Pergaea, s. 297 vd. Akarca, Perge'de Artemis mabedi, s. 39; D. Magie, Roman Rule in Asia Minor II, 1950, s. 1134, 7.

¹⁰ v. Aulock, Syll. Pamphylien, lev. 151, nr. 4664 ve 4665; Hill, B M C Lycia, Pamphylia, Pisidia, lev. XXIV, nr. 5-6; Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collections of Coins and Medals Danish National Museum, Lycia-Pamphylia, 1955, lev. 8, nr. 307-308; bilinen en eski kült tasvirli bu sikkeler üzerindeki kabartmada figür, arkalıklı bir tahtta oturan tanrıça izlenimini bırakmaktadır.

¹¹ v. Aulock, Syll. Pamphylien, lev. 151-155.

¹² Hill, B M C Lycia, Pamphylia, Pisidia, s. 130, lev. XXIV, nr. 16; v. Aulock, Syll. Pamphylien, lev. 152, nr. 4677; Imhoof-Blumer, Kleinasiatiscche Münzen II, s. 330, lev. XI, 7.

¹³ Tapınak genellikle iki sütunun taşıdığı üçgen alınlıklı şematik bir yapı olarak gösterilmiştir. Alınlık üçgeninin içinde bir kartal veya A harfi yer alır. M. S. III. yüzyıl sikkelerinde arkhitrav üstünde Ασυλου yazısına rastlanmaktadır, v. Aulock, Syll. Pamphylien, lev. 153, nr. 4731; lev. 154, nr. 4732, 4741, 4752. Tapınağın Asyilia hakkı ve Asyilia oyunları hakkındaki açıklamalar için bk. Pace, Diana Pergaea, s. 303 vd. ayrıca krş. Akarca, Perge'de Artemis mabedi, s. 36-37.

durmaktadır. Bunlarda, hilâl ve yıldızdan başka, birçok hallerde ne oldukları kesinlikle anlaşılamıyan ve açıklanamıyan atribüler de gösterilmiştir¹⁴. Bir Karakalla sikkesi üzerinde ise başında sur tacı, elinde bereket boynuzu olan Tykhe, diğer elinde Perge Artemisi'nin kült tasvirini tutmaktadır¹⁵. Sikkenin yuvarlağı içinde kalan küçük bir yüzeye tasviri bütün ayrıntıları ile işlemek imkânsızdır ve sikke kabartmalarından ancak Yunan Artemisi'nden farklı, idol şeklinde eski yöresel bir kült tasvirinin söz konusu olduğu anlaşılmaktadır. Bu sebepten Perge tiyatrosunun skene frons'una ait bir paye üzerindeki kabartma (lev. II,17) tanrıçanın kült tasviri hakkında daha iyi ve belirgin fikir verdiğinden önem kazanmaktadır. İlk olarak bununla sikke kabartmaları dışında, ayrı bir malzeme üzerinde Perge Artemisi'nin bir tasviri ile karşılaşılmaktadır¹⁶.

Kabartmanın tiyatro içindeki buluntu yeri ve durumu kesinlikle bilinmemektedir, ancak sahne binasını süsleyen mermer payelerden biri olduğu anlaşılmaktadır. 1,30 × 0,56 × 0,70 m. ölçüsündeki parçanın bir yanı ve aşağı kısmı kırıktır. Üç yan yüzey ve üst yüzey sağlam kalmıştır. Üst yüzeyde başka bir blokun, belki paye başlığının yerleştiğine işaret eden kenet deliği vardır, fakat blokun üst kenarı kademeli bir profil ile sınırlanmıştır. İki yan yüzey üzerinde kabartma figürlü süsleme yer almakta, üçüncü yüzey ise boş bırakılmış, fakat düzenli işlenerek hafif bir kabarıklık verilmiştir. Tamamen kırılmış olan dördüncü yüzeyde kabartma bulunup bulunmadığı anlaşılmamaktadır.

Kabartmalardan birinde omuzları üzerinde hilâl bulunan bir kadın büstü ve çıplak bir çocuk tasvir edilmiştir (lev. III, 19). 7,5 cm. genişlikte bir yumurta şeridi ile sınırlanan uzun dikdörtgen yüzeyde yukarıya doğru uzanan yaprak kılıflı iki akant dalı birbirleri ile kesişerek iki çerçeve meydana getirmekte, altta dörtte üç profilden

¹⁴ Bu atribüler arasında sfenksler, selvi ağaçları, altı kafesli gırlanlı sütunlar, meşale ve âsa zikredilmekte, selvilerin ağaç kültü ile ilgileri ileri sürülmektedir. Pace, Diana Pergaea, s. 310, Akarca, Perge' ve Artemis mabedi, s. 38.

¹⁵ Imhoof-Blumer, Kleinasiatische Münzen II, s. 331, 26, 27; P. R. Franke, Kleinasien zur Römerzeit, griechisches Leben im Spiegel der Münzen, 1968, s. 63, res. 418.

¹⁶ Bu kabartma 1966 yılında Perge tiyatrosunun Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü tarafından onarılması dolayısıyla skene yapısındaki kazı sırasında diğer bir çok mimarî parçalarla birlikte ortaya çıkmıştır.

sağ yana dönen çıplak bir çocuk figürü iki yandaki akant dallarına uzanmaktadır. Üstte ise karşıdan gösterilmiş kadın büstü yer alır. Ortadan ayrılmış saçları alnın üzerinden iki yana doğru dalgalı inmekte ve başında saçları tutan ince bir band bulunmaktadır. Omuzlarda tutturulmuş elbise kıvrımları göğüsler üstüne dökülür. Kabartmanın özelliğini omuzların arkasında yükselen hilâl meydana getirir ki Perge'de omuzunda hilâl ile gösterilmiş tanrıça ilerde söz konusu edilecek Artemis kabartmalarında da tasvir edilmiştir.

Taşın diğer yüzeyindeki kabartmada Perge Artemis idolünün ilk defa taş üzerinde bir tekrarı ile karşılaşılacaktır (lev. III, 18). İdolün yüksekliği 0,62 m., genişliği 0,24 m. olup kabartma yüksekliği 7 cm. dir. Kabartma yüzeyi 5 cm. genişlikte bir Lesbos kyması ile çerçevelenmiştir. İdol ile Lesbos kyması arasında kalan yüzeyi akant yaprakları kaplamaktadır. Tasvir, yüksek bir kalathos taşıyan başın bulunduğu, yukarıya doğru iki yandan eğimli daralan üst kısım ve dikdörtgen etek kısmı olmak üzere bir yumurta şeridi ile başlıca iki esas bölüme ayrılmaktadır.

Üst kısımda en önemli yeri yüksek bir kalathos giymiş tanrıçanın başı almaktadır (lev. IV, 20). Yukarıya doğru genişleyen, sağ üst yanı kırılmış olan bu kalathos'un üst kısmını çeşitli kalınlıkta, şematik yaprak bezemeli bandlar sınırlar. Kalathos'un baş ile yaprak dizilerine kadar yüzeyinde üst üste sıralanmış, kanatları iki yana kalkan sfenks protomları tasvir edilmiştir, fakat yüzey aşınmış olduğundan kesinlikle belirmemektedir. Yalnız yüzü açıkta bırakan bir baş örtüsü yanakları ve çenenin altını sarmış, kalathos bunun üstüne giyilmiştir. Yüzde yalnız gözler sağlam kalmış, burun ve ağız aşınmıştır. Boyun yerinde yüksek plili bir yaka vardır. Boynun altında uçları yukarı bakan bir hilâl bulunmakta ve iki ucundan yukarıya doğru iki yanda, beşer tane büst sıralanmaktadır. Aşağıdan birinci ve ikinci büstler arasında birer boğum veya yumru bulunmaktadır. Hilâlin altında, ortada sapları ile birbirine tutturulmuş bir çift kymbalon yer alır¹⁷. Baş, hilâl ve büstler iki yanda yukardan aşağıya doğru uzanan ve yüz hizasında iki yana küçük birer dirsek yapan

¹⁷ Perge Artemis kültüründe dans ve müziğin önemli yer tuttuğu anlaşılıyor. Kült tasvirinin etek bölümünde bu danslara yer verilmiştir. Etekteki kabartmalarda da görüldüğü üzere kymbalon bu danslarda önemli yer tutan bir müzik aleti idi. Artemis için kutsal sayılması ve kabartmada atribü olarak verilmesi mümkündür.

düz bandlar ile çerçevenmektedir. Bu bandlar aşağıda her iki yanda ikişer tane alevsiz tasvir edilmiş meşale tutamının ortasına rastlar. Bandların dışında, soldaki yandan sağdaki karşıdan gösterilmiş iki Nike figürü bulunmakta ve sağ ellerindeki çelengi yukarıya doğru kaldırmaktadırlar. Nikelerin üstünde kalan küçük üçgen yüzeylerde yine üst üste üçer büst sıralanmıştır. Toplam olarak on altı büst bulunmaktadır. Bunlar belki ana tanrıçanın beraberindeki korybantları¹⁸.

Yukarda yumurta şeridi ile sınırlanmış dikdörtgen etek bölümü 1 cm. genişlikte şeritlerle ayrılan üst üste 7-8 cm. genişlikte üç friz kapsamaktadır (lev. IV, 21). Frizlerde uzun elbiseli, hareketli, dans eden, müzik yapan figürler yer alır. Bu gün yüzey aşınmış olmakla beraber aslında da ayrıntıların ince ince verildiği anlaşılmaktadır. Figürler kaba çizgilerle, fakat gölge-ışık ile plastik etki bırakacak şekilde işlenmişlerdir. Üsteki ilk frizde yandan ve karşıdan gösterilmiş yanyana yedi figür yer almakta, soldan birinci figür elindeki lyra ile sağa doğru ilerlemekte, üçüncü ve dördüncü figürler omuzları üzerinde ne olduğu anlaşılamayan bir nesne taşımakta, diğerleri hareketli kolları ve elbise kıvrımları ile bir dans sahnesine işaret etmektedirler. Orta frizdeki altı figürde, uçuşan elbise kıvrımları, lyra çalan birinci figür ve kymbalon çalan üçüncü ve altıncı figürlerle bu dans sahnesi daha hareketli bir şekilde devam etmektedir. Üçüncü frizde ise daha sakin, karşıdan gösterilmiş beş figür yer almaktadır. Ortadaki figür diğerlerinden ayrılarak daha belirgin ortaya çıkar, belki burada dansı idare eden rahibe gösterilmek istenmiştir¹⁹.

Başlangıçta tanrı ve idol eş anlamdadır. Tanrısal kuvvet idolün kendisidir, tanrı idoldedir, onun içinde durur. İlk şüphe idolden

¹⁸ Ana tanrıça tasvirleri arasında ilk defa Artemis Pergaiada bu türlü protomlar görülmektedir. Bu büstlerin ne anlam taşıdığıının ve bunlarla ne ifade edilmek istendiğinin kesin cevabı ancak Artemisin Pergedeki yöresel kültü açıklanabildiğinde verilecektir. Örneğin Ephesos Artemisinde bunlara raslanmamaktadır. Anadolu'nun Kybele kültürünün Korybantlar ile yakın ilişkisi olup ana tanrıçanın kymbala ve tympana ile çok hareketli danslarında Korybantlar da kutsanırdı. M. Ö. VII. yüzyıldan itibaren bu kült geniş bir alana yayılmıştır, Schwenn, "Korybanten", R E XI, 2 s. 1442 vd. Pergedeki ana tanrıça kültüründe de Korybantların rol oynaması mümkün olup tasvirin üstündeki büstlerde belki bunların anlatılmak istendiği düşünülebilir.

¹⁹ Törenlerde düzeni sağlamakla görevli kadın Agonothetler için bk. Pace, Diana Pergaea, s. 306; krş. Akarca, Perge'de Artemis mabedi, s. 38.

heykele geçişle, Yunan Arkaik çağı tanrı heykelleri ile başlar ve bundan böyle artık tanrının tasvirleri ortaya çıkmaktadır²⁰. Yunanistan ve Küçük Asya'da ilk tanrı tasvirleri yazılı kaynaklara göre ξόανον, yani tahtadan oyulmakta, bunun üzeri bazen madenî levhalarla kaplanmaktadır. Bu kaplama levhaları altın, gümüş veya bronzdan olabilir²¹. Yunanistan'da Amyklai Apollon'u ve Isparta'da Athena Khalkioikos gibi yassı kült heykellerinde tahta çekirdeğin üstüne bronz kabartmalar giydirilmişti²². Thebai'daki Dionysos'un çok eski tahta idolü Polydoros tarafından bronz levhalarla kaplanmıştı²³. Karia'daki Labranda şehrinde eski bir tapınakta Zeus Stratios'un ksoanonu duruyordu²⁴. Ephesos tapınağının ünlü "gökten düşen" tasviri de Xenophon'a göre²⁵ sedr ağacından yapılmış olup tamamen altınla kaplanmıştı. Magnesia'daki Artemis Λευκοφρυγή tasviri de büyük bir ihtimalle tahta çekirdek üstünde altın kaplamaya sahipti²⁶. Bütün bunlara bağlı olarak, Verres'in Perge Artemisi'nden çaldığı altınlar da, Anadolu'daki diğer iki büyük Artemis gibi Perge'de de altın kaplamalı ahşap bir tasvirin söz konusu olabileceğini hatıra getirmektedir.

Perge Artemisi'nin sikkeler üzerindeki tasvirine göre konik bir taş, bir baitylos olduğu ve üzerinin madenî kaplama şeritlerle süslenildiği ileri sürülmektedir²⁷. Belki British Museum'daki Nerva zamanına ait iki sikke kabartması üzerindeki şematik tasvir (lev. I 7-8) böyle bir sanı verebilir²⁸. Bu kült tasvirinin en eski şekli belki Anadolu'nun

²⁰ İdolden tanrı tasvirlerine geçiş için bk. K. Schefold, *Griechische Kunst als religiöses Phaenomen*, 1959, s. 46.

²¹ Thiersch, *Ependytes*, s. 51.

²² L. Lacroix, *Les reproductions des statues sur les monnaies Grecques*, 1949, s. 54 vd., s. 217 vd.

²³ Pausanias, IX, 12, 4.

²⁴ Strabo, XIV, 659; krş. A. Laumonier, *Les cultes indigènes en Carie*, 1968, s. 47 ve 63 vd.

²⁵ Anab. V, 3.

²⁶ Tapınağın kazısında sella içindeki kült tasvirinin kaidesi bulunmuş ve çok az altın kaplama levhalar ele geçmiştir. Buna dayanarak altın kaplama tahta tasvir olduğu ileri sürülmektedir, O. Kern, "Magnetische Studien", *Hermes* XXXVI, 1901, s. 508.

²⁷ Roscher, *Lexikon*, I 1, s. 594; Pace, *Diana Pergaea*, s. 308-309; Akarca, *Perge'de Artemis mabedi*, s. 37.

²⁸ H. Mattingly, *Coins of the Roman Empire in the British Museum* III, lev. 3, nr. 12 ve 13.

Kybele kültündeki kutsal taşlar gibi bir baitylos olabilirdi, fakat bunu ispatlamak için kesin bir bilgiye sahip değiliz; yazılı kaynaklarda bu konuda hiç bir kayıt yoktur. En erken M. Ö. II. yüzyıl sikkeleri üzerinde görülmeye başlıyan ve tiyatrodaki bulunan kabartmada tasvir edilen tanrıça ile şekilsiz kutsal taş, baitylos arasında bağlantı kurmak zordur. Perge tasvirinin daha çok tahta çekirdeğin üzeri madenî levhalarla kaplanmış ilk kült heykellerinde parçaları aranmalıdır. Daha sonra, M. Ö. II. yüzyıldan M. S. III. yüzyıla kadar Küçük Asya'nın birçok Yunan şehirlerinin sikkeleri üzerinde idol şeklinde eski yerli tanrı tasvirlerine raslanmaktadır²⁹. Bu tasvirler eski yerli tanrıların kült formlarına dönülen bir devreye işaret ederler³⁰. Ana maddesi ister taş, ister tahta olsun, bir fetişe yaklaşan formu ile tanıdığımız Perge Artemis tasviri de Anadolu'daki diğer kardeşleri gibi büyük bir ihtimalle bu devirde yeniden yaratılmış olmalıdır. Zaten M. S. II. yüzyılda yaşamış olan Ephesos'lu Artemidoros, Ephesia ve Eleuthera'nın yanısıra Pergaia'nın da eski şekline tapınılmasını sağlık vermektedir³¹.

Artemis kültünde eskidenberi dans ve müzik mevcuttur. Toprağın uyandığı ilkbahar aylarında ve hasat bayramlarında şarkılı danslarla tanrıça kutlanırdı. Birçok yerlerde Artemis bayramlarında genç kızlar halka dansı yaparlardı, şarkılar söylerler, bazıları ellerindeki kymbalon, tympanon, flüt gibi çeşitli çalgılarla bu danslara katılırlardı³². Açık havada yapılan bu törenlerde tahta fetişler ağaçlara asılır veya kütükler üzerine konur, çevresinde yapılan danslarla toprağın bereketinin sağlandığına inanılırdı³³. Artemis Ephesia kült

²⁹ C. Bosch, "Die kleinasiatischen Münzen der römischen Kaiserzeit", *Archaeologischer Anzeiger* XLVI, 1931, s. 422 vd. Aynı yerde, s. 451'de Hellenistik ve Roma çağında aşağı yukarı 107 şehirde, sikkeler üzerindeki tasvirlerle büyük ana tanrıçanın kutsandığı gösterilmiştir, ayrıca bk. Thiersch, *Ependytes*, lev. I-V ve Imhoof-Blumer, "Beitraege zur Erklarung griechischer Münztypen, Alte Kultbilder", *Nomisma* VIII, 1913, s. 1-22. En önemli yeri Artemis almaktadır, en azından 17 Artemis tipi ayırt edilmektedir.

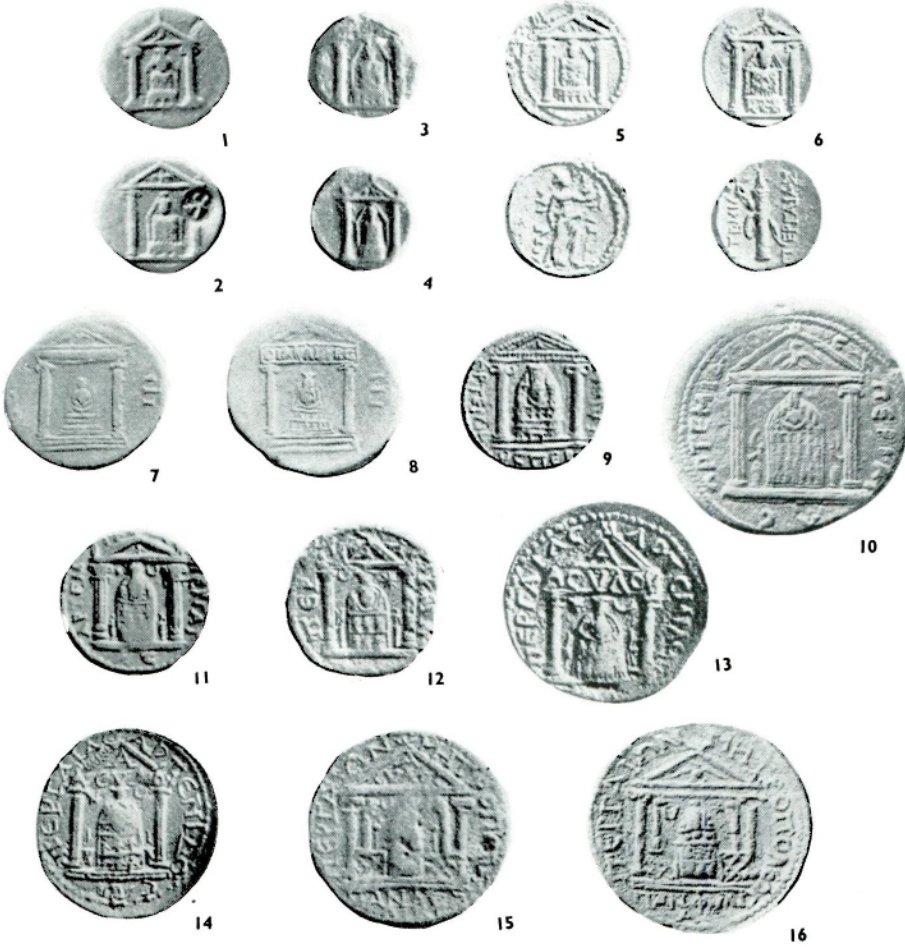
³⁰ I. Jucker, adı geçen eser, s. 137'de bu devreyi bir çeşit Anadolu "renaissance"ı olarak göstermektedir.

³¹ Artemidoros, *Oncirokritai* II, 35; krş. *Forschungen in Ephesos* I, s. 248, no. 125.

³² Bu bayramlar için bk. Wernicke, "Artemis", *R E* II, 1, s. 1397.

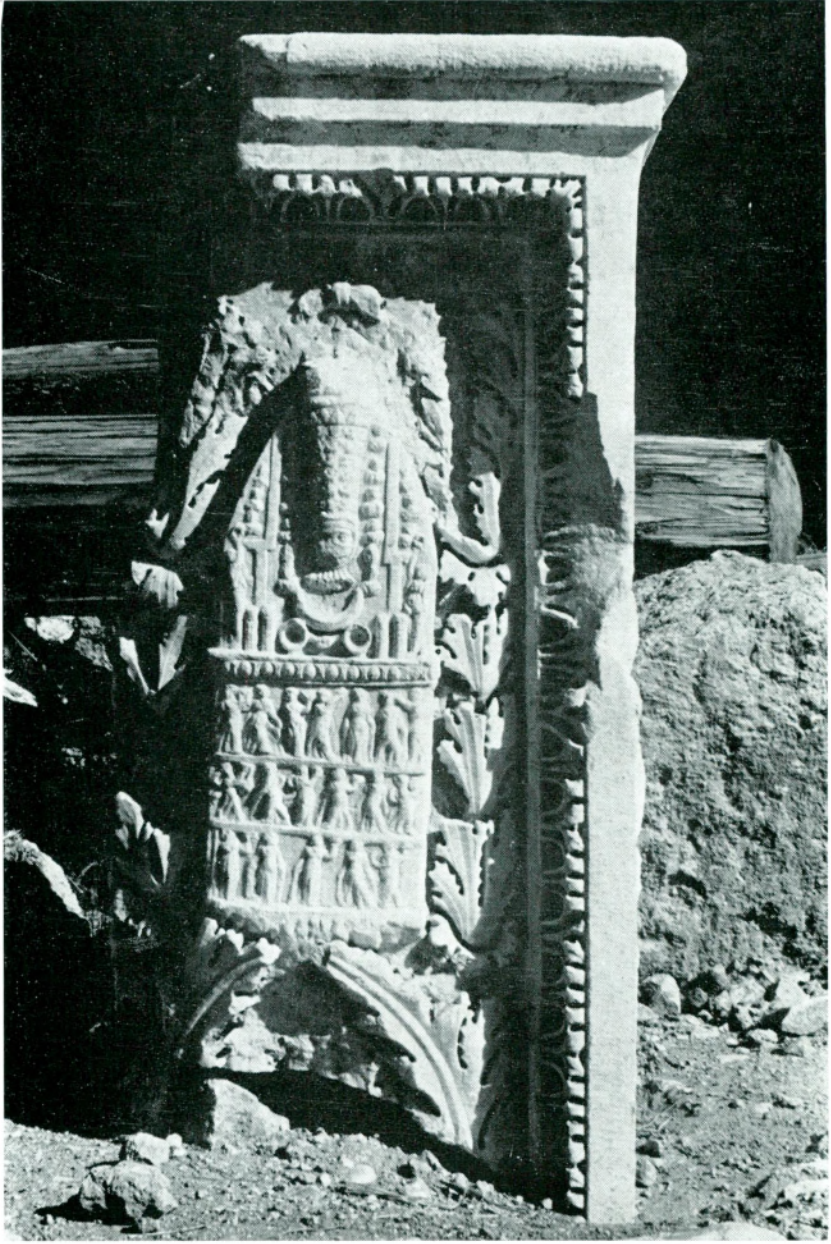
³³ K. Hoenn, *Artemis, Gestaltwandel einer Göttin*, 1964, s. 46.

M. Ö. II. yüzyıldan M. S. III. yüzyıl sonuna kadar Perge sikkeleri.

- 1 - 2. M. Ö. II. yüzyıl (Hill, BMC Lycia, Pamphylia, Pisidia, Lev. XXIV, 5 ve 6)
- 3 - 4. M. Ö. II-I yüzyıl (Sylloge Nummorum Graecorum, Danish National Museum, Lycia-Pamphylia, Lev. 8, nr. 307 ve 308)
- 5 - 6. M. Ö. II-I yüzyıl (v. Aulock, Syll. Pamphylien, lev. 151 nr. 4664 ve 4665)
- 7 - 8. Nerva (H. Mattingly, Coins of the Roman Empire in the British Museum III, Lev. 3, nr. 12 ve 13)
9. Traianus (v. Aulock, Syll. Pamphylien, Lev. 151, nr. 4669)
10. L. Verus (Hill, BMC Lycia, Pamphylia, Pisidia, Lev. XXIV, 15)
11. Caracalla (v. Aulock, Syll. Pamphylien, Lev. 152, nr. 4677)
12. Elagabal (aynı yer, Lev. 152, nr. 4685)
13. Salonina (aynı yer, Lev. 154, nr. 4741)
14. C. Valerianus (aynı yer, Lev. 154, nr. 4752)
15. Tacitus (aynı yer, Lev. 155, nr. 4759)
16. Tacitus (Imhoof-Blumer, Kleinasiatische Münzen II, Lev. IX, 9)

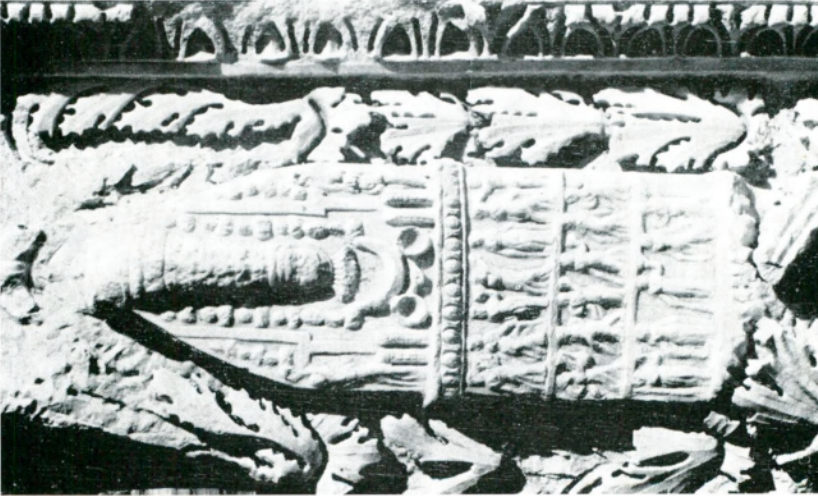

Res. 17 — Tiyatroda bulunan Artemis Pergaia kült tasvirli paye kabartması.

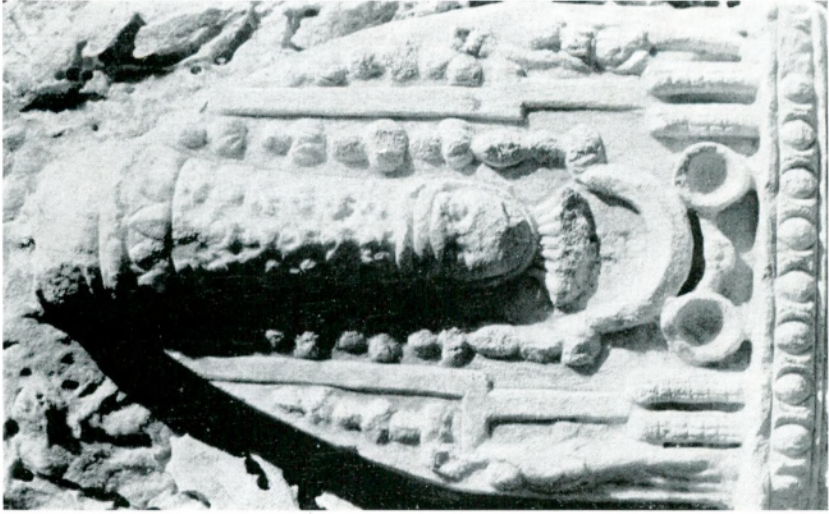
Res. 19 — Payenin diğer yüzeyindeki kabartma.

Res. 18 — Tiyatroda bulunan Artemis Pergaia kabartması.

Res. 21 — Artemis kült tasvirli kabartmanın etek bölümü.

Res. 20 — Artemis kült tasvirli kabartmanın üst bölümü.

Res. 22 — Karia Aphroditesi (İstanbul Arkeoloji Müzesi Neg. No. 316)

23

24

27

25

26

28

Pisidia'da Artemis Pergaia tasvirli Andeda (23-24) ve Pogla (25-28) şehri sikkeleri.

Res. 23 — Julia Domna (Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland, sammlung v. Aulock, Pisidien, Lev. 160, nr. 4909).

Res. 24 — Maximinus (aynı yer, Lev. 160, nr. 4911).

Res. 25 — Antoninus Pius (aynı yer, Lev. 170, nr. 5142).

Res. 26 — Julia Domna (aynı yer, Lev. 170, nr. 5146).

Res. 27 — Antoninus Pius (Hill, BMC Lycia, Pamphylia, Pisidia, Lev. XXXVII, 7).

Res. 28 — Philippus (aynı yer, Lev. XXXVII, 8).

Res. 29 — Oniki burç tasvirli ve Artemis kabartmalı disk.

Res. 30 — Disk sol üst yan Niobe ve çocuğu.

Res. 31 — Disk sağ üst yan Apollon.

Res. 32 — Diskin alt yarısı.

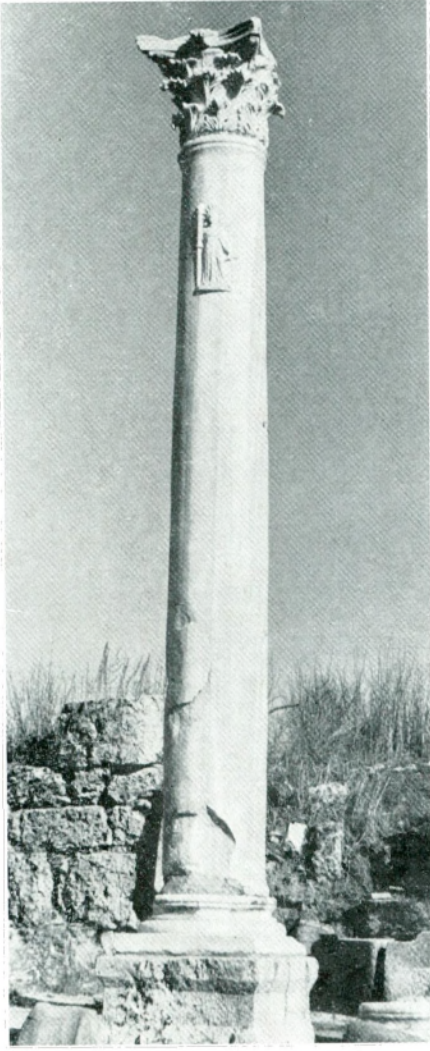

Res. 33 — “Meydan” da bulunan Artemis kabartması.

Res. 34 — Aynı kabartmadan Artemis'in başı.

Res.35—Sütunlu caddede (doğu galeride)
Artemis kabartmalı sütun.

Res. 36 — Aynı kabartma yakından.

Res. 37 — Tâk, Kaset kabartması.

38

39

Res. 38, 39 — Philippus ve Gallienus sikkesi. (v. Aulock, Syll. Pamphylien, Lev. 152, nr. 4706 ve lev. 154 nr. 4733).

tasvirinin şerit ve kumaşlarla süslediği³⁴, esas kült töreninin ilkbahar'da Ἀρτεμισιῶν ayında yapıldığı bilinmektedir³⁵. Perge Artemisi için de bu türlü kutlama törenlerinin olduğu muhakkaktır³⁶. Kabartmada ve sikkelerdeki tasvirlerde etek kısmında üst üste yeralan frizler içinde görülen hareketli dans ve müzik sahnelerinde bu bayramların anlatılmış olması mümkündür. Etek kısmında kabartmalı bezemeye sahip tanrıça tasvirlerinde en zengin örneği şüphesiz ki Ephesos Artemisi vermektedir, ancak Ephesos Artemisi'nin silindirik etek kısmında frizden çok kare veya dörtgen bölmeler içinde tanrıçanın bitki ve hayvanlar üzerindeki etkenliğine işaret eden hayvan ve bitki motifleri yer almaktadır³⁷. Perge Artemisi'ne daha yakın bir paralel Karia Aphrodite'sinde görülmektedir³⁸. Frontal idol tipindeki ana tanrıçalar serisine giren bu tanrıçanın da kült tasvirinin altın levhalarla kaplanmış tahtadan olduğu ileri sürülmektedir³⁹. Bu kült tasvirini tekrarlayan, İstanbul Arkeoloji Müzesindeki 0,90 m. yükseklikte, M. S. I. yüzyıla tarihlenen ve Aphrodisias yakınlarından gelme mermer bir kabartmada⁴⁰ karşıdan gösterilen tanrıçanın başında yüksek bir başlık bulunmaktadır ve elbisesinin etek kısmı kabartmalarla süslü üst üste yatay bölmelere ayrılmıştır⁴¹ (lev. V, 22). Orijinalde

³⁴ C I G, 3002 ve 3003.

³⁵ C I G, 2954 A; Roscher, Lexikon I, 1, s. 591.

³⁶ Pergede düzenlenen Panagyris oyunları, törenler, yarışmalar ve Asyia oyunları için bk. Pace, Diana Pergaea, s. 304 vd. krş. Akarca, Perge'de Artemis mabedi, s. 36.

³⁷ H. Thiersch, Artemis Ephesia, 1935, lev. 1 vd.

³⁸ Çeşitli Avrupa müzelerine dağılmış olan Karia Aphrodites heykelleri için bk. Thiersch, Ependytes, s. 69-71.

³⁹ Aphrodisias'da bulunan bir yazıtta tanrıçanın altın kaplama kült heykeli zikredilmektedir, buna dayanarak C. Fredrich, "Die Aphrodite von Aphrodisias in Karien", Athenische Mitteilungen XXII, 1897, s. 376 vd.'da tapınak idolünün bir Ksoanon olduğunu ve elbisesinin altın kaplama kabartmalı figürlerle bezendiğini ileri sürüyor.

⁴⁰ G. Mendel, Catalogue des Sculptures II, 1914, s. 212-213; Lev. V, 22'de resimlenen bu kabartma Müze fotoğraf arşivinden olup negatifinden yararlanmamı mümkün kılan İstanbul Arkeoloji Müzeleri Müdürü sayın Necati Dolunay'a teşekkür ederim.

⁴¹ Bu yatay bölmeler içinde Kharitler, Helios ve Selene tasvir edilmiştir, C. Fredrich, adı geçen eser, s. 366 vd.; Karia Aphrodites için daha yeni bir araştırmada, F. Eichler, "Karische Aphrodite und Ephesische Artemis", Jahreshefte des österreichischen archäologischen Institutes in Wien XLII, 1955, Beiblatt, s. 1 vd. bu tipin çeşitli kopyaları ele alınmış ve H. Thiersch'in Ependytes und Epos'da verdiği örneklere eklemeler yapılmıştır.

bu kabartmalı bandların yerinde altın levhalar bulunuyordu⁴². Perge Artemisi'nin de orijinalinde etekteki kabartmalı frizin altın levhalarla kaplı olduğu düşünülmelidir.

Tiyatrodaki kabartma yapılırken Artemis kült tasviri muhakkak ki tapınakta duruyordu. Bunun küçük bir modelini tiyatrodaki taş geçiren ustanın, orijinali bütün ayrıntıları ile vermediği, bunu gereksinmediği de anlaşılıyor. Örneğin etekteki friz sayısı, sikke tasvirleri de göz önünde tutulacak olursa, iki ile beş sıra arasında değişmektedir⁴³. Bütün bu örneklerde ancak genel görünüşte uygunluk aranarak kült tasviri çoğaltılmıştır. Ayrıca Perge Artemisi'nin küçük gümüş heykellerinin Artemis şenliklerine gelenlere Ephesos'daki gibi, hatıra eşyası diye satılmış olması mümkündür⁴⁴. Kazılar ilerledikçe Perge Artemisi'nin tiyatrodaki bulunan kabartmasına başka örneklerin de ekleneceği ve bu konudaki bilgimizin artacağı muhakkaktır.

Tiyatroya ait paye üzerindeki Artemis kabartmasının kesin tarihlenmesi tiyatrodaki mimarî parçaların incelenmesi sonunda mümkün olacaktır. Bu parçalarda M. S. II. ve III. yüzyıl üslûpları özellikle sütun başlıklarında ve friz bloklarında görülebilmektedir. Artemis kabartması, akant yapraklarının işlenmesi ve taşın diğer yüzeyindeki kabartmanın üslûbu bakımından II. yüzyılın ortalarını ve ya en erken Antoninler devrini hatıra getirmektedir⁴⁵.

Perge'de bugüne kadar ele geçen Artemis kabartmalarından ilgi çekici diğer bir örnek yuvarlak bir levha, bir disk üzerindeki kabartmadır. Bu kabartma şehrin dışında ve güneyinde, harabenin

⁴² Thiersch, Ependytes, s. 63.

⁴³ İlk sikke tasvirlerinde friz bandı bir tane olarak görülmektedir. v. Aulock, Syll. Pamphylien, lev. 151, nr. 4664-4665; Hill, B M C Lycia, Pamphylia, Pisidia, lev. XXIV nr. 5 ve 6.

⁴⁴ G. Niemann, E. Petersen, K. Lanckoronski, Staedte Pamphylens und Pisiens I, 1890, s. 46, da verilen bilgiye göre bu şenliklerde büyük kalabalık toplanıyor ve Stadium'un doğusunda, Tiyatronun güneyindeki meydana gösteri yerleri kuruluyordu. Stadium'un oturma kademelerini taşıyan tonozlu hücrelerde dükkânlar bulunduğu, bunlarda sahiplerinin isim ve mesleklerinin yazılı olmasından dolayı anlaşılmaktadır. Hatıra eşyaları da herhalde bunlardan birinde satılıyordu.

⁴⁵ Anadolu'nun mimari bezeme tarihinin incelenmesi başlı başına bir konu olup henüz bütünüyle ele alınmamıştır, bu konu işlendiği takdirde üslûp benzerlikleri tarihleme yardımcı olacaktır.

yayıldığı alanı güney doğuda doğal olarak sınırlayan İyilik belenin etkilerindeki düzlükte bulunmuştur⁴⁶.

0,90 m. çapındaki disk, Perge'de pek rastlanmıyan ince gözenekli mor damarlı bir mermer türünden olup, 4,5-5 cm. kalınlıktadır. Arka yüz kaba işlenmiştir, üstte altta ve iki yanlardaki kenet delikleri bir yere bağlanmış olduğuna işaret etmektedir. Dairenin etrafını 7 – 8 cm. kalınlıkta bir band çevirmektedir. Bu bandın içinde oniki burç tasvir edilmiştir. 0,82 m. çapındaki iç daire yüzeyi üzerinde ise Artemis, çevresinde onunla ilgili figürler yer almaktadır. Taşın sol yanı bir burç tasviri tamamen, yanındaki kısmen kaybolacak şekilde kırılmıştır. Sağ yanda daha küçük bir kırık vardır, kabartmaların yüzeyi hayli aşınmış ve kırılmıştır (lev. VI, 29.).

Burçları kapsayan çevreleyici band aşağı yukarı 0,20 m. genişlikte, herbirinin içinde bir burcun sembolü kabartmaya sahip, oniki bölme-ye ayrılmıştır. Sol yandaki kırığın üstünden başlayarak sırasıyla ilk bölmede balık kuyruklu yaban keçisi şeklinde oğlak burcu (Αίγωναίος, Capricornius), yanında elinde yay tutan kentauros ile yay burcu (Τοξότης, Sagittarius) gelmektedir. Bunu akrep (Σκόρπιος, Scorpio) izler. Arkasında iki yana açtığı kollarıyla uçar durumda bir figür olarak gösterilen terazi burcu (Χηλαί veya Ζυγός, Libra) yer almakta ve sağ elinde terazi tutmaktadır. Başak burcu (Παρθένας, Virgo) bir önceki figüre benzer tasvir edilmiştir, fakat iki yana uzanan ellerinde ikişer sap başak tutar. Sonra sırasıyla aslan (Λέων, Leo), yengeç (Καρκίνος, Cancer), İkizler (Δίδυμοι, Gemini), boğa (Ταύρος, Taurus), koç (Κριός, Aries) ve balık (Ίχθύες, Pisces) gelmektedir. Balığın kuyruk kısmı kırılmıştır. Bundan sonraki kaybolan bölmede kova burcu (Ύδροχόος, Aquarius) yer alıyordu.

İç yüzeyde en önemli yeri dairenin üst yarısında 0,40 m. yüksekliğinde Artemis'in büstü kaplamaktadır. Baş tamamen kırılmış, gövdenin üst yüzeyi aşınmıştır. Sol tarafta elbisesi, kolu ve omuz başını açık bırakmakta ve okdanın üstü ile bunu tutan band görülmektedir. Sağ tarafta ise aşınmış olmasına rağmen kumaşın omuzu

⁴⁶ Bu parça Ömer Hor'a ait bir köy evi inşa edildiği sırada köylüler tarafından bulunmuş ve Antalya Arkeoloji Müzesine götürülmüştür. Kabartmanın çıktığı yerin çevresinde yapılan gözlemlerde toprak üstünde hiç bir yapı kalıntısı izine raslanmamıştır, ancak çevrede düzensiz olarak köylülerin taşıdığı eski yapı taşları görülebilmektedir.

örterek göğüslerin altında yatay uzandığı anlaşılmaktadır. Omuzların arkasında hilâlin iki ucu yükselmektedir. Hilâlin uçlarının yanında iki yıldız bulunmaktadır.

Dairenin alt yarısında ve büstün yanlarında kalan boşluklarda figürler yer almaktadır. Sağda ileriye doğru koşan 0,24 m. yükseklikte, üst yüzeyi aşınmış, arkaya doğru uçan pelerini ile bir figür sağ kolunu ileriye doğru uzatmış, elinde bir yay tutuyor olmalıydı (lev. VII, 31). Yayın iki ucunun izleri görülmektedir, bir ucu yukarda hilâlin üstüne geçiyor. Figürün bastığı zemin belirtilmiştir. Bunun karşısına rasthyan yerde, Artemis büstünün sol yanında iki figürlü bir grup yer almaktadır (lev. VII, 30). Geniş gövdeli bir kadın sol kolu ile daha küçük bir figüre sarılmış onu korumakta, kadının elbisesinin ucu, figürün arkasında dalgalanmaktadır. Her ikisinin bastıkları zemin belirtilmiştir. Artemisin iki yanındaki bu üç figür arasında bir bağlantı aranabilir. Çocuklarını Apollon ve Artemis'in oklarından korumaya çalışan Niobe'nin hikâyesi bağımsız heykellere olduğu kadar kabartmalara da konu olmuştur⁴⁷. Bu tasvirde de Çocuklarından birini Apollon'un oklarından korumaya çalışan Niobe'yi görmek mümkündür.

İç dairenin alt yarısında sağ tarafta çıplak bir erkek karşıdan tasvir edilmiştir, başı ve gövdesi kırılmıştır, sağ kolun yukarıya kalktığı anlaşılmaktadır. Dizden bükülü sol bacağına üzerine oturmakta, ileriye uzanan sağ bacağına üstüne bir köpek atılarak onu ısırmaktadır. Figürün altında, onun bulunduğu yere işaret eden, dalgalı çizgilerle temsil edilen bir dere akmaktadır. Burada yine Artemis mitolojisi ile ilgili bir olayı tanıyabiliriz. Artemis'i dereye yıkanırken seyretmeye cesaret eden Aktaion, tanrıça tarafından kendi köpeklerine parçalatılarak cezalandırılmıştır⁴⁸.

Artemis büstünün altında, yalnız başı aşınmış, bir kadın figürü yer almaktadır. Yukarıya doğru kaldırdığı kollarıyla Artemis'in elbisesinden uzanan kumaşın ucunu tutmaktadır (lev. VII, 32).

⁴⁷ R. M. Cook, *Niobe and her Children*, 1964; H. Weber, "Zur Zeitbestimmung der florentiner Niobiden", *Jahrbuch des deutschen archaeologischen Instituts*, 75, 1960, s. 112 vd.

⁴⁸ Pausanias, IX, 2, 3; Aktaion'un köpekleri tarafından parçalanışını gösteren tasvirler için bk. P. Jacobsthal, "Aktaios Tod", *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft*, V, 1929, s. 1-23.

Üzerinde çıplak ayak bileklerine kadar inen uzun bir elbise vardır, üstüne kısa bir hiton giymiş ve sağ taraftan omuzunun üzerinden bir kumaş parçası aşağıya doğru sarkmaktadır. Sola doğru ilerleyen figürde bacaklar yandan, gövde karşıdan, baş geriye dönük tasvir edilmiştir. Önünde çömelmiş, yüzeyi aşınmış, olasılıkla çıplak bir kadın figürü daha yer almaktadır. Bunlarla belki Artemis'in çevresindeki nympheler tasvir edilmek istenmiştir.

Sol alt yanda, Niobe ile nympe arasında iki figür daha bulunmaktadır ki bunlardan üstteki yarı uzanmış hacımlı bir erkek figürüdür, üst yüzeyi ve başı aşınmıştır (lev. VII, 32). Üzerinde sırtından aşağıya doğru inen, göğsü ve karnı açıkta bırakan, fakat bacakların üst kısmını örten bir elbiseye sarınmıştır. Dirsekten bükülmüş sağ koluna dayanmakta, sol kolu ileriye uzanmış ve elinde kolu örten bir dal tutmaktadır. Altında, boylu boyunca uzanmış çıplak küçük bir figür tasvir edilmiştir. Bu yarı uzanmış hacımlı figür ilk bakışta bölgedeki, sikkeler üstünde rastlanan nehir tanrısı tasvirlerini hatırlatmaktadır⁴⁹. Büstün çevresinde yer alan bu figürlerde Yunan Artemisi mitologyası ile ilgili olayların anlatıldığı anlaşılıyor. Bunların en azından ikisini, Niobe ve Aktaion'u açıkça görmek mümkün olmaktadır. Diğer figürlerin teşhisinde ise bu kadar kesinlikle karar verilemiyor.

Diskin ilgi çekici yönü çevresindeki on iki burç tasvirinde kendini göstermektedir. Kova burcu (Ἰδρωχόος, Aquarius) hariç diğerleri tam olarak korunageldiğinden Zodiakın oniki işaretinden onbirinin hangi figürlerle tasvir edildiğini anlayabiliyoruz⁵⁰. Yunan ve Romalılar'da gök kubbedeki yıldız veya burçların sembolik tasvirleri astronomi ile ilgili olduğu kadar, eserler üzerinde de bezeyici anlamda kullanılmıştır⁵¹. Yunanistan'da gündelik eşyalarda, kalkanlarda,

⁴⁹ v. Aulock, Syll. Pamphylien, lev. 151, nr. 4646 Katarraktes; lev. 152. nr. 4676 Kestros, her ikisinin de elinde bereket boynuzu vardır, kabartmadaki figürün ise elinde yapraklı bir dal bulunmaktadır.

⁵⁰ On iki burcun figür tipleri için bk. G. Thiele, Antike Himmelsbilder, 1898, s. 64 vd.

⁵¹ Bu konuda etraflı bilgi için bk. Boll-Gundel, "Sternbilder, Stern Glaube und Sternsymbolik bei Griechen und Römern", Roscher, Lexikon VI, s. 867-1071; F. Boll, W. Gundel, Stern Glaube und Sterndeutung, 1931; Fr. Cumont, "Zodiacus", Daremberg - Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines V, s. 1046 vd.; H. G. Gundel, "Zodiaco", Enciclopedia dell'Arte Antica VII, s. 1274-1286.

vazalarda ve belki gemmalarda ilk zamanlardan itibaren yıldız tasvirleri yer almış olmalıdır⁵². Homeros'da Akhilleus'un kalkanında gökteki bütün yıldızların tasvir edildiği zikredilir⁵³. Daha sonra Zodiak tasvirleri süsleyici olarak mantolarda, mysterler kültü giysilerinde ve yemek kaplarında kullanılmaktadır⁵⁴. Zodiak tasvirlerinin mimari ile bağlantısı, gök kubbenin sembolü olarak özellikle kubbe-lerde uygun bir yer bulmaktadır. Side'de Agora'daki yuvarlak Tykhe tapınağının küçük kubbesinin içinde burç tasvirlerinin olduğu anlaşılmıştır⁵⁵. Oniki burç tasvirine sunaklar⁵⁶ ve sikkeler⁵⁷ üzerinde de rastlanır. Brindisi'de bulunan ve "unikum" bir parça olarak gösterilen 0,35 m. çapında burçlarla çevrili terra kotta bir disk üzerinde bir tanrı çifti, belki Dionysos ile Ariadne tasvir edilmiştir⁵⁸. Ayrıca bütün tanrıların, Πάντης θεοί, atribülerini üstünde toplıyan bu disk M. Ö. I. yüzyıla tarihlenmekte, bir mezar antına ait olabileceği gibi, Dionysos tapınağına adak hediyesi olarak verilmesi de mümkün görülmektedir⁵⁹. Gökler hâkimi Zeus ile burçların bağlanmasına sikkelerde rastlanır, Zeus'un Zodiak ile çerçeveslenmesi tanrının niteliğine uygundur⁶⁰. Artemis ile oniki burcun bağlantısına gelince, bunu Ephesos Artemisi heykellerinde görmek mümkündür. Tripolis heykelinde tanrıçanın boynunda asılı girlandın altında kalan yüzeyde dokuz burç işareti kabartması mevcuttur⁶¹, Ephesos'un

⁵² Boll-Gundel, adı geçen eser, Roscher, Lexikon VI, s. 1046.

⁵³ Homeros, II, 18, 484 vd; τὰ τεύχεα πάντα τὰ τ'οὐρανός ἐστεφάνωται sözlerinden bu zamanda burçların bilindiği ve tasvir edildiği sonucu çıkarılmaktadır. krş. Finsler, Homer I², 1913, s. 76.

⁵⁴ Boll-Gundel, adı geçen eser, Roscher Lexikon VI, s. 1047, ayrıca Mithra kültüründe burçların önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir, krş. J. Leipoldt, Die Religion des Mithra, 1930, s. IX; F. Cumont, Die Mysterien des Mithra, 1923, s. 108 vd.

⁵⁵ A. M. Mansel, Side Agorası ve civarındaki binalar, 1948 yılı kazılarına dair rapor, 1956, s. 11 vd. Zodiak tasvirlerinin anlamı üzerinde durulmuş ve bu konuda gerekli bibliyografya verilmiştir. Bibliyografya için ayrıca bk. H. G. Gundel, "Zodiaco", Enciclopedia dell'Arte Antica VII, s. 1286.

⁵⁶ En önemli örneği Louvre müzesindeki on iki tanrı ile oniki burcun ilgisini belirten sunak vermektedir. Fr. Cumont, adı geçen eser, s. 1051, res. 7595.

⁵⁷ Fr. Cumont, adı geçen eser, s. 1049, res. 7588 ve s. 1057, res. 7599.

⁵⁸ K. Kerényi, "Die Religionsgeschichtliche Einordnung des Diskos von Brindisi", Römische Mitteilungen LXX, 1963, s. 93-99, lev. 42.

⁵⁹ Aynı eser, s. 96.

⁶⁰ A. B. Cook, Zeus, A study in ancient Religion I, 1964 (2) s. 751 vd.

“Güzel Artemis” heykelinde de aynı yerde burçlar dizilmiştir⁶². Artemisin gökyüzü ile olan bağlantısı gerek ay tanrıçası olarak hilâl, gerek yıldız gibi atribüleri ile belirtilmiştir, bu bakımdan gökyüzünün oniki burcunun sembollerini üzerinde toplaması olagandır. Ayrıca Perge’de Artemis’in kehanet ocağı bulunduğu ve zamanla hayli ün kazandığı bilinmektedir⁶³. Artemis kültünün eski ve kuvvetli olduğu bu şehirde diskin tanrıçaya adak edilmesi mümkündür. Tapınak envanterini kapsayan ve aşağı yukarı aynı yörede bulunmuş bir yazıtta⁶⁴ “’Ασπίδισκη ἔχουσα προσωπον Ἀρτέμιδος” Artemis tasvirli bir diskten birkaç yerde söz edilmektedir. Burada yazıtta geçen diskin söz konusu olduğu iddia edilemese bile bu diskin de belki bir adak hediyesi olabileceğini ileri sürmek mümkündür.

Perge Artemis kabartmaları serisine Geç Antik Kapı ile hellenistik yuvarlak kulelerin arasında kalan “Meydan”ın batı tarafındaki 1968 yılı kazılarında bir yenisi eklenmiştir. Bu kabartma, Meydanın batı tarafında, zengin mimari kabartmalara⁶⁵ ve heykeltraşlık süslemeye sahip bir çeşme binasının güney tarafında, üzeri tonoz kemerle örtülü bir nişin önünde bulunmuştur⁶⁶. Artemis burada yalnız değil, fakat Aphrodite ve Kharitlerin de yer aldığı bir kompozisyon içinde tasvir edilmiştir (lev. VIII, 33). Tanrıçanın bulunduğu kireç taşı blok 1,50 × 1,23 × 0,40 m. büyüklüğünde olup üzerinde Artemis ile Kharitleri kapsamaktadır. Blok üç büyük parçaya bölünmüştür ve sol alt yanda Kharitlerin ayaklarının olduğu kısım eksiktir. Solda iki köşede kabartmaya zarar vermeyen küçük kırıklar vardır. Artemis figürü blokun sağında, hemen hemen yüzeyin yarısını

⁶¹ H. Thiersch, Artemis Ephesia, s. 40, lev. XXV ve XXVI.

⁶² F. Miltner, Ephesos, 1958, s. 122.

⁶³ Wernicke, “Artemis”, R E II, 1 s. 1353.

⁶⁴ Pace, Diana Pergaea, s. 299 vd.

⁶⁵ Artemis kabartması ile beraber bulunan diğer mimari parçalar arasında, bir kemer başlangıç taşı üzerinde omuzları arkasından hilâl yükselen bir tanrıça büstü kabartması da bulunmuştur. Kazı env. no. 68/11 a-b-c olan bu parça Antalya Arkeoloji Müzesine götürülmüştür. Bunun karşılığında üzerinde Helios kabartması olan bir kemer başlangıç taşı daha bulunmuştur. İkisi arasındaki bağlantı ve bu kabartmaların ait oldukları Septimus Severus devrinde güneş ve ay kültünün yaygın olması burada Selene’nin tasvir edildiğini gösterir.

⁶⁶ Kazı env. no. 68/22 olan bu parça Antalya Arkeoloji Müzesine götürülmüştür.

kaplar. Figürün yüksekliği 1,13 m., kabartma yüksekliği 8 cm. dir. Tanrıça karşıdan gösterilmiş olup, yukarıya kaldırdığı sağ elinde meşale, aşağıya sarkan sol elinde yay tutmaktadır. Belinden kalın bir kemerle toplanmış, yere kadar uzanan, fakat çıplak ayakları açıkta bırakan bir hiton giyer. Kemerin üstünde kumaşın kıvrımları omuzlardan kavis yaparak dirseklere kadar kolların üst kısmını örter ve göğüsler belirtilmiştir. Bacaklar arasından ve iki yandan inen kumaş kütleleri figürün bacaklarını yansıtmaktadır. Sade, süsten uzak bir giysi ile gösterilen tanrıça, omuzlarından yükselen hilâlin arkasında, başında ışınlı hâle taşımaktadır ki gerek sikkelerde (lev. X, 39) gerekse sütunlu caddenin kabartmalı sütunlarından biri üzerindeki Artemis tasvirinde⁶⁷ (lev. IX, 35 - 36) aynı ışınlı hale bulunmaktadır. Tanrıçanın yüzü hiç bir hasara uğramaksızın günümüze kadar gelmiştir. Ortadan ayrılmış saçları hafif dalgalarla yuvarlak yüzünü çevrelemektedir. Karşıya bakan gözlerin gözbebekleri işlenmiş, burnu yassı, dudakları hafif aralıktır (lev. VIII, 34).

Elinde meşale ve yay ile Artemis M. Ö. II. yüzyıldan itibaren Perge sikkelerinde⁶⁸ tasvir edilmiştir (lev. I, 5). Tanrıçayı yandan ve ilerlerken gösteren bu sikkenin ön yüzünde Perge Artemisi'nin kült tasviri, arka yüzünde ise yay ve meşale taşıyan Artemis yer almaktadır. Daha sonra Traianus ve Antoninus Pius sikkelerinde⁶⁹ Artemis elinde sözü geçen iki atribüsü ile hamle yaparken, yandan tasvir edilmiştir. İlk defa III. yüzyıl ortalarında Philippus II sikkesi⁷⁰ üzerinde sağ elinde meşale, diğerinde yay ile karşıdan gösterilmiştir, fakat baş sağa çevriktir (lev. X, 38). Başında ışın tacı ile III. yüzyılın ikinci yarısında Gallienus sikkesi üzerinde⁷¹ elinde meşale ve yay, fakat baş yine yandan tasvir edilmiştir (lev. X, 39).

Kompozisyonda Aphrodite ve Kharitlerin de bulunması ve Kharitlerin Artemis'in yanında yer almaları ilgi çekicidir⁷². Menderes

⁶⁷ A. M. Mansel, "1957 senesi Side ve Perge kazıları", Türk Arkeoloji Dergisi, 1958, s. 15.

⁶⁸ v. Aulock, Syll. Pamphylien, lev. 151, nr. 4664.

⁶⁹ v. Aulock, Syll. Pamphylien, lev. 151, nr. 4667 ve 4668.

⁷⁰ v. Aulock, Syll. Pamphylien, lev. 152, nr. 4706.

⁷¹ v. Aulock, Syll. Pamphylien, lev. 154, nr. 4733.

⁷² Artemisle Kharitlerin bağlantısı için bk. Wernicke, "Artemis" R E II, 1, s. 1363.

Magnesiası'nda tanrıça ile beraber Kharitlerin de kutsandığı ve kültü bulunduğu bilinmektedir ⁷³.

Kabartmada işçiliğin birinci sınıf olduğu söylenemezse de yüksek bir yerde durduğu unutulmamalıdır. Çok sağlam kalışı bakımından ve Perge Artemis kabartmaları içinde kesin tarihlenmesi yapılabil-
diğinden önemlidir. Aynı yerden çıkan bir yazıt, çeşme binasının Artemis Pergaia, Septimius Severus ve ailesine adak edildiğini bildir-
diğinden kabartma bu devre, III. yüzyılın başına tarihlenmektedir ⁷⁴.

Yukarda da işaret edildiği gibi Perge sütunlu caddesinin doğu galerisinde, kilisenin önüne raslıyan yerde, gövdelerinin üst kısmında birer kabartma taşıyan dört mermer sütun bulunmuştur ⁷⁵. Artemis kabartması (lev. IX, 35 - 36) bunlardan birincisi üzerinde olup, figürün yüksekliği 0,49 m. dir ve tanrıça Meydandaki çeşme yapısının yanında bulunan kabartma ile yakın benzerliğe sahiptir. Sağ elinde meşale, sol elinde ok ve yay tutar, sağ omuzunun arkasında okdanın üstü görülmektedir. Yine belin üzerinden bir kemerle sıkılmış uzun, fakat daha zengin kıvrımlı bir elbise giymektedir, kollar elbisenin kumaşı ile örtülmüştür. Başında ışın sayısı daha fazla ve üst üste iki ışın tacı bulunmakta ve diğerinden farklı olarak tacın arkasından bir örtü aşağıya kadar inmektedir. Ayrıca boynunda boncuk ve yumurtalardan zengin kolyeler dizisi vardır. Artemisin çeşitli kolyelerle ve yumurtalarla tasviri Ephesos Artemisi'nde en zengin örneklerini verir ⁷⁶. Boynunda uçları aşağı dönük bir hilâl taşıyan Karia Aphroditesi de gerek kopyalarında, gerekse sikkelerdeki kabartmalarda çeşitli kolyelerle bezenmiştir ⁷⁷. Sütunun üzerindeki kabartma daha özenli işçiliğine rağmen zaman bakımından Meydandaki kabartmadan pek farklı olmasa gerektir.

⁷³ Magnesia'lı Bathykses Amyklai'da Kharitlerin ve Artemis Leukophryene'nin heykellerini adak veriyor Paus. III, 18, 7. Buna bağlı olarak Magnesia'daki kült ilişkisi için bk. L. Preller, Griechische Mythologie I, 1894 ⁴, s. 482, 1 ayrıca krş. Wernicke "Artemis" R E II, 1. s. 1363.

⁷⁴ Bu kabartmanın ait olduğu yapıda ne şekilde yerleştiği ve yazıt Ord. Prof. Dr. A. M. Mansel'in 1968 yılı Perge kazısı raporunda yayımlanmaktadır.

⁷⁵ A. M. Mansel, "1957 senesi Side ve Perge kazıları", Türk Arkeoloji Dergisi, 1958, s. 15.

⁷⁶ H. Thiersch, Artemis Ephesia, lev. VII, XII, XXVIII.

⁷⁷ Thiersch, Ependytes, lev, VIII, 1; lev. IX, 1-4; lev. XI; Eichler, adı geçen eser, res. 1-2.

Daha erken bir tarihe ait, tanrıçanın yalnız başını gösteren bir kabartma daha vardır. Güney-kuzey yöneltisinde uzanan sütunlu caddenin başlangıcındaki tâkın⁷⁸ kasetli tonoz kemer bloklarında, kasetler içinde zengin bezeme yer almaktadır. Genellikle bitkisel motiflerle doldurulmuş olan kasetlerin birkaç tanesinde figürlü bezeme bulunmakta, bunlardan biri tanrıçanın başını tasvir etmektedir (lev. X, 37). 0,20 m. kenar uzunluğundaki karenin içinde 6 cm. yüksekliğindeki kabartmada baş karşıdan gösterilmiştir. Ortadan ayrılarak bir band ile tutturulan saçlar iki yana hafif dalgalanmakta ve tepede bandın üstünde bir tutam halinde toplanmaktadır. Yüz oval, burun ve ağız aşınmıştır. Kabartmaya Artemis adını verdiren, tanrıçanın Pergedeki diğer tasvirlerinde de görülen hilâl olup, çenenin altından başlıyarak sivri uçları şakakların hizasına kadar yükselir. Bu kabartma takım ve güneyindeki avlunun mimari bezemesi ve yazıtlar sayesinde II. yüzyılın ikinci on yılı içine, M. S. 121 e kesinlikle tarihlenebilmektedir⁷⁹.

T o p l a y ı ş :

Perge'de şimdiye kadar bulunan Artemis kabartmaları sayıca fazla olmamakla beraber türlü Artemis tipleri görülmektedir. Şehrin baş tanrıçasının çok sayıda çeşitli tasvirlerinin yapılması olagandır ve ilerde bunlara yenileri de eklenecektir.

Antik metinlerden⁸⁰ Perge'de başlangıçtanberi Artemis kültünün

⁷⁸ A. M. Mansel, "1946-1955 yıllarında Pamphylia'da yapılan kazılar ve araştırmalar" Belleten XXII, 1958, s. 238.

⁷⁹ Mansel, aynı eser, s. 239.

⁸⁰ Perge Artemisinin söz konusu edildiği antik metinlerin en eskisinde, Skylax, 101'de "Πέργη πόλις και ἱερὸν Ἀρτέμιδος" şeklinde geçmektedir. Skylax'ın yaşadığı devir kesinlikle bilinmemekle beraber M. Ö. IV. yüzyıl ortaları sanılmaktadır, krş. H. Berger, Geschichte der wissenschaftlichen Erdkunde der Griechen, 2. Aufl. 1903, s. 62, 73, 112; bu zamanda πόλις olarak gösterilen Perge henüz küçük bir şehirdir, fakat Artemis için kutsaldır. Daha sonra M. Ö. III. yüzyılda Kallimakhos, Hymnus III, 187'de Artemise övgüsünde "... Πολίων δέ τοι εὐχαδε Περγε, ..." Perge artık πόλις olarak geçer ve Artemisin ünü yayılmıştır. Daha sonra Cicero, Ad Verrem II, 1, 20, 54 de tapındaki soygundan, Strabo, XIV, 4, 2 "Πέργη πόλις, και πλήσιον ἐπὶ μετεώρου τόπου τὸ τῆς Περγαίας Ἀαρτέμιδος ἱεροῦ, ἐν ᾧ πανήγυρις κατ' ἔτος συντελεῖται." cümlesiyle her yıl bayramlara sahne olan tapınağın şehir yakınında yüksek bir tepede durduğundan bahsetmektedir. M. S. II. yüzyılda hatip Polemon tapınağın yeri ile ilgili bilgi verir; L. Robert, "Deux textes inutilisés sur Pergè et sur Sidè", Hellenica V, 1948, s. 64 vd. günümüze Arapça çevirisi kalan bu eserde Perge Artemis tapınağının yeri ile ilgili bölümün L. Robert

varlığını, tanrıçanın ünlü bir tapınağa sahip olduğunu ve uzun süre kültün önemini koruduğunu öğreniyoruz.

Perge Artemisi kült heykelinin orijinali Perge'deki Artemis tapınağında duruyordu. Ancak Artemis tapınağının Perge'deki yerini bütün araştırmalara rağmen kesinlikle tesbit etmek henüz mümkün olamamıştır. 1968 yılı araştırmalarına kadar Perge'de tapınak olarak gösterilebilecek hiç bir kalıntı bilinmiyordu. Ünlü Artemis tapınağının yeri için ileri sürülen çeşitli ihtimaller buluntularla ya da deneme kazılarıyla ispatlanamamış ve tapınağın yeri soru olarak kalmıştı⁸¹. Ancak son yıl kazı mevsiminde Perge şehrine ait bir tapınak kalıntısına rastlamak mümkün olmuştur⁸². Kuzey-güney yöneltisindeki sütunlu caddenin güneye doğru uzantısı üzerinde, İyilik belen ile Koca belen arasındaki düzlükte, kuzey-güney yöneltisinde Dor nizamında bir tapınağın temelleri, stylobat ve batı uzun yanın en alt sütun kasnaklarından iki tanesi in situ bulunmuştur⁸³. Bu tapınağın Artemis tapınağı olduğu ileri sürülemezle beraber Perge şehri tapınaklarının yeri hakkında önemli bir ipucu elde edilmiştir, çünkü açılan tranşe içinde bir diğer tapınağa ait olması çok mümkün ion nizamında saçaklık parçalarına rastlanmıştır. Önümüzdeki yıllarda yapılacak araştırmaların uzun süre yerlerini belli etmeyen Perge tapınakları ve özellikle Artemis tapınağı için verimli sonuçlar getireceği beklenebilir.

Tapınakta duran Artemis heykeli hakkındaki bilgilerimiz ise Perge'nin yerli Artemis kültünü açıklayacak yeni buluntuların ortaya

tarafından yorumu yapılmaktadır; krş. Akarca, Perge'de Artemis mabedi, s. 35 ve alt not 2. Daha sonra M. S. VI. yüzyılda dahi tanrıçanın ününün sürüp gittiği Stephanus Byzantinus, 517, 10'un eserinde' Stephani Byzantii, Ethnicorum quae supersunt, Berolini, 1849, Ed. A. Meinecke; Perge Artemisinden "Πέργη, πόλις Παμφυλίας. τὸ ἔθνικόν Περγαῖος. τὸ θηλυκὸν Περγαία καὶ Περγαία 'Αρτεμις." şeklinde bahsetmesinden anlaşılmalıdır.

⁸¹ Tapınağın yeri hakkında yapılan araştırma ve bu konudaki toplu bibliyografya için bk. Akarca, Perge'de Artemis mabedi, s. 39 vd.

⁸² Çevredeki devamlı araştırmaları ile, kazıya fotoğraf uzmanı olarak katılan, arkeolog Aziz Albek dikkatli gözlemleri sonucunda toprak üstünde pek az görülen in situ ilk sütun kasnağını tesbit ederek tanınabilen Perge yapıları arasına bir tapınak kazandırmayı başarmıştır.

⁸³ Tapınak hakkındaki etraflı bilgi Perge Kazısı başkanı Ord. Prof. Dr. A. M. Mansel tarafından yayınlanacaktır.

çıkmasıyla daha genişliyecektir. Şimdilik elde bulunan malzemenin incelenmesi şu sonuçlara götürmüştür; Cicero'nun verdiği bilgiden bu tasvirin altın kaplamalara sahip olduğu ve Ephesoslu Artemidoros'daki kayıttan⁸⁴ eski kült formunu koruduğu anlaşılıyor. Bu kült formu hakkında en önemli belgeler sikkeler üzerindeki tasvirlerden toplanabilmektedir. Sikke tasvirleri kronolojik olarak sıralanırsa bunlarda baştan sona kadar tam bir uygunluk bulunmadığı göze çarpar. İlk tasvirlerde (lev. I 1-6) tapınak içinde gösterilen tanrıça arkalıklı bir taht içinde duruyor izlenimini bırakır, bunlarda baştaki kalathos yüksek değildir ve göğsünde, ortada uçları aşağı dönük hilâl olmak üzere kolyeler bulunmaktadır. Bu kolyelerde önemli bir özellik olarak sütunlu caddedeki kabartmalı sütun üzerindeki tasvirdeki gibi yumurtalar asıldığı açıkça belli olmaktadır. Etek bölümünde kabartmalı friz sayısı tek sıra halinde seçilebilmektedir. M. S. I. yüzyıldan itibaren sikke kabartmaları üstündeki tasvir değişikliğe uğramakta, daha farklı bir form kazanmakta ve daha şematik bir görünüş almaktadır. En önemli değişiklik üst bölümde kendini göstermekte boyunda asılı hilâlin uçları bundan böyle yukarı dönmekte ve yumurta kolyeler kaybolarak, yerine tiyatrodaki kabartmada açıkça seçilebilen büstler sırası geçmektedir. Bu büstlerin ne anlam taşıdığı belki Perge'nin yerli Artemis kültü daha iyi tanınabildiği zaman kesinlikle açıklanacaktır. Tanrıçanın Korybantları üzerinde toplamış olması mümkündür.

Çok şematik Nerva sikkesi bir yana bırakılacak olursa M. S. II. yüzyılın başından itibaren sikkelerde aynı form farklı ayrıntılarla tekrarlanmaktadır. Artık yüksek bir kalathos taşıyan figürün etek bölümündeki friz sayısı da artmakta ve tiyatrodaki kabartma sikkeler üzerindeki bu ikinci tasvir şekli ile uymaktadır. Buna dayanarak, Verres'in soygunundan sonra, M. S. I. yüzyılın sonlarında, Anadolu'daki eski kült formlarına dönüş modasının ortaya çıktığı sıralarda Perge Artemisi kült tasvirinin fetişe yaklaşan formu ile yeniden yaratıldığı ileri sürülebilir. Bu form bölgede yayılmakla kalmayıp sınırları aşmış, Pisidia'nın kuzey bölgesinde Andeda ve Pogla şehirlerinin sikkelerinden tanındığı üzere orada da aynı biçimde tekrarlanmıştır (lev. V, 23-28). Ephesos Artemisi, Magnesia'nın Artemis Leukophryene, Karia'nın Aphroditesi gibi benzerlerinde paralellerini bulan

⁸⁴ Artemidoros, *Oneirokritai* II, 35.

tapıntaktaki orijinal Artemis Pergaiannın ise büyük bir ihtimalle değerli madenlerle kaplı ksoanon olduğu düşünülebilir.

Perge'de Artemis'e dönüşen ana tanrıçanın etkisi büyük olmuş, bütün Artemis kabartmalarında bu tanrıça kendini belli etmiştir. Omuzları arkasında yükselen hilâl ve boynunda asılı kolyelerle Anadolu ana tanrıçasının Yunan Artemisi üzerinde izleri süregitmiştir.

KISALTMALAR

Akarca, Perge'de Artemis mabedi : A. M. Mansel, A. Akarca, Perge'de Kazılar ve Araştırmalar, Ankara, 1949.

v. Aulock, Syll. Pamphylien : Sylloge Nummorum Graecorum Deutschland, Sammlung v. Aulock, Pamphylien, 11. Heft, Nr. 4477 - 4893, Berlin 1965.

C I G : Corpus Inscriptionum Graecarum.

Hill, B M C Lycia, Pamphylia, Pisidia : G. F. Hill, A Catalogue of the Greek Coins in the British Museum, Lycia, Pamphylia and Pisidia, London 1879.

Pace, Diana Pergaea : B. Pace, "Diana Pergaea," Anatolian Studies presented to Sir William Mitchell Ramsay, 1923, s. 297-314.

R E : Pauly's Realencyclopaedie der klassischen Altertumswissenschaft, Neue Bearbeitung.

Roscher, Lexikon : W. H. Roscher, Ausführliches Lexikon der griechischen und römischen Mythologie, Leipzig 1884-1886.

Thiersch, Ependytes : H. Thiersch, Ependytes und Epos, Stuttgart 1936.

Bu yazıda Perge'de şimdiye kadar bulunan ve henüz yayınlanmayan Artemis kabartmaları tanıtılmak istenmektedir. Bu konu üzerinde çalışmamı sağlık veren ve yardımlarını esirgemeyen değerli hocam Ord. Prof. Dr. A. M. Mansel'e teşekkür ederim.

TRAKYA'DA BİZANS DEVRİNE AİT ESERLER

Prof. Dr. SEMAVİ EYİCE

Doğu veya Türk Trakya'sında, Bizans ve Türk devirleri eserlerini araştırmak ve bunları incelemek gayesiyle 1961 ile 1962 yılları yaz aylarında iki tetkik gezisi yapmıştık. Çalışma programımıza göre, Edirne-Babaeski-Lüleburgaz gibi çok tanınmış ve eski kervan ve askerî ana yolunun üzerinde bulunan yerleri bir tarafa bırakarak, bu çizginin dışında kalan yerleri dolaşmağı kararlaştırmış, Türk Trakya'sının her tarafını gezip görünceye kadar bu programı devam ettirmeğı tasarlamıştık. 1961 yılındaki ilk gezimizde, Vize, Midye, Saray, Kırklareli, Pınarhisar, Ereğli, Tekirdağı ve Eğneçik görülmüş, buralardaki çeşitli eski eserler üzerinde çalışılmıştı¹. 1962 yazında yapılan ikinci gezide ise, Tekirdağı, Eğneçik, Şarköy, Eriklice, Mürefte, Hoşköy (Hora), Malkara, Keşan, Kırkkavak, Uzunköprü, Enez, İpsala'nın eski eserleri görülerek bunlar hakkında notlar toplanmıştır. Bir üçüncü gezimizde Marmara kıyıları ile Gelibolu yarımadasını, nihayet bir dördüncü gezide Kırklareli ile Karadeniz kıyısı arasında kalan bölgeyi dolaşmağı düşünüyorduk. Fakat 1963 yılından itibaren

¹ İlk gezimizin başlıca buluntularını, 20-26 ekim 1961 de toplanan *VI. Türk Tarih Kongresi*'nde, 1961 yazında *Doğu-Trakya'da yapılan bir tetkik gezisinden notlar*, başlığı ile projeksiyonlu bir konuşma halinde takdim etmişdik, kış. *VI. Türk Tarih Kongresi-Kongreye sunulan bildiriler*, Ankara 1967, s. 206.

Konunun çok yaygın ve resim malzemesinin fazlalığı yüzünden, Kongre kitabında bu tebliğimizin tamamını yayınlamaktan vaz geçmek zorunda kalmış, ve çalışmamızı bir kitap halinde hazırlamağı girişmiştik. Ancak bunun da basılması imkânlarını elde edemeyince, notlarımızı yeniden birkaç parçaya bölerek, makaleler halinde yayınlamağı uygun gördük. 1961-62 den bu yana, Doğu Trakya eserleri ilgi uyandırmış ve başkaları tarafından da bunlar üzerinde araştırmalar hazırlanmağı başlamıştır. Bu durum karşısında, yıllarca önce harcanmış bir emeğin mahsullerini, elde bulunduğu kadarı ile tanıtmayı faydalı bulduk. Bu makale ile yayınlanan fotoğraflar, geziye öğrenci olarak katılan I. Hattatoğlu tarafından çekilmiştir. Plan ve krokiler ise yerinde bizzat aldığımız ölçüler ve çizdiğimiz taslaklara dayanmak suretiyle Asistan Y. Demiriz tarafından temize çekilmiştir.

Üniversitenin gezi ödeneklerinde yapılan büyük kısıntı bu gezilere devam etmemizi ve programımızı tamamlamağı imkânsız kıldı. Başlangıçtaki tasarımıza göre Türk Trakya'sı araştırmalarımızı bol resimli bir kitap halinde yayınlıyacaktık. Aradan yıllar geçmesine rağmen bu imkânı elde edemeyince, notlarımızın hiç değilse bir kısmını sınırlı birkaç makale çerçevesine sığdırarak tanıtmağı doğru bulduk². İşte bu yazımız, yarım kalan Trakya araştırmalarının belli başlı buluntularını ortaya koyan bir notlar silsilesidir³. Bu haliyle de, ilerideki daha etraflı araştırmalara bazı faydalar sağlayacağını umarım. İkinci bir makalemizde de Türk devri eserleri topluca sunulacaktır.

I

Vize

1961 yılının 8 Haziran'ından 12 sine kadar kaldığımız Vize (İlkçağda : Bizye) de dikkati çeken husus, büyük bir hızla değişen bu küçük kasabanın, esas eski yerini bırakarak, kasabanın dışındaki az meyilli bir yamaca yayılmasıdır. Balkan savaşı sıralarında başlıyan bu yayılış, 1935 yılı göçmenlerinin iskânı ile de genişlemiş ve nihayet son yıllarda eski şehrin tamamen terkine yolaçmıştır⁴. Eski şehir 1961 de hemen hemen tamamen boşalmış bir halde olduğundan, buradaki Bizans ve Türk devirlerine ait eski eserler de harap olmağa

² Enez hakkında bir araştırmamız ayrıca yayınlanmıştır, bk. aşağıda not 32. Edirne hakkındaki geniş bir incelememiz için ise bk. S. Eyice, *Bizans devrinde Edirne ve bu devire ait eserler*, *Edirne Fethinin Altyüzüncü Yıldönümü*, Ankara 1964, s. 39-76, ayrıca 6 levha.

³ Trakya çalışmaları çerçevesi içinde kendi imkânlarımız ile Silivri'de de incelemeler yaptık. Burada bugün pek az izi kalan ve eski bir Bizans kilisesi olan Fatih camii hakkındaki bir araştırmamız Brüksel'de basılmıştır, kşl. aşağıda s. 357, not 53.

⁴ Vize hak. çok kısa bir monografiya olarak bk. K. Öztürk, *Bütünüyle Vize, tarihi, coğrafyası ve turistik önemi*, İstanbul 1959. Ayrıca Midye ve Vize ile ilgili Th. Lakidis, *Historia Bizyes kai Mideias* (rumca), İstanbul 1899, adında çok nadir bir monografiya vardır. R. M. Dawkins, *The modern carnival in Thrace*, "Journal of Hellenic Studies", XXVI (1906) s. 191-206 (Karnaval merkezi olan Vize'deki eski eserlerden de bahseder). E. Kalinka, *Altes und Neues aus Thrakien*, "Österreichische Jahreshfte", XXIII (1926) Beiblatt, s. 118-207. S. Ioannidis, *Historia tes Bizyes anatolikes Thrakes*, "Hetair. Thrakikon meleton", no. 33 (Atina 1954) başlıklı ve aslında 1886 yazılarak ancak 1954 de basılan yazıyı göremedik.

mahkûm bulunuyordu. 1938 de Hükümet meydanında tesadüfen bulunan güzel döşeme mozaikleri ise korunmadıklarından ortadan kaybolmuşlardır⁵. (Res. 13).

Vize'nin ilk olarak 1368 de Türk'ler tarafından fethedildiği, fakat az sonra yeniden Bizans idaresine geçtiği, bazı belirtilere göre belki 1411-13 yıllarında Musa Çelebi kuvvetleri tarafından bir daha alındığı ileri sürülmektedir. Bu önemli Trakya kalesi, nihayet kesin olarak 1453 de Türk idaresine geçmiştir.

1. *Ayasofya* (Res. 1-9) :

Vize'nin en önemli eski eseri hiç şüphesiz, cami'e çevrilmiş eski bir Bizans kilisesi olan Ayasofya'dır⁶. Buraya *Büyük Cami* veya *Süleyman Paşa camii* de denilmektedir⁷. Bu hayli büyük ölçüde bir yapı olup, Vize surlarının içinde bulunmakta ve Bizans devrindeki şehrin ana kilisesi intibasını bırakmaktadır. Etrafındaki toprak seviyesi zamanla bilhassa Doğu tarafında aşırı derecede yükseldiğinden, cepheler ve bilhassa apsisler büyük ölçüde örtülmüştür. Bu durum yapının duvarlarının tehlikeli şekilde rutubet almasına yol açmaktadır. Bugünkü camiin çok bakımsız ve perişan halinin hâlâ devam edip etmediğini bilmiyoruz. Yalnız bu önemli eserin Vakıflar idaresince tamiri hususunda evvelce bir takım yazışmalar cereyan ettiği fakat alınan kararlara rağmen 1961 de hiçbir faaliyete geçilmediği

⁵ Bu hususta bir gazete havadisi olarak kşl. *Trakya'da eski eserler: Vizede kıymetli mozaikler bulundu*, "Akşam" gazetesi, 1938; K. Öztürk, *Vize*, s. 33.

⁶ G. Lampousiades, *Thrakika*, IX (1938) s. 64-65. Ayasofya'nın geçen yüzyılın sonlarında çekilmiş bir fotoğrafı ile.

⁷ Bu camiin Gazi Mihal oğullarından Süleyman Bey (veya Paşa) in vakfı olduğu söylenir. Gazi Mihal oğullarının geniş şeceresinde, Mihal oğlu Ali Bey (öl. 906 = 1500/01) torunu olarak bir Süleyman Bey adına raslanır, kşl. T. Gökbilgin, *Mihaloğulları* mad. *İslâm Ansiklopedisi*, VIII, s. 290-291. Fatih devrinde Trakya'da vakıfları olan bir de Hadım Süleyman Paşa vardır, kşl. T. Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livâsı*, İstanbul 1952, 58, not 112, ve s. 339.

Diğer taraftan, Orhan Gazi'nin oğlu ve I. Murad'ın kardeşi Süleyman Bey (veya Paşa) ile de ilgili görmek isteyenler vardır. Süleyman Paşa, 1357 yılı sonlarına doğru vefat ederek, Bolayır'da defnedilmiş ve kabri yanına bir de zaviye yapılmıştır. Ayasofya bu Süleyman Paşa'nın adına cami olmuş ise, bu takdirde ancak teberrüken yapılmış, yâni hatırasını yaşatmak üzere onun adı verilmiş bir vakıftır. Süleyman Paşa Trakya'da akinlar yapmakla beraber, Vize'nin fethi onun ölümünden sonradır. Vize Ayasofya'sının hangi Süleyman Paşa adına olduğunu, arşiv araştırmaları ile ortaya çıkarmak mümkündür.

bilinmektedir⁸. Yapının önündeki avluda bir takım mezarlar arasında oldukça güzelleri dikkati çekmektedir. Bunlar arasında bir lâhdin parçaları ile, H. 1190 (= 1176) tarihli kırık bir mezartaşı, ufak bir lâhdin dar cephesi ve bir de tarih kısmı kırık bir taş ve nihayet güzel Barok uslüplü bir lâhid parçası burada belirtilebilir. Aynı avluda ayrıca daha eski devirlere ait parçalar da görülür. Antik bir heykel parçasından başka, bizans-ion tipinde ve kabartma bir haç ile bezenmiş bir başlık, 42 × 52 cm ölçüsünde bir Bizans korkuluk levhası parçası vardır. Aynı levhanın orta kısmı olduğunu tahmin ettiğimiz ayrıca kırık bir parça daha bulunmaktadır.

Ayasofya, geçmişteki tamirlerde orijinal yapı özelliklerini pek kaybetmemiş büyük ve heybetli sayılabilecek bir eserdir⁹. Ayakta tutulabilmesi için gerekli olan tamir ve eklemeler, bünyesine ve mimari düzeninin ana çizgilerine pek zarar vermemiştir (Res. 1, 2, 3). Muhakkak ki, Ayasofya Türk devrinde birkaç önemli tamir geçirmiştir. Bugün görülen minber ve mihrap hiçbir sanat değeri olmayan unsurlardır. Fakat 19. yüzyılda yapılan bir tamirde binanın içinde oldukça güzel bir ahşap mahfil inşa edilmiştir. Bu ahşap inşaatın bir kısmı dışarıya da aksetmiştir. Giriş cephesinde, cümle kapısının üstünde evvelce mevcut ikiz veya üçüz pencereler herhalde yıkıldıklarından, 19. yüzyılda bu kısım *Empire* uslubunda ahşap bir kaplama ile kapatılmıştır (Res. 2).

Narthex kısmı üç bölüme sahiptir. Bunlardan ortadaki bir beşik tonoz ile örtülmüştür. Bu tonozun üstünde bir galeri bulunmaktadır. Bina, camie çevrildiğinde güney (soldaki) bölümün içine minarenin kaidesi inşa edilmiştir. Kuzeydeki (sağ) bölümün içinde ise galeriye bağlantıyı sağlayan ahşap merdiven bulunmaktadır. Naos kısmının düzeni ilk bakışta şaşırtıcıdır. Burada zemin şeması basilika şeklinde örtüsü ise yunanhaçı plânlı bir bina karşısında bulunulduğu görülür.

⁸ Eski Eserler ve Müzeler G. Mü. nün 40/17 sayı ve 2. I. 1952 tarihli yazısı üzerine Vakıflar Genel Müd. lüğü 110347/2 sayı ve 7. IV. 1952 tarihli yazı ile keşfi için mimar göndermiş ve 130284/90 sayı, 9. VII. 1953 tarihli yazı ile de eserin 1953 yılı iş programına alındığını bildirmiştir.

⁹ Bu eski eser hakkında çok genel bir yazı yayımlanmıştır, kşl. F. Dirimtekin, *Vize'deki Ayasofya*, "Ayasofya müzesi yılı", III (1961) s. 19-20 (İng. s. 47-49), 7 res. F. Dirimtekin, bu kiliseden kısaca şu yazısında da bahsetmiştir (1 foto ile), *Arkeolojik ve turistik bakımdan Trakyanın doğusu II*, "T. Turing ve Oto. Kurumu Belleteni" sayı 3 (Kasım 1965).

Fakat bütün örtü sisteminin baskısını karşılaması gereken dört sütun geç bir devirde, çok kaba ve sevimsiz görünüşlü payeler halinde takviye olunarak bina ayakta tutulmuştur. Belki bir yangın belki de bir depremde, fazla zayıf sütunlar dağıldıklarından, bu örme payelerin yardımı ile tonozlar, kemerler ve kubbe ağırlıkları karşılanmıştır. Diğer taraftan binanın bütün kuzey cephesi ile kubbenin yarısı da Türk devrinde yeni baştan inşa olunmuştur (Res. 3). Kuzey cephedeki duvar tekniği ve kubbe kasnağının bu taraftaki yüzü, binanın diğer dış yüzlerindeki duvar örgülerinden farklı bir görünüşe sahiptir. Bu Türk inşaatı oldukça erken bir Osmanlı tekniği gösterir. 15. yüzyılın Türk binalarının çoğunda rastlandığı gibi, bu ek kısımlarda dikine yerleştirilmiş tuğlalar ile karşılaşılır. İçerideki dört sütunun örme payeler ile kılıf içine alınmaları Bizans devrine mi aittir? Yoksa bu, kuzey cephe ve kubbe tamiri ile birlikte Türk devrinde mi yapılmıştır? Bu sualerin cevabı ancak payeler raspa edildiğinde verilebilir. Bina, üst yapı bakımından bir yunanhaçı plânlı Bizans kilisesi biçimi göstermekle beraber şaşırtıcı olan husus zemin plânıdır (Res. 4, 5). Burada zemin plânı denildiğinde, binayı iç ifadesini çok bozan ağır payeler olmaksızın düşündüğümüzü de bilhassa belirtmek isteriz. Zemin plânına göre bu bina bir basilika düzenine sahiptir. Herbir dizide üçer tane olmak üzere iki dizi sütun ile üç nef'e ayrılmıştı (Res. 4). Kemerler ile bağlanan bu sütunlardan, sadece birer tanesi durmaktadır. Bunlar burada tekrar kullanılmış devşirme malzemedir. Kaba bir korint uslubunda olan başlıkları (yük. 57 cm), sütunların gövdeleri gibi kalın bir yağlıboya tabakası ile sarılmıştır. Çeşitli devirlerin tamirleri ile binanın döşemesinde bir yükselme meydana gelmiştir. Boyları 2 m. yi ancak bulan sütun gövdeleri bu yüzden bodur bir görünüş arz etmektedir. Yan nefler, sütunları yan duvarlara bağlayan kemerlerin yardımı ile dörder bölüme ayrılmıştır. Bu bölümlerden iki uçlardakiler çapraz tonozlar, ortadakiler ise beşik tonozlar ile örtülmüştür. Orta nefin üstünde, belirli bir oval biçime sahip, pandantifli büyük bir kubbe bulunmaktadır (Res. 8). Bu kubbe, poligonal oldukça yüksek ve pencereless bir kasnak üstüne oturmaktadır (Res. 3). Yukarıda da belirtildiği gibi, Türk devrinde karşılaştığı bir hasar neticesinde, bu kubbe ve kasnağının yarısı yeniden yapılmış ve bu arada kasnakda pencere açılmaması binanın emniyeti bakımından uygun görüldüğünden, bu yamayan kısımda hiçbir pencere açıklığı yapılmamıştır. Böylece,

onaltı köşeli kasnağın güney yüzlerinde sekiz pencerenin sıralanmasına karşılık, kuzey yüzler sağırdır. İçeride ise, bu muvazenesizliği görünüşte olsun gidermek için kasnağın içine boya ile pencereler çizilmiştir.

Ayasofya esasında basilika biçiminde bir yapı olmasına karşılık, örtü sistemi bakımından yunanhaçı plânlı kiliseler tipindedir. Yani, kubbenin baskısı, dört büyük beşik tonoz ile karşılanmıştır (Res. 8, 9). Bu tonozlardan iki yanlardakilerin içlerinde ise, yan neflerin üstlerinde yer alan galeriler bulunur. Bu mimarî tertip derhal hatıra, Bizans sanatının muayyen bir grup eserini getirmektedir ki, bunlar zeminde basilika, örtü sisteminde ise yunanhaçı tipindeki kiliselerdir. Bizans kilise mimarisinin iki ana tipinin kaynaşması neticesinde meydana getirilen bu değişik tip çok nadir, veya istisnai değildir¹⁰. Fakat şu varki bu tip, doğrudan doğruya Bizans'da değil fakat uzak bir Bizans eyaletinde, Mistra (Mora) despotluğu sanatında kullanılmış bir şekildir. Vize Ayasofya'sı, Mora despotluğunun bu plân şemasının Bizans başkentine en yakın örneği olarak muhakkak ki çok önemlidir. Başkent kiliselerinin çoğunda olduğu gibi, kilisenin doğu kısmında bulunan yine beşik tonozlu bir bölüm, orta nef'i biraz daha ileri uzatır (Res. 9). Böylece, iki yanlarda, yan nef'lerin uçlarındaki *prothesis* ve *diakonikon* hücrelerinin birer şapel biçimi alabilmeleri mümkün olmuştur. Orta nef'in bitimi olan ana apsis, içeriden yarım yuvarlak, dıştan ise yedi köşelidir. Bunun satırlarında kolaylıkla pencerelerin izleri görülebilmektedir. İki sıra halinde oldukları anlaşılan bu pencereler, altta sadece üç tane, yukarı dizide ise ... tanedir. Apsis yan hücrelerinden soldakinin dıştan orijinal biçimini kaybetmiş olmasına karşılık, sağdaki küçük apsisi poligonal şeklini koruyabilmiştir. Binanın zemin şemasında bir basilika tertibine sahip oluşuna karşılık, galerilerdeki görünüşü tamamen farklıdır. Narthex üstündeki galeri, yani *gynekaion* kare seksiyonlu iki sütun arasından, orta nef'i görmektedir. Bunlardan bina, normal köşe odalı bir yunan haçı plânlı kilise olarak görünmektedir (Res. 5). Galeriler hizasında yapı, haçın dört köşesinde birer kapalı mekân bulunan haç şeklinde bir tertibe sahiptir. Bu özellik, iki ayrı plânın birarada nasıl kaynaştırıldığını belirtmesi bakımından ilgi çekicidir. Binanın esasında içinin apsis ile kasnakdaki pencerelerden başka,

¹⁰ S. Eyice, *Son devir Bizans mimarisi*, İstanbul 1963, s. 87.

yan *tympanon* duvarlarındaki büyük pencerelerden ışık aldığı anlaşılmaktadır.

Vize Ayasofya'sının orijinal iç süslemesinden pek fazla bir kalıntı kalmamıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi, başlıklar tekrar kullanılmış değersiz devşirme malzemedir. Yukarı galerinin korkuluk levhaları arasında bir tanesi bir baklava ile çerçevelenmiş İsa monogramı ile süslenmiştir. Fakat diğer levhalarda hiçbir işleme yoktur. Döşemede ise, yer yer geometrik şekillerde kesilmiş renkli mermerlerden meydana getirilmiş döşeme tezyinatına raslanır. Duvarlarda kalın sıva ve badana tabakalarının altında bazı köşelerde fresko kalıntıları farkedilmektedir. Dikkatli bir araştırma yapıldığında, belki bazı değerli freskolar bulunabilecektir. Fakat geç devirlerin badana tabakaları altında, eski Türk devrine ait değerli ve güzel kalem işi nakışların kalıntıları da farkedilmektedir. Bu değerli tarihî eser iyi bir restorasyona tâbi tutulduğunda, muhakkak ki, sanat tarihi bakımından kazançlı neticeler elde edilecektir. Nihayet yere döşenmiş taşlar arasında kırık bir levha köşesinde bir kitabe izine rastladığımızı da burada belirtebiliriz.

Vize Ayasofya'sı, Bizans sanatı tarihinde yer alması gereken önemli bir eserdir. Burada iki ayrı plân tipinin birarada kullanılması suretiyle meydana gelmiş bir mimarî düzen tatbik edilmiş olduğundan bu bina güney Yunanistan'ın Mora yarımadasının kiliselerinin bir benzeri halinde karşımıza çıkmaktadır. Bizans İmparatorluğunun başkentine en yakın tek örnek olarak sanat tarihinde özel bir önemi olacağı açıktır. Böyle çifte (*mixte*) plânlı kiliselere son devir Bizans mimarisinde eyaletlerde karşılaşılmaktadır. Nitekim, Epiros'da Arta (= Narda) da Paregoritissa kilisesi, iki ayrı plânın birarada kullanılmasının âbidevi bir örneğidir. Ancak burada sekiz istinatlı ve yunanhaçı plânlar kaynaştırılmıştır. Vize Ayasofyasının mimarî düzeni ise, altta basilika üstte yunanhaçı plânı olarak, Mistra (= Mezistra) da birkaç binada görülür¹¹. Buradaki büyük Metropolis

¹¹ G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, s. 95; Marie Sotiriou, *Mistra, une ville byzantine morte*, Atina 1935, s. 16 (Metropolis), s. 32 (Aphendiko), s. 50 (Pantanassa), ayrıca bk. S. Eyice, *Son devir*, s. 87-88, not 38. 1961 de Ohri'de toplanan XII ci Bizans Tetkikleri Kongresi'nde Prof. Delvoye, Hodigitria kilisesinde bu galerilere dair bir tebliğ vermiştir, kşl. Ch. Delvoye, *Considérations sur l'emploi des tribunes dans l'église de la Vierge Hodigitria de Mistra, Actes du XIIe Congrès* (Ochride 1961), s. 41-47. Ayrıca makalemizin sonundaki ek nota bakınız.

bu düzeni aksettirmekle beraber bu grup içinde ayrı bir yere sahiptir, çünkü, evvelden mevcut bir basilika 1302 de tadil edildiğinde bu *mixte* biçim meydana gelmiştir. Belki böylece Bizans mimarî tarihindeki bu fikrin esası da ortaya atılmıştır. Mistra da 1302 e doğru yapılan Panaghia Hodegitria (veya Aphendiko) ile 1350 de Mora despotu Manuel Kantakuzenos tarafından yaptırılarak şimdiki şeklini 1428 de Protosratos Ioannes Phrangopoulos tarafından alan Pantanassa kiliseleri bu tipin en karakteristik örnekleridir. Böylece, Vize Ayasofyasının da tarihlendirmek gerektiğinde onu 13-14. yüzyılların içine yerleştirmek doğru olur kanaatindeyiz.

Trakya'nın Yunan işgali sırasında, 1920-1922 yıllarında burada Eski Eserler müfettişi olan G. Lampousiades, Vize'de incelemelerinde Ayasofya'da boya ile yazılmış eski bir rumca yazı tesbit etmiştir ("Thrakika" dergisi, IX [1938] s. 65). Bugün görülemiyen bu yazıda 9-10. yüzyıllarda yaşamış ve Vize'de garip bir yoldan şöhret kazanarak azize olmuş, Maria adında bir kadın anılıyordu. Ermeni asıllı Maria'nın kocası *drugarios* Nikephoros, Bulgar çarı Simegon'a karşı 894-896 da yapılan harekatta Vize kumandanı olmuş, fakat karısı ise burada bir uşak ile uzunca bir gönül macerası yaşayarak 902 veya 903 de ölmüş ve Vize'nin Piskiposluk kilisesine gömülmüştür. Fakat Maria'nın mezarı mucizelere (!) sebep olmuş ve rüyasına girerek kocasından özel bir şapel istediğinden, artık azizelik mertebesine eriştiği kabul edilen Maria için bir şapel yapılarak, cesedi buraya taşınmıştır. Nikephoros da 923 de ölünce aynı şapele gömülmüş, kasaba Bulgar'lar tarafından az sonra yakılmış, ancak 927 de Vize'de Bizans idaresi yeniden sağlamlaşınca, bu şapel bir manastırın merkezi olmuştur. Bu konu üzerinde bir araştırma yapan C. Mango, Vize Ayasofya'sının belki bu hikâyedeki Piskiposluk kilisesi olduğunu ve vaktiyle Lampousiades tarafından görülen yazının, Maria'nın mezarının burada bulunduğu kısa süre içinde, yani 902/903 ile 923 tarihleri arasında bir ziyaretçi eliyle yazılmış olabileceğini, ve kilisenin yapılışı için bir *terminus ante quem* teşkil ettiğini bildirmektedir¹². Bugün bu yazı ortada olmadığından binanın tarihlenmesi hususunda ne dereceye

¹² C. Mango, *The Byzantine Church at Vize (Bizye) in Thrace and St Mary the Younger*, "Recueil (= Sbornik) des travaux de l'Institut d'Etudes Byzantines, XI (Beograd 1968) s. 9-13, ve 8 lev. da yapının çok güzel fotoları ile. Bu makalede s. 10, not 6 da Vize'deki başka Bizans kiliseleri kalıntılarına da kısaca dokunulmaktadır.

kadar güvenilebilecek bir kaynak olduğunu tayine imkân yoktur. Binanın mimarisi, yukarıda da belirtildiği gibi, yüzyıllardan çok daha geç bir devire işaret etmektedir. Ancak aynı yerde daha eski bir kilise bulunmuş olabileceği gibi, Vize'de popüler bir azize olan Maria için bu yazının geç bir devirde yazılmış olabileceğine de ihtimal vermek mümkündür. Bugün kayıp ve kontrolü imkânsız olan bu ziyaretçi yazısının, Vize Ayasofya'sının tarihlendirilmesinde güvenilir bir dayanak olabileceğini sanmıyoruz.

2. *Kayadan oyma manastır* (Res. 10-12, 16, 17) :

Vize'nin kuzey-batısında, oldukça derin bir vadinin bir yama-cındaki kayalar içine oyulmuş bir manastır bulunmaktadır. Vize'den bu manastıra vâdi dibinde bahçeleri sulayarak akan dere boyundan veya arkadaki tepeleri aşan bir geçiyolunu takip ederek ulaşmak kabildir. Hemen hemen önündeki vâdiye dik bir şekilde yükselen bu kaya sathı oldukça uzun bir cephe teşkil eder (Res. 16). Bu cephenin önünde fazla geniş olmıyan bir düzlük uzanır. Vize istikame-tinden itibaren bu manastır kompleksi, oyulmuş üç önemli kısımdan meydana gelmiştir. Bunlardan birincisi yonca plânlı bir şapel (A), ikincisi tek nef'li büyük bir kilise, ile bu kiliseye bitişik intizamsız bir manastır mekânıdır (B). Daha kuzeyde ileride ise üçüncü grup bulunmaktadır ki, bu da yan yana sıralanan manastır iskân höcreleri ile, bunların ortasında oyulmuş bir şapelden ibarettir (C). Yonca plânlı şapele gelmeden, güneyden itibaren kayaların muntazam yontulmuş olmaları buralara bitişik bir takım ek kısımlar daha olduğunu gösterir. Bunlar arasında dar bir yol ile dışarıya bağlanan yuvarlak bir kovuk dikkati çeker. Burası herhalde erzak ambarı olmalıdır. Kayanın yüzünde görülen muntazam aralıklı kare delikler, evvelce bu mağara manas-tırının önünde, kayaya bitişik ahşap sundurmalar bulunduğunun işaretidir.

A. Şapel, bu kaya manastırının en ilgiçekici unsurudur (Res. 16, 10, 11). Batı kısmı büyük ölçüde harap olmakla beraber, bu bölümün plânını tamamlamak kolaylıkla mümkündür. Dış yüzünde yarım yuvarlak apsisler halinde genişlediği görülür. Ortadaki kare bölümün tavanındaki kaya sathı yontulurken, ortada kabartma olarak büyük bir haç kabartması da işlenmiştir. Lâtin haçı biçimindeki bu salibin, kollarının uçları çatallıdır (Res. 11). Dar bir kapı, naos'a

geçişli sağlanmaktadır. Burası apsis'e doğru uzanan dikdörtgen bir nef halindedir. İki bölümü olan bu nefin ilk bölümünün tavanında aynen narthex'dekine benzer büyük bir salıp vardır. Bu kısmın başka bir özelliği de, iki yana birer yarım yuvarlak apsis ile genişlemesidir. Böylece burada, üçlü yonca (*trikonhos*) plân tipinin kayadan yontulmuş bir örneği ile karşılaşılmaktadır¹³. Nef'in apsis önündeki ikinci bölümü ise bir bema olarak düşünülmüştür. Bunun da tavanında bir haç vardır¹⁴. Bema'dan kayadan yontulma bir seki ile ayrılan apsis yarım yuvarlaktır ve iç tarafında bir synthronos kademesi bulunmaktadır. Ayrıca apsis'in iç sathında içlerinde birer haç olan üç niş oyulmuştur (Res. 10). Gerek bema gerek yan *konkhos*'lar ile bağlantılı *prothesis* ve *diakonikon* höcreleri ise küçük apsisleri ile birer şapelcik görünümündedir. Bunların da tavanlarında haçlar vardır.

B. Şapelin solunda (kuzeyinde) bulunan tek nefli büyük kilise ise ilgi çekici bir mimârî özelliğe sahip değildir (Res. 16). Nefin bütün genişliğince uzandığı ve en dipte büyük bir apsisle sona erdiği görülür. Bu apsisin ortasında derin bir niş ve ortada üç kademeli bir *kathedra* ile yanında *synthronos* kademeleri vardır. Bu unsurlar, burasının büyük dinî törenlerin yapıldığı bir kilise olduğunda hiçbir şüpheye yer bırakmamaktadır. Nefin sağ tarafındaki nişin kenarından, yine kayanın içine oyulmuş bir şapele çıkışı sağlayan 10-12 basamaklı bir merdiven dehlizi vardır. Bu merdiven ile aşağıya bağlantısı sağlanan şapel, intizamsız yontulmuş ufak bir höcreden ibaret olup, içinde bulunduğu büyük kilisenin tonozuna açılan bir pencereden pek zayıf bir ışık alır. Büyük kilisenin solundaki mekân ise, duvarlarında dikdörtgen veya yarım yuvarlak nişler açılmış basit bir salon-

¹³ Bu büyük kompleksin sadece bir kısmı, yonca plânlı şapel bu arada yayınlanmıştır, F. Dirimtekin, *Vize'deki kaya kilisesi*, "Ayasofya müzesi yıllığı" IV (1962) s. 16-17 (ing. s. 49-50), resimli.

¹⁴ Konya yakınında Sille'de kaya içine oyulmuş bir kilisede de tavanda haçlar işlenmiş olduğu görülür, bk. S. Eyice, *Konya ile Sille arasında Ak manastır, Manakub al-'Arifin'deki Deyr-i Eflâtun*, "Şarkiyat Mecmuası", VI (1965) lev. XI, res. 16; ay. yz., *Akmanastır (S. Chartion) in der Nähe von Konya und die Höhlenkirchen von Sille, Polychordia-Festschrift Franz Dölger*, Amsterdam 1967, II, lev. XXX, res. 22, Afyon'a 30 km. uzaklıkta bulunan kayadan yontulmuş şimdiye kadar bilinmeyen bir manastır kilisesinde de tavanda haçlar vardır, bk. F. Ohrtmann, *Abtecher nach Seydiler Köyü und zu den dortigen Höhlenkirchen, 1868-1968 Alman Lisesi-Deutsche Schule Istanbul*, (Yüzüncü Yıldönümü anma kitabı), İstanbul 1968, s. 47-50. Bu çeşit haçlar daha çok önceleri Kappadokya mağara kiliselerinde de görülmüştür.

dan ibaret olup, herhangi bir plân özelliği göstermez. Bu mekânın soldan dışarı bağlanan dehliz şeklindeki yolun sağında üst üste nişler vardır. Bunların evvelce ikona yerleştirmek üzere yapıldıkları tahmin edilebilir. Nitekim önlerinde kayaya oyulmuş kandil yuvaları da bulunmaktadır.

C. Bu mekânın da 35-40 m. kadar ilerisinde üçüncü grup uzanmaktadır (Res. 17). Sağlı sollu dikdörtgen biçimli odalardan başka tam ortada bir şapelden ibaret olan bu grubun sağ tarafında evvelce bir sundurma bulunduğunu gösteren giriş delikleri görülür. Vize istikametinden itibaren ikinci odada bir seki görülür, üçüncü de ise, kaya tabanına oyulmuş iki mezar bulunmaktadır. Bu üçüncü odayı takip eden şapelin narthex kısmı tabanı da tamamen mezarlık halinde olup, burada yan yana beş mezar çukuru oyulmuştur. Narthex'den naos'u ayıran iki kare paye de kayadan yontulmuştur. Naos enine uzanan trapez biçiminde bir mekândan ibarettir. Bunu evvelce bema'dan ayıran *ikonostasis*'in izleri iki yan duvarda farkedilir. Bema ise enine uzanan tavanı beşik tonoz şeklinde işlenmiş dar bir mekân olup iki yan duvarında birer apsis ile yanlara doğru genişletilmiştir. Yarım yuvarlak bir apsis ile bu şapel tamamlanmaktadır. Şapelin girişi üstünde bir ikona nişi, ayrıca yanlarda da nişler mevcuttur (Res. 12).

Şapelin sol yanında da birbirini takip eden ve aralarında bağlantılı üç küçük oda vardır. Herhalde bu kaya manastırında yaşayan keşişlerin iskân hücreleri olan bu odaların duvarlarında dolap nişleri, ve kapı açıklıklarında, kanatların yuvaları görülür. Bu oldukça geniş bir sahaya yayılan kaya manastırı topluluğunda herhangi bir plastik süsleme veya boya ile yapılmış resim ve nakış görülmemektedir. Duvarlarda yer yer haçlar ile karşılaşılır. Bunların bir kısmı bu kompleksin esas tezyinat unsurları olarak yapılması sırasında işlenmiştir. Birçoğu ise sonraları burada yaşayan keşişler veya ziyaretçiler tarafından çizilmiş basit *graffiti*'lerdir. Evvelce bu topluluğun iç sathlarında freskolar olduğunu da tahmin edebiliriz. Üçüncü kilisenin yanındaki çifte mezarlı hücrede, doğrudan doğruya kayaya sürülmüş boyalardan meydana gelmiş bir fresko kalıntısı farkedilmektedir. Ve nihayet bu notlarımızda şu noktaya da işaret edelim ki, bu mağara manastırın tamamını gösteren bir genel vaziyet plânı, ancak bir topoğrafın işbirliği ile elde edilebilir. Her grubu tek başına

olarak çok dikkatle ölçmemize rağmen, krokimizin tamamında hatâlar olabilir.

Vize mağara manastırı bugünkü Türkiye sınırları içinde Anadolu'daki benzerleri gibi Trakya'da da kayadan oyulmuş manastırlar bulunduğu göstermektedir. Trakya mağara manastır ve kiliseleri İstanbul yakınlarından Yarımburgaz'dan başlamakta ve gerilere Balkanlara doğru uzanmaktadır. Yarımburgaz¹⁵ ile Çatalca yakınında İnceğiz¹⁶ mağara manastırlarından başka, kuzeyde Midye'de ve Enez'de de böyle kayadan oyulmuş dinî tesisler ile karşılaşılır. Midye ve Enez'deki oyma manastır ve kiliselerden aşağıda bahsedilecektir. Herhalde Trakya'nın ve bilhassa İstranca dağlarının daha başka yerlerinde, bugüne kadar dikkati çekmemiş daha başka örneklerin bulunabileceğine de ihtimal verilebilir¹⁷. Kayadan oyulmuş manastır ve kiliseler Bulgaristan'a doğru devam ile, meselâ Tırново yakınında duvarları fresko resimler ile süslü tesisler halinde görülmektedir¹⁸.

3. Vize kalesinin bir unsuru : Sukulesi (Res. 14, 15, 18-21) :

Vize kalesinin (Res. 14, 15) eteğinde, Tabakhane deresi denilen bir akarsuyun kenarında çok ilgiçekici bir kule bulunmaktadır¹⁹. İçerisi moloz taşından olmakla beraber dış yüzleri çok muntazam kesme taştan yapılmış olan bu dikdörtgen plânlı kule, birkaç kat olarak düşünülmüştür. En altta eskiden iki sıra beşik tonozlu bir mahzeni, yukarıda ise duvarlara saplanmış ahşap kirişler üzerinde ahşap katları olduğu anlaşılmaktadır. Duvar kalınlığı 2 m. yi bulan

¹⁵ R. Bousquet, *Les grottes de Yarım Bourgaz*, "Echos d'Orient" IV (1900/01), s. 295-302; R. Hovasse, *Yarımburgaz mağarası*, "Darülfünun Fen Fakültesi Mecmuası", V, 1 (1927) s. 395-421; E. Mamboury, *Istanbul touristique*, İstanbul 1951, s. 571-572.

¹⁶ F. Dirimtekin, *İnceğiz mıntakasındaki mağara-manastır ve kiliseleri*, "Türk-Arkeoloji Dergisi", VII, 2 (1957) s. 26-31 (fran. s. 32-37), lev. XXVII-XXXII.

¹⁷ Bayan Nicole Thierry tarafından 1966 temmuzunda bu bölgede bazı mağara-kiliseleri tesbit edilmiştir.

¹⁸ B. Filow, *Geschichte der Altbulgarischen Kunst*, Berlin-Leipzig 1932, s. 68, 75, Tırново yakınında Rusenski Lom ırmağı vâdisinde olan bu kilisedeki feskolar 13-14. yüzyıla ait olarak tarihlendirilir.

¹⁹ Esasları VI. yüzyılda Iustinianos tarafından yaptırılan Vize ve Pınarhisar kaleleri hakkında bk. A. M. Mansel, *Trakyanın kültür ve tarihi*, İstanbul 1938, s. 45, res. 37-40; F. Dirimtekin, *Trakya'da yapılan tetkikler*, "Ayasofya müzesi yıllığı" V (1963) s. 20-23 (fran. s. 30-36) resimli. Bu makalede Sukulesinin hiç bahsi geçmemektedir.

bu kulenin eni 10 m. 15, boyu ise 14 m. 40 dır. İçinde bir kuyu ağız farkedilmektedir. Esas cephede, alttan itibaren 3, 2, 1 olmak üzere altı tane mazgal açılmıştır. Bunların açıklığının içeride 1 m. 50 yi bulmasına karşılık dış açıklığı sadece 0 m. 15-0 m. 20 den ibarettir ve lentoları ahşaptan yapılmıştır (Res. 22). Bu kulenin yamaca bakan arka yüzünde 2 m. 45 genişliğinde ve iki yanı payeler ile takviye edilmiş bir de girişi bulunmaktadır (Res. 21). Bu girişin üstünde kare bir pencere vardır. Derenin geldiği istikametteki dar cephede bir mazgal olmayışına karşılık diğer dar cephede biri ikinci kat diğeri üçüncü katta olmak üzere yalnız iki mazgal bulunur (Res. 19, 20). Dere, bu kulenin bir kenarını sıyrarak akmaktadır. Hatta kulenin inşası ile derenin hafifçe yatağından kayması sağlanmış gibidir. Daha ilk bakışta, bu kulenin bir sukulesi olduğu ve dereden su elde etmek gayesiyle yapıldığı anlaşılır. Bir kuşatma ânında, kalenin susuz kalmaması için, bu kuvvetli kule, dereden su elde edilmesini mümkün kılıyordu. Oradaki incelememiz sırasında bir köylü, kulenin içindeki kuyudan tepedeki kaleye ayrıca merdivenli bir dehliz bulunduğunu, hattâ kendisinin bunun içinden yürüdüğünü ifade etmiştir. Bu kulenin sukulesi olduğu kesindir. Vize kalesi ile olan topoğrafik bağlantıları ise ancak bu kalenin tam bir krokisi çıkarıldığında anlaşılacaktır. Fakat yamaçta yüksekde olan yuvarlak kulenin de bu sukulesini koruduğu muhakkaktır (Res. 18).

4 *Bir tetrakonkhos yıkıntısı :*

Güzel bir Erken Osmanlı devri eseri olan ve ikinci makalemizde bahsedilecek Şarapdar Hasan Bey camiiinin hemen yakınında bir bir harabe vardır. Duvar izlerinin takibi neticesinde bunun yonca biçiminde bir yapıya ait olduğu anlaşılmaktadır. Herbir yaprağının çapı 3 m 35 kadar olup, duvarlar 3-4 cm kalınlığında tuğlalar ile 4-5 cm. kalınlığında harç tabakası ile bağlanarak örülmüştür. Bu küçük yapının bir vaftizhane veya bir martyrion olabileceği akla gelir. Bu ihtimal doğru olduğu takdirde, hemen yakınında büyük bir kilise, bir basilika aramak gerekir.

5. *Sarnıç :*

Vize surları içinde oldukça büyük bir su sarnıcı vardır. Bu, iki paye dizisi ile üç nef'e ayrılmıştır. Yan duvarlardan birinde nişler

bulunmaktadır. Kemerler Roma mimarisinde olduğu gibi konsantrik çifte tuğla kemerler halindedir. Tuğlaların kalınlıkları 3, 5-4 cm. (ölçüleri 29-31 cm), harç kalınlığı ise 2-5 cm dir. Garip bir özellik olarak, yan duvarlarda harcın çok kalın olmasına (5 cm) karşılık, payelerdeki harcın sadece 2 cm olduğuna burada işaret edebiliriz. Nefler ise, taştan örülmüş beşik tonozlar ile örtülmüştür. Bu sarnıcın bir Bizans yapısı olup olmadığı şüphe uyandırır. Sarnıcın üstünde ise tamamen tuğladan küçük bir harabe bulunur. Bu, çapraz tonozlar ile örtülü iki ufak odadan ibaret bir yıkıntıdır. Bazıları tarafından bir Bizans eseri zannedilen bu harabe, muhakkak surette Türk inşaatıdır ve tahminimize göre bir büyük konağın taş odasıdır.

II

M i d y e

12 Haziran 1961 günü Vize'den Midye'ye giderken Saray'dan geçtiğimizde, Ayas Paşa'nın güzel bir camii olan bu küçük kasabada²⁰ oldukça ilgi çekici bir Bizans lâhdi ile karşılaştık.

1. *Saray kasabasında Midye yolunda bir lâhit (Res. 23) :*

Midye yolunun sol tarafında bugün bir çeşme yalağı olarak kullanılan 0 m. 70 × 1 m. 95 ölçüsünde bir lâhit vardır. 0 m. 085 kalınlığında ve 0 m. 50 derinliğinde bir tekneden ibarettir. Üst kenarı kısmen kırık olmakla beraber, görülebilen bu yüzde sathın, kemerler ile dört bölüme ayrıldığı görülür. Herbir bölümün içinde, büyük bir lâtin haçı bulunmakta haçların kolları arasındaki boşluklarda ise rozetler, haçlar veya stilize edilmiş ağaç (selvi ?) lar yer almaktadır. En sağdaki haçın üst boşluklarında ise bir çift yürek motifi görülür.

2. *Midye'de kayadan oyulmuş şapel (Res. 22) :*

Acısu yanında küçük bir şapel bulunmaktadır. Bunun bir yan duvarı tamamen açık olup, hiçbir özelliği yoktur. Tek nefden ve yarım yuvarlak bir apsiden ibarettir. Bema kısmını ayıran bir bölmenin izi ile sol yan duvarında bir *arcosolium* içinde bir mezar görülür. Apsis'i horizontal bir silme süslemektedir. İçeride kaya sathında

²⁰ Vize'nin Türk devri eserleri ile birlikte Saray ve Pınarhisar'daki Türk eserleri bu makalemizin ikinci kısmında ele alınacaktır.

isimler ve tarihler okunmaktadır. Bunların arasında 1784 ve 1898 tarihlerinin dikkatimizi çektiğini burada kaydedebiliriz.

3. *Midye'de kayadan oyulmuş ayazma ve manastır* (Res. 26-55) :

Eski Salmydessos olan Midye (= Medeia) nin içinde dikkate değer herhangi bir eski eser ile karşılaşmadık. Evvelce burada mevcut olan Türk yapısı cami ise yıkılmış ve 1935 de minaresi duran bu eserin bütün izleri ortadan silinmiştir²¹. Şimdi kasabanın ihtiyacını karşılayan cami ise, yakın tarihlerde yapılmış olan değersiz bir Rum kilisesidir. Midye'nin Bizans devrine ait kalesi, oldukça harap izler halindedir (Res. 24, 25). Bu kalenin fazla bir mimarî hüviyeti olmayan tuğla çerçeveli kapısı çok harap bir halde görülebilir²². Kalenin dışında, denize nazaran ters istikamette gerideki tepelerin arasında, Pabuç dere vâdisinde ise çok önemli bir mağara-ayazma ve manastırı bulunmaktadır. Tepenin derinliklerinden fışkıran bir kutsal su etrafında kurulan tesise iki yoldan ulaşmak mümkündür. Bunlardan ilki, kıyıdaki kumsaldan içeriye doğru uzanır ki, evvelce deniz yolu ile ziyarete gelenlerin kullandıkları güzergâhdır. Diğeri ise kasabadan, kale kapısından çıkan yolun ucundadır. Gerekli yerlerde kayaların işlenmesi, yontulması suretiyle yapılan bu yolun üzerinde, iki metre yüksekliğinde bir kayanın yola bakan yüzünde 0 m. 57 × 0 m. 37 ölçüsünde, 0 m. 05-06 derinliğinde, dikdörtgen biçimli bir satuh düzletilmiş, bunun da üzerine yedi satırlık grekçe bir kitâbe işlenmiştir. 1961 de gördüğümüzde bu kitâbe hemen hemen okunmaz bir halde bulunuyordu (Res. 26). Kitâbenin bulunduğu kayanın üstünün de muntazam düzletilmiş olduğu, hattâ burada bazı kanallar da işlendiği dikkati çeker. Bu kitâbeli kayanın az ilerisinde, ve dereye inişin başlangıcında başka bir kaya daha vardır. Halk tarafından Sofrakaya denilen bu kayanın yüzünde bir niş işlenmiş, üstünde ise 1 m. 80 çapında ve 0 m. 30 derinliğinde çukur bir düzlük bulunmaktadır. Buradan, vâdi, manastır, dere, arkadaki arazi ile karşı

²¹ Midye, İstanbul ile birlikte 1453 de feth edilmiş olmakla beraber, yakın tarihlere gelinceye kadar, bir Rum kasabası olarak kalmıştır. Buradaki camiden ve 1935 e kadar duran minaresinden, makalemizin ikinci kısmında, Türk eserleri arasında bahsedilecek ve fotoğrafları da yayınlanacaktır.

²² Midye hakkında rumca bir monografya vardır, kşl. *yukarıda not 4*; Midye kalesi ile ilgili olarak kşl. F. Dirimtekin, *not 19 daki yerde*, s. 47-53 (Ing. s. 56-61) resimli. Son günlerde Midye halkı tarafından buradaki sur kapılarının tamiri hakkında bazı isteklerde bulunulduğuna da burada işaret edelim.

sırtlar ve hattâ denize hâkim bir manzara vardır. Sofrakayanın hizasında aşağıda bir kaynak, bunun da az ilerisinde bir köprü kalıntısı ile karşılaşılır.

Esasında kaya içine oyulmuş olmakla beraber önünde tuğla ve taşdan örülmüş bir ek yapı bulunan ayazma-manastırın bu ek aksamı bugün tamamen ortadan kalkmıştır. Ayrıca şimdi yolun geçtiği sahada da hayli geniş bir bahçesi olduğu anlaşılmaktadır. Bu bahçenin duvarının kalıntıları yolun sağında elan görülebilir. Bahçedeki ağaçlardan cevizlerin son yıllarda kesildiği köylüler tarafından bildirilmiştir. Kurtuluş savaşı'na kadar, zaten bir Rum kasabası olan Midye'nin ziyaret yeri olarak faal durumda olan bu ayazma-manastır, bir süre de mesire yeri olarak kullanılmıştır. Bugün önünde şekilsiz yıkıntılar arasından içeri girilebilir (Res. 27, 28). Öndeki bu ek kısımların, Türkiye Rumlarının kuvvetlenip zenginleşerek yurdun her tarafında kiliseler yaptıkları 19. yüzyılın ikinci yarımında inşa olduğuna ihtimal verilebilir. 1846 da bu ayazma-manastır ziyaret eden Fransız seyyahı Xavier Hommaire de Hell (1812-1848) in çizdiği krokide bu ek kısımların bulunmayışı da bu tahmini doğrulamaktadır (Res. 27). Midye ayazmasının, Hommaire de Hell ile dolaşan ressam Jules Laurens (1825-1901) tarafından güzel resimleri de yapılmıştır (Res. 27, 32, 49)²³. Aynı yer çok sonraları, bir Bulgar ilim adamı, K. Škorpil tarafından da incelenerek, doğru bir plâni yayınlanmıştır (Res. 30)²⁴. Yakın tarihlerde F. Dirimtekin buraya dair kısa bir not ile birlikte Škorpil'in plânını bir daha yayınlamıştır²⁵. 1963 de basılan bir yazımızda da bu yer, kısa bir nota konu olmuştur²⁶.

²³ Hommaire de Hell, *Voyage en Turquie et en Perse exécuté par ordre du gouvernement français pendant les années 1846, 1847 et 1848*, Paris 1854-1860 (4 cilt) ve in-folio bir *Atlas*. Mağara-manastır ve ayazmasından c. I, 1, s. 146-149de bahsedilir, IV. cildin sonundaki krokilerin arasında buradan bir kitabe ile kşl. IV, s. 321 (lev. I, 1) mağaranın plâni vardır (lev. XIII). Laurens'in kalemi ile gravürleri ise *Atlas*, lev. IX da yayınlanmıştır.

²⁴ K. Škorpil, *Arkeološki beleski ot Strance planina*, "Bulletin (= Izvestija) de la Société archéologique bulgare" III (1912-13) s. 243 vd. res. 141.

²⁵ F. Dirimtekin, *not 16 daki yerde*, res. 1, ay. yazar, *Aya Nikola kilisesi*, "Ayasofya müzesi yılığı", V (1963) s. 53-55 (ing. s. 63-64). Bu mağara ayazma ve kilisesi hakkında kısa bir not ile pek net olmıyan üç fotoğraf yine F. Dirimtekin tarafından "Ayasofya Müzesi Yılığı", VIII (1969), s. 10, 72, 73 de bir daha yayınlanmıştır.

²⁶ S. Eyice, *X. Hommaire de Hell ve Ressam Jules Laurens, müşterek Türkiye seyahatnamelerinin değerlendirilmesi yolunda bir araştırma*, "Belleten", XXVII (1963) s. 59-104, bilhassa s. 81-82 ile res. 3 ve 6-9.

Midye ayazma ve manastırı, tamamen kaya kitlesinin içi oyularak şekillendirilmiş üç kısımdan meydana gelmiştir (Res. 31). Birinci ve önemli unsur bütün aksamı kayadan yontularak yapılmış büyük bir kilisedir. Bunun arka tarafında ve kayanın derinliklerinde kutsal suyun çıktığı ayazma kısmı bulunmaktadır. Nihayet üçüncü kısım kilisenin narthex'ine bitişik biribirini takip eden iki mekândan ibarettir. Bu üç ayrı kısımdan meydana gelen kompleksin ayrıca dış tarafına, evvelce de işaret edilen, taş ve tuğladan yapılmış bir takım mekânlar da eklenmişti ki bunlar da bir dereceye kadar dördüncü bir grup teşkil eder. Kilise, Karadeniz istikametinde uzanmakta olup muntazam ve muvazeneli bir plâna sahiptir. Narthex kısmı uzun bir dehliz halinde ayazmaya kadar ulaşmaktadır. Bu kısmın orta bölümü çapraz, yanlardakiler beşik tonozlu üç bölüm halindedir (Res. 32-34). Bu mağara kilisesinin tanıdığımız diğer benzerlerinden en büyük farkı, yumuşak kaya sathının bu vasfından istifade edilerek, normal binalar gibi mimârî unsurların taklidi suretiyle süslenmiş oluşudur (Res. 35, 36). Bu durum narthex'de kendisini açıkça gösterir. Narthex'in iki uzun duvarının yüzleri mimarî düzene sahiptir. İçeri girildiğinde sağ duvar kemerler, pâyeler ile süslenmiş ve bu pâyelerin aralarına, korkuluk levhalarını taklid eden kabartmalar işlenmiştir (Res. 36). Bu tesisin her tarafında olduğu gibi burada da mekânın bir dağın içine oyulmuşluğundan kurtulmak fikri hâkimdir. Narthex'in sağ duvarı sanki dışarı açılan bir mimârî halindedir ve böylece göz aldatıcı bir tesir (*illusion optique*) elde edilmek istenmiştir. Aynı fikri, ayazma-manastırın başka kısımlarında da daha kuvvetli olarak sezmek mümkündür. Narthex'in bu cephesinde yandaki mekâna açılan ufak bir pencere ile ayazmaya inen merdiven başlangıcı bulunmaktadır. Narthex'in naos'a bitişik cephesi de aynı karakterdedir. Bu tarafta da kemerler ve korkuluk levhası taklidi tezyinat görülür. Tam ortadaki çapraz tonozlu bölümden, üstünde kare bir penceresi olan, muntazam lentolu bir kapıdan naos'a geçilir (Res. 38). Narthex'in her iki uzun duvarında da sivi uçlu âletler ile işlenmiş birçok yazı, isim ve tarihler okunmaktadır. Bunların ayrı ayrı incelenmesi tek başına bir araştırma olabilir. Yandaki mezar odasına açılan kare pencerenin altında kazılmış bir *graffitti* yazının tarihi 1400 lü bir rakkam olarak okunabilir. Narthex'de 1796, 1799 tarihlerini tesbit ettik, apsisde ise 1764 tarihini okuduk.

Narthex'den esas kiliseye geçit veren kapının iki yanındaki duvar yüzlerinde şu yazı görülmektedir :

ΔΥ
MH

ΘΑ
ΚΑΡΡΟ
ΙΧΗC

Esas kilise beşik tonozlu bir basilika biçiminde olarak kayadan oyulmuştur. Sağlı, sollu kare seksiyonlu ikişer pâyeye üç nef'e ayırmaktadır. Kapının iç tarafında duvar dibinde oturma yerleri vardır (Res. 39). Naos'u örten beşik tonoz, üç kademeli bir silme ile başlar. Bunun altında ise karşılıklı eş olmak üzere iki yanlarda üçer konsol görülür. Birinci konsol teşhis edilememekte, ikincisi bir aslan başını andırmakta, üçüncüsü ise açık olarak ayakta bir kartal tasviri olduğunu belli etmektedir. Bema kısmını naos'dan ayıran *ikonostasis* de kayadan yontularak çıkarılmıştı. Bunun ortasında büyük bir kemeri sağda ise bir penceresi olduğu anlaşılmaktadır. 1961 de bu kısım yeni tahribe uğramış ve hızar testeresi (!) ile blok halinde taş elde edilmek üzere kesilmişti. Kesilen parçalar da henüz yerde duruyordu. Kare plânlı pâyeler ile ayrılan iki yanlardaki dar neflerin bir özellikleri yoktur. Bunların ince uzun mekânlar halinde oldukları ve üzerlerinin beşik tonozlar ile örtülü bulunduğu görülür. Sol nef tahribe uğradığından tam olarak düzenini anlamak zorlaşmıştır. Sağdakinin kareye yakın bir şekli olan bir mekâna bir kapı ile geçit vermektedir (Res. 44). Üzeri bir beşik tonozla örtülü olan bema kısmı oldukça geniştir. Böylece bu mağara kilisesi âdeta bir transeptli-basilika görünüşüne sahiptir. Bema'ya bir basamakla çıkılır. Evvelce burada duran mermer sunak masası hâlâ yerindedir. Bu, o m. 80 yüksekliğinde, yukarı kenarında klâsik profiller bulunan bir mermer kitlesidir. Yarım yuvarlak apsis içinde üç kademe halinde *synthronos* bulunmakta bunun tam ortasında ise bir *kathedra* yer almaktadır. Apsis'de tam ortadaki yuvarlak olmak üzere ayrıca üç pencere açılmıştır (Res. 38, 42). Apsis'in iç sathlarının ve bilhassa yarım kubbesinin fresko tezyinat ile süslendiği kalan izlerden anlaşılmaktadır. Pencereler hizasında sath karelere bölünmüş, bunların içlerine baklava biçiminde çerçeveler işlenmiştir. Yarım kubbenin eteğinde o m. 11 yüksekliğinde harflerden meydana gelmiş bir yazı frizi uzanmaktadır. 1961 de bu yazının başlangıcı henüz okunabilmekte idi. Ortadan itibaren devamı ise tamamen silinmişti (Res. 40). Tezyinî

dörtlü yonca şeklinde bir motif, yarım kubbe eteğini ve kemer yüzünü çerçevelemektedir. Yarım kubbenin ortasında ise oval bir çerçeve içinde üzeri kıymetli taşlar ile bezenmiş ve kolları arasından ışık huzmeleri fışkıran bir haç vardır²⁷. Bu huzmelerin oluşu, bunun sureti değişen İsa'yı (*Metamorphosis*) temsil ettiğini ortaya koymaktadır. İsa'nın figür halinde değil fakat haç ile temsil edilmesi çok yaygın olmakla beraber, ikonoklasma devrinde bunun daha yaygın olduğu hatıra gelir. Apsis'in sol duvarında yine fresko halinde başka bir haç resmi ile bu haçın kolları arasında bir yazı bulunmaktadır (Res. 41).

Bema ve apsis'in iki tarafındaki mekânlardan sağdaki sağlam bir haldedir. Bema ile transept mekânı arasında evvelce bir parmaklık bulunduğu kalan deliklerden anlaşılmaktadır. Bu mekân yan nefden kayadan yontulmuş (şimdi kırık) bir parmaklık ile ayrılmıştı. Transeptin dip duvarında bir oturma sekisi ve yukarıda, sağdaki dehlizi aydınlatan bir pencere vardır. Apsis'in sağındaki höcre ise ufak bir şapel tertibindedir ve apsis önündeki bir koridora açılan bir pencereden biraz aydınlık alır. Sol yan nefin dış duvarı tahribe uğradığı gibi, bu taraftaki transept bölümü ve sol yan höcre de hayli zarar görmüş durumdadır. Bu kısmın tavanı kayadan yontulmuş değil fakat tuğladan örülmüştür ve diğer kısımlara nazaran çok yüksektir. *Prothesis*'in apsis'i ise tuğladan inşa edilmiştir. Kilisenin apsis kısmının dışında üzeri beşik tonozlu dar ve yüksek bir dehliz bulunmaktadır ve kilisenin apsisini buraya cephe vermektedir (Res. 37). Aynı dehliz kilisenin sağ tarafına da dolanmakta ve iki basamakla inildikten sonra pek muntazam kenarlı olmıyan bir dehliz halinde (Res. 43) ayazmanın önüne kadar uzanarak burada narthex ile birleşmektedir. Böylece narthex ve bu iki dehliz ile kilise üç tarafından çevrilmiş olmaktadır. Bu da herhalde, ayazmada yapılan dinî tören ile ilgili olmalıdır. Ziyaretçiler bir alay halinde, bir uçdan girdiğinde muayyen bir sıra takibederek diğer uçdan çıkabiliyordu²⁸.

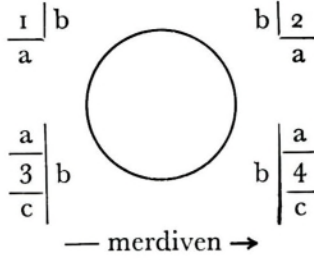
²⁷ Böyle bir haç, Ephesos'da Konsil kilisesine bitişik bir şapelde de görülmüştür, kşl. J. Keil, *Ephesos, Ein Führer durch die Ruinenstaette und ihre Geschichte*, Wien 1957, s. 65.

²⁸ F. Dirimtekin, *yukarıda not 25 deki yazısı*, s. 53 ve 55 de, evvelce burada "terliyen" bir Hagios Nikolaos tasviri bulunduğunu, ve ayazmanın kutsal suyundan ancak muayyen günlerde ziyaretçilere dağıtıldığını, kaynak göstermeksizin bildirilmektedir. Şkorpil'in resmini yayınladığı Nikolaos tasviri ile diğer dinî eşya, 1923 den sonra Yunanistan'a gitmiş olabilir. Bunların Bizans devrine ait olmadıkları da muhakkaktır. Çünkü 1846 da burası şimdiki gibi boş idi.

En dipte tamamen karanlık bir kısımda oyulmuş olan ayazmanın içine sağda iki pâyeye ile ayrılan bir merdivenden inilmektedir. Nart-hex'in en dip ucundan da, yine iki paye arasından bu ayazmayı görmek kabildir. Kompleksin en önemli ve bu yüzden de en itinalı işlenmiş olan kısmı burasıdır. Merdivenin sağ tarafındaki kaya sathı, konsollara binen kemerler halinde işlenmiştir. Alttakilerin kırık olmasına karşılık, en üstteki iki konsolun yüzlerinde stilize bitki (çifte selvi ?) ve kuş kabartmaları farkedilmektedir. Dördüncü basamak hizasında ise kayada büyük bir çatlak yukarı doğru uzanır ki, bunun karşılığı olan dehlizin köşe teşkil ettiği yerde de aynı çatlak vardır (Res. 43). Ayazmanın merdiven dibindeki holünün duvarı konsollar ile süslenmiştir. Bunların en fazla ilgiçekici olanı, tam ortada ve yukarıda bulunan ileri taşkın göğüslü bir kartaldır (Res. 50). Üstteki konsolların volutlu profilli oluşuna karşılık, aşağıdaki konsolların alt yüzleri yaprak motifleri ile bezenmiştir. Cephe yüzlerinde sarmaşık dal kıvrımları arasında güvercinler bulunur. Ayazma ise üçlü yonca plânlı kare bir mekân halindedir. İki *konkhos* kaya kitlesine oyulmuş, üçüncüsü dehlizin altına oyulmak suretiyle elde edilmiştir. Köşelerde ileri taşkın sütun biçiminde dört çıkıntı bulunmakta ve bunlar bu yere normal mimârîli bir yapı görünüşü vermektedir (Res. 45-49). Ortadaki kubbe yine kayadan işlenerek oyulmuş, ve normal mimârîye aykırı olarak sütunlara, intikalsiz olarak bağlanmıştır. Bu kubbenin iç sathında çok silinmiş olarak fresko melek tasvirleri olduğu anlaşılmaktadır (Res. 51). Bunlardan bugün yalnız bir tanesi teşhis edilebilir. Ayazmaya açılan iki galeri, sütunlu ve araları korkuluk levhalı olarak yapıldığından, bunların karşılıkları da aynı optik illüzyon düşüncesi ile tekrarlanmıştır. Böylece, dağın derinliklerinde oyulmak suretiyle meydana getirilen bu ayazmanın sanki dört taraftan galeriler ile çevrili bir mekân tesiri bırakması istenmiştir. Korkuluk levhasına taklidi satırlar, narthex'de de olduğu gibi, baklava, haç ve zigzag çizgiler ile bezenmiştir. Ayazmanın en ilgi çekici tarafı bu optik tesirli düzeninden başka bir de sütunları taklit eden köşelerdeki kalın çıkıntıların tepelerindeki başlıklardır. Kesik piramid biçiminde olan bu başlıklar da aynı kayadan işlenmiş ve bunların her yüzlerinde ayrı bir kompozisyon yer almıştır (Res. 45-48). Şu şemaya göre başlıklardaki konular :

1/a. Bir vazodan çıkan asma dalları, yaprak ve salkımlar, aradaki üçgen pah sathında selvi motifi.

1/b. Kraterden çıkan asma dalları, üzümler ve kuşlar.

2/a. Dal kıvrımları ve yapraklar.

2/b. Dal kıvrımları yapraklar, aralarda ise hayvanlar ve kuşlar.

3/a. Bir kökten çıkan dal kıvrımları arasında üzüm salkımları.

3/b. Ortada bir Isa monogramı (*chrisma*), bunun iki yanında antitetik olarak birer yuvarlak üzerinde duran bir çift güvercin.

3/c. Bir kraterden çıkan sarmaşık yaprakları.

4/a. Bir çanakdan fişkırın sarmaşık dal ve yaprakları, en üstte antitetik iki tavus kuşu.

4/b. Yukarıda 3 b gibi, farklı olarak burada *chrisma*'nın altında uçları yapraklı iki sarmaşık dalı uzanır.

4/c. Pek az farklı olarak 3/c gibi.

1961 de, ortasına atılan taşlara rağmen ayazmanın zemininde hâlâ su bulunuyordu. Burada ayrıca soldaki apsisin kemeri kenarında satha oyularak işlenmiş : DE HELL 1846, yazısı okunmaktadır (Res. 53). Seyyah Hommaire de Hell'in, elini tam bu noktaya dayamış olarak güzel bir resmi Laurens tarafından çizilmiş ve *Atlas* da yayınlanmıştır (Res. 49).

Kompleksin üçüncü kısmını teşkil eden, narthex'e bitişik mekânlara gelince. Bunlardan büyük olanı, dikdörtgen plânlı ve üstü beşik tonozla örtülü yine kayadan oyulmuş bir salondur. Bunun esasında bir mezar odası olduğu, duvarlarda açılmış olan *arcosolium* nişlerinden anlaşılmaktadır. Böylece burada yedi mezar nişi bulunmakta ve içeri yan taraftaki bir kapıdan girilmektedir. Bu mezar odası bir pencere ile kilisenin narthex'iyle de irtibat halindedir. Buradaki *arcosolium*'ların içlerindeki kayadan oyulmuş lâhitlerin

sadece ön yüzleri kırılmış olmakla beraber geri kalan kısımları durmaktadır (Res. 54). Ayrıca ortadaki sahanın da tabanı altında mezarlar olduğuna ihtimal verilebilir. 1961 de lâhitlerin içleri hâlâ insan kemiği dolu idi.

Mezar odasına bitişik olan son mekânın ise zemini daha yüksek seviyededir. Buranın bir iskân yeri olduğu anlaşılmaktadır. Bir *arcosolium* içinde tahta bir peyke için işlenmiş bir yarık görülür. Burası herhalde yatak yeridir. Karşı duvarda ise ufak bir apsis bulunur. Buradan sonraları mezar odasına bir menfez açılmıştır. Dipteki dar duvardaki *arcosolium*'un içinde ise karşılıklı iki oturma seti ile aralarında kayadan bırakılmış ve masa vazifesi gören bir çıkıntı vardır (Res. 55). Burada duvarda *graffitti* olarak işlenmiş bir geyik resmi görülür (Res. 52).

Midye ayazma-manastırı, Anadolu'da benzerleri pek çok olan kayadan oyulmuş dinî tesislerin bir benzeri olmakla beraber, plân düzenin çok zengin oluşu, bir tepenin hayli derinliklerine kadar uzanışı, içinde ayrıca bir de kutsal bir su ile ilgili bir ayazmanın bulunuşu ve çok zengin tezyinat ile bezenmiş bulunması bakımından onlardan ayrılmaktadır. Trabzon yakınında Sumela manastırı da kutsal bir su damlıyan bir mağara etrafında kurulmuş olmakla beraber, kayadan işlenmiş bir aksam yoktur²⁹. Konya yakınında Sille dolaylarındaki Akmanastır da kayaya oyulma kilise ve hocreler kutsal bir su etrafında bulunmakta iseler de, bunların satıhlarında kaya düz olarak bırakılmış, herhangi bir süslemeye girişilmemiştir³⁰. Halbuki Midye ayazmasında kaya satıhları –bunun cinsinin pek yumuşak ve işlenmeğe uygun oluşundan dolayı – çok zengin surette tezyin edilmiştir.^{30a} Bu bakımdan burası şimdiki halde bilinen tek örnektir. Apsis'de yalnız bir haç resminin oluşu, ayazma kısmında ise erken hıristiyanlık sembollerinin çok bol olarak kullanılması bu yerin ikonoklasma devrinden az önce veya o sırada yani 7-9. yüzyıllarda yapılmış olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

²⁹ S. Eyice, *Trabzon yakınında Meryem Ana (=Sumela) manastırı, Arkeolojik ve tarihi değeri ile bugünkü durumu hakkında bir araştırma*, "Belleken", XXX (1966) s. 243-264, ve 25 resim.

³⁰ Akmanastır hakkında bk. *yukarıda not 14 deki yazılarımız*.

^{30a} a Umulmayacak bir yerde, bir deniz rehberinde bu manastırın kısa bir tarifi bulunduğuna da burada işaret edebiliriz; A. Rasim, *Türkiye coğrafyası sahilisi, Karadeniz sevahili*, (Erk. Harb. IX. Dz. Şb. yayını) İstanbul 1930, s. 110.

III

Pınarhisar

Pınarhisar Türk devri eserleri bakımından bazı ilgiçekici örneklere sahiptir. Camiin son yıllarda yenilenmesi bu eserin orijinal hüviyetini yoketmekle kalmamış, etrafında bulunan Kırım hanları âilelerine ait tarihî değeri büyük mezarların da tahribine yolaçmıştır. Bunlar arasında çok nadir görülür bir biçime sahip bir mezartaşı-sanduka oldukça değerli bir sanat eseridir. Pınarhisar'da ortada belirli Bizans devrine ait bir mimarî kalıntı görülmedi. Rum kilisesi yıkılmış, burada muhafaza edilen ve Aziz Georgios (Aya Yorgi) u tasvir eden mermerden bir kabartma levha Edirne müzesine götürülmüştür. Pınarhisar'ın Ortaçağ başlarına ait en önemli eski eseri kalesinin kalıntılarıdır. Bugün Pınarhisar kalesinin kalıntıları bir tepede üç kule ile, yolun kenarında aşağıda bir dördüncü kuleden ibarettir (Res. 56, 57). Bu sonuncunun yarısı kesilmiş haldedir. Bir dizi halinde aynı sırada olan yuvarlak büyük burçlar, moloztaşı ve beş sıra tuğla hatılların alternatif olarak kullanılması suretiyle yapılmıştır. o m. 34 boyunda ve o m. 035 kalınlığında olan tuğlaların aralarında o m. 055-o m. kalınlığında bir harç tabakası kullanılmıştır. Burçların duvar örgüsü bazı ilgiçekici detaylara sahiptir. Tuğla sıraları arasındaki harç tabakası içine ufak yassı taşlar gömülmüş, moloztaşlarının etraflarına da ince yassı taşlardan birer çerçeve meydana getirilmiştir (Res. 56 a). Pınarhisar kalesinin başkulesinde yukarı kısmında bir merdiven kalıntısı görülür. Bir kulenin ise bir vakitler su haznesi olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Pınarhisar'ın gerilerindeki yüksek arazide, *Ambarkayası* adı verilen bir yeri de ziyaret ettik. Bir tepenin yamacında çok hâkim manzaralı bir yerde bulunan bu kaya, esasında bir *tumulus*'ün mezar odasıdır. Genel olarak taşdan yapılan mezar odası için burada yamacın üzerinde bir çıkıntı teşkil eden bir kaya kitlesinin içi oyularak, muntazam bir mezar odası meydana getirilmiştir. Herhalde evvelce üzerini örten toprak tabakası, zamanla ve yağmur sularının yamaçdan aşağı doğru süzülmesi ile yıkanmış ve neticede ortada sadece mezar-odası halinde oyulmuş olan kaya kitlesi kalmıştır (Res. 56, 57).

IV

Enez

Meriç kıyısında ve hemen Yunan sınırı dibinde olan Enez'i ise 1962 yılı Haziran ayında inceledik. Bizans İmparatorluğunun son anlarında Cenovalı Gattelusi ailesi eline geçen ve çapraşık bazı mace-ralar ile Fatih II. Mehmed tarafından, donanma kumandanı Has Yunus Bey eliyle fethedilen Enez'de, henüz sağlam bir halde olan, bazı yerlerinde Ceneviz armaları görülen bir kaleden başka çok sayıda Bizans devri eseri de mevcuttur³¹.

1. *Has Yunus Bey türbesi* (Res. 60, 61) :

Kasabanın dışında, eski bir mezarlık arazisinde ve herhalde evvelce burada bulunan bir tekkenin komşusu olan küçük bir türbe vardır. Daha ilkbakışta bunun, çok küçük bir Bizans şapeli olduğu anlaşılmaktadır. Halk bu türbenin, Enez fethine katılan fakat sonra Fatih'in emriyle idam edilen, donanma kumandanı Has Yunus Bey'e ait olduğunu söyler. Halk rivayeti Yunus Bey'i şehid olarak bilmektedir. Yunus Bey hakkında oldukça etraflı bilgi, Fatih'in hayatını yazan, fakat Türk-Ceneviz-Bizans ve kendi şahsının menfaatleri arasında çok girift bir takım entrikalar idare etmekten de kaçınmayan İmroz'lu Kritoboulos tarafından verilmiştir. Yunus Bey'in hayatını ve Kritoboulos'un kendi çıkarına yaptığı oyunlar, bu türbe hakkında yayınladığımız bir yazıda etraflı surette belirtilmiştir³². Serbest haç biçimindeki bu şapelin dışarı taşkın bir apsisi vardır, ortasında 1 m. 60 yüksekliğinde kasnağa sahip bir kubbe bulunmaktadır. Bu ufak yapının Bizans devrinde bir mezar şapeli olarak mı, yoksa bir basit ibadet yeri olarak mı yapıldığını şimdiki halde aydınlatmağa imkân yoktur. Mevcut bina, ufak ölçüleri ile bir türbe haline getirilmeğe müsait olduğundan, Enez'in fethinden pek az sonra kanaatimize göre Enez'de veya denizde idam edilen Has Yunus Bey (veya Kaptan) ın

³¹ Lambakes'in Enez'in eski eserleri hakkında "*Deltion tes Khristianike Arkhaio-logike Hetaireias*", 8 (1908) de bir makalesi vardır. Türk devrindeki Enez hak. bk. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, V, s. 324.

³² S. Eyice, *Enez'de Yunus Kaptan türbesi ve Has Yunus Bey'in mezarı hakkında bir araştırma*, "*Tarih Dergisi*" XIII (1963) s. 141-158 ve 6 lev.; ayrıca kşr. F. W. Has-luck, *Christianity and Islam unter the Sultans*, II, s. 581-582.

türbesi olmuştur. İstanbul'da Bayazıd semti yakınında Uzunçarşılı'da *Fetih Derneği* tarafından son yıllarda restore ettirilerek içine Has Yunus Bey adına bir de mezar taşı konulan türbenin, esasının hakikaten bu kaptan'a ait olduğuna inanmak zordur. Bu husustaki bilgi ve düşüncelerimiz, yukarıda işaret ettiğimiz yazımızda etraflı surette ele alındığından burada aynı konuya tekrar dönmekten kaçınıyoruz. Enez'deki bu küçük, kubbeli şapel muhakkak surette bir Bizans devri yapısıdır ve plâni bakımından, Bizans sanatındaki birçok mezar şapeli ile tam bir benzerlik göstermektedir. Böyle bir mezar şapeli Sırbistan'da Karadağ'da Doclea'da görüldüğü gibi³³, diğer bazı örnekler Karaman yakınındaki Karadağ'da Madenşehir'de 21 numaralı kilise bitişiğinde ve Karadağ'ın zirvesindeki Mikhael (Mahalaç) kilisesinin yanındaki mezar şapelinde tesbit olunmuştur³⁴. Esası burada olduğu gibi, yine Bizans devrine inen, fakat Anadolu'nun Türkleşmesi sırasında bir *Veli* türbesi haline getirilen, Amasya-Çorum arasındaki Elvan Çelebi zaviyesi yanında bulunan türbe'de bir benzer örnek olarak burada anılabilir³⁵.

2. *Kilise harabesi (Gazi Ömer Bey mahallesinde) (Res. 62, 63) :*

Bugün sadece apsisi ile doğu tarafındaki duvarı kalmıştır. Dıştan beş cepheli ve muntazam kesme taştan yapılmış olan apsis içden yarım yuvarlaktır. Dağınık bazı önemsiz levha ve sütun başlığı parçalarından başka etrafında kaydadeğer bir kalıntı yoktur. Binadan pek az iz kaldığından devrini dahi tayin etmek zorlaşmıştır.

3. *Kayaya oyulmuş şapel (Res. 76) :*

Eski yeldeğirmenlerinden birinci değirmenin alt tarafında kayaya oyulmuş bir şapel görülmektedir. Önünde dikdörtgen biçimli, 4 m. 65 × 7 m. 40 ölçüsünde bir mekân bulunmaktadır. Şapel ile bu mekân arasındaki bölme, örme olarak yapılmıştır. Şapel tek nefden ve bir apsisden ibarettir. Tavanı ise intizamlı olarak düzlenmeden

³³ J. Strzygowski, *Die altslavische Kunst*, Augsburg 1929, s. 112-113, res. 89.

³⁴ W. M. Ramsay ve Miss G. Bell, *The Thousand and One Churches*, London 1909, s. 122, res. 80, 85, 90 ve 249, lev. 198, res. 208, 209. Sanat tarihinde *Binbirkilise* adı ile tanınan Karadağ (Karaman) daki kalıntıların bugünkü durumları hakkında 1967 ve 1968 de yaptığımız inceleme baskıya hazır olarak beklemektedir.

³⁵ S. Eyice, *Çorum'un Mecidözünde Aşık Paşa-oğlu Elvan Çelebi zaviyesi*, "Türkiyat Mecmuası" XV (1969) s. 211-246, lev. I-XVI.

bırakılmıştır. Bu nefin sol tarafında bir menfezden 2 m. 25 genişliğinde tabii bir kovuğa geçilmektedir. Bu kovuk doğu istikametinde bir dehliz halinde uzanmakta ise de ilerisini incelemek mümkün olmamıştır.

4. *Kale kuzeyinde Yeni mahallede kilise* (Res. 64-68) :

Hazine aramak bahanesi ile son yıllarda tamamen yıktırılan bu kilisenin 1961 de ancak güçlükle plâni anlaşılabilirdi. Yunan haçı plânlı dört sütunlu bir yapı olup, sol taraftaki duvarında fresko kalıntıları vardır (Res. 66, 67). Harabenin içinde, başlık, kaide ve diğer mermer işlenmiş parçalardan kırıklar görülüyordu.

5. *Kale içindeki şapel* (Res. 69-71) :

Kalenin içinde, sura çok yakın bir yerde bir şapel harabesi vardır. Vaktiyle Enez'de incelemeler yapan Hasluck, Khrysopege kilisesi olarak adlandırdığı bu yapının içinde Enez tarihi bakımından son derecede değerli bir de kitâbe tesbit etmişti³⁶. Bugün kilise hemen hemen tamamen yıkılmış bir haldedir ve kitâbe de ortalıkta görünmemektedir. Apsis çıkıntısı hariç içeriden 10 m. 50 kadar uzunlukta ve 7 m. kadar genişlikte olan bu küçük kilisenin 1961 de sadece kuzey duvarı ayakta idi. Diğer kısımlar ise belli belirsiz güçlükle farkedilmektedir. Mevcut duvar kalıntısı duvar örgüsü tekniği bakımından hayli ilgi çekicidir. Taşların aralarında tuğla dizileri yerleştirilmiş hattâ bunlar ile desenler yapılmış, muhtelif taş ve tuğla şeridlerin değişik kalınlıklarda kullanılması ile renkli bir cephe elde edilmiştir.

6. *Birkaç Ceneviz ve Bizans kitâbesi* (Res. 72-75, 77, 78) :

İntizamlı bir biçime sahip olmadıktan başka, duvarlarında çeşitli devirlere ait yamalar ve tekrar kullanılmış devşirme malzeme görülen kalede (Res. 73, 81), kale muhafızının oturduğu binanın da surlara bitişik bir duvarı ayakta durmaktadır. Bazı yerlerde devşirme malzemedan ilgiçekici usullerle faydalandığı görülür. Nitekim bir yerde, Bizans devrine ait işlenmiş dört mermer parçası bir haç meydana getirecek surette tertiplenmiştir (Res. 81). Surların dışında, tek

³⁶ F. W. Hasluck, *Monuments of the Gattelusii: Aenos*, "Annual of British School at Athens", XV (1908/09) s. 249-257, bu kitabe s. 254 dedir, ayrıca kşl. res. 3.

burcun kuzey cephesinde Gattelusio ile Doria (D'Auria) ailelerinin armaları bulunmaktadır³⁷. Armaların üzerindeki tek satırlık gotik harfli yazıda 1382 tarihi teşhis edilir (Res. 72, 74) :

+ M. CCC. LXXXII. DIE. PRIMO. MAOII —

Surlarda ikinci bir Ceneviz kitâbesinde ise, yine Gattelusio ailesinin arması ile birlikte kabartma gotik harfli bir yazıda 1413 tarihi tesbit olunur (Res. 75) :

+ MCCCCXIII : DIE PRIM AGVSTI :

Bu levhalardaki armaların sahipleri olan Gattelusi'lar ve Doria'ların Enez ile ilgileri, Yunus Kaptan hakkındaki makalemizde etraflı surette belirtildiğinden aynı konuya burada tekrar dönmüyoruz. Kalenin sur duvarlarında karşılaşılan iki Bizans kitâbesi ise harf biçimleri bakımından dikkate değer. Bunlardan ilki, çok eskidenberi tanınmaktadır (Res. 77). Diğeri ise bir monogram düzeninde olup oldukça güç çözümlür bir bilmece teşkil eder (Res. 78). Kale içinde, eski bir kuyunun mermer bileziği içinde de, çepeçevre haçlar ile bezenmiş garip biçimli bir kitabe uzanır (Res. 77). Surlarda ve kasabanın çeşitli yerlerinde antik veya bizans eseri o kadar çok işlenmiş parça vardır ki, bunların bir kataloğu başlıbaşına bir makale konusu olabilir. Bunlar arasında ayrıca, Enez'in Türk devrindeki Rum ahali ile ilgili kitâbeler de görülür. Surların dışında halkın *Darphane* olarak adlandırdığı tek bir kule vardır (Res. 79, 80). Belki bir sukulesi veya bir ileri karakol burcu olan bu yapı, çok kalın duvarları ile dikkati çeker.

7. *Fatih camii* (Res. 82-101) :

Kalenin içinde, (Res. 82) Enez'in cami'e çevrilmiş büyük kilisesi bulunmaktadır³⁸. Bu çok büyük ölçüdeki bina 1962 de tehlikeli bir durumda bulunmasına rağmen cami olarak kullanılmağa devam ediyordu. Tamiri için yapılan teşebbüsler bir netice vermediğinden bu arada çöktüğü öğrenilmiştir.

³⁷ Bu kitabeler, Hasluck'un yukarıdaki makalesinde vardır. Ayrıca bu hususta bk. S. Eyice *not 32 deki yerde*.

³⁸ M. Batur, *Enez, "Arkitekt"*, XXXI. yıl, sayı 305 (1961), s. 173-176, 186; ve H. Başalan, *Enez alâka bekliyor*, XXXII. yıl sayı 306 (1962) s. 36-38, 342. Bu iki makalede camiinin bir kaç fotoğrafı yayınlanmıştır.

Fatih camii, pek büyük ölçüde bir yunanhaçı plânlı yapı olarak inşa edilmiştir. Ortadaki enine bir beşik tonoz, yanlardakiler çapraz tonozlar ile örtülü üç bölümlü bir narthex kısmı vardır (Res. 84). Yine Bizans devrinde bu narthex'in önüne payeli ve sütunlu güzel bir galeri halinde dışarı açılan bir *exonarthex* eklenmiştir (Res. 83). Bu kısmın geç devre ait olduğu, ek yerlerinde esas binanın bünyesinden ayrı oluşundan kolaylıkla anlaşılır. 1962 de *exonarthex*'in üzerinde artık bir örtü bulunmuyordu. Narthex ise, Türk devrinde değişikliğe uğramış, sağdaki höcrenin tonozu yıkılmış, ortadaki kısmen çökmüş, soldaki ise açıklıkları örülmek suretiyle bir oda haline getirilmiştir. Güzel işlenmiş söveli bir kapıdan Naos'a geçilmektedir. Burası batı kolu diğerlerine nazaran daha uzun olan bir haç biçimindedir. Fatih camii Bizans mimarisinde köşe duvarlı denilen haç plânlı kiliseler grubuna girer. Yalnız burada haçın batı kolu uzun olduğuna göre, buna bitişik köşe odaları da uzundur. Bu odalar çifte çapraz tonozlar ile örtülmüş ve haçın batı kolundan bir sütuna oturan çifte kemerler ile ayrılmıştır. Bu tip binaların hepsinde olduğu gibi, haçın dört kolunu büyük beşik tonozlar örtmektedir. Fakat geç bir devirde, büyük bir ihtimal ile fetihden önce ve *exonarthex*'in yapılması ile beraber, kubbeyi takviye etmek zarureti doğmuş, bunun için de, höcrelerin köşe duvarlarına bitişik olarak sekiz sütun yerleştirilerek, bunların üzerlerine atılan kemerler ile kubbenin tehlikeli olmağa başlayan baskısı karşılanmıştır (Res. 89, 90). Bunun ne kadar başarı sağladığı bilinemez. Şu muhakkak ki, bir süre sonra bu sütunlar ve kemerler kubbeyi taşıyamamış ve bütün kubbe, kasnağı ile birlikte ya yıkılmış veya ortadan kaldırılarak, 19. yüzyılda naos'un orta kısmı ahşap bir tavanla kapatılmıştır³⁹. İstanbul, Başvekâlet Arşivi Maliye defterleri arasında N. 3882 de s. 255 de h. 1122 (= 1710) tarihine ait şu kayıt görülür : "*Inoz (=Enez) kalesi dahilinde vâki, merhum ve mağfur Ebul-feth Sultan Mehmed Han'ın bina eylediği cami-i şerif mürur eyyam ile harabe müşerref ve eşed-i ihtiyaç ile tamire muhtaç olmakla...*". Bu notta, kiliseden çevrilme Enez'deki Fatih camiinin daha 18. yüzyıl başlarında da büyük ölçüde bir tamire muhtaç halde olduğu ve herhalde tamir edildiği açık surette anla-

³⁹ Bu ameliyenin ne vakit yapıldığını belirtecek bir işarete raslamadık, fakat Enez camiinin h. 1120 ve 1126 (1708-1714) yıllarında tamiri hakkında Arşiv kayıtları bulunmuştur, kşl. M. Erdoğan, *Osmanlı mimarî tarihinin Arşiv kaynakları*, "*Tarih Dergisi*", III (1953) s. 101 ve 111.

şılmaktadır. Kubbe kasnağının bu tamirde mi yoksa 19. yüzyılda ikinci büyük bir tamirde mi kaldırıldığı hakkında birşey söylenemez. Belirli olarak geçen yüzyılın kalem işi nakışları ile süslü olan bu tavan 1962 de henüz duruyordu (Res. 84). Bina cami haline getirildikten sonra kuzeydeki kolun içinden bir kapı açılmış ve güney kolun içine de mihrap ve minber yerleştirilmiştir. *Prothesis* ve *diakonikon* höcreleri kapalı mekânlar halindedir. Büyük apsis gibi bunların da içeriden yarım yuvarlak dışarıdan ise çok köşeli apsisleri vardır. Sol yan apside tuğla işçiliği içeriden dahi belli olmaktadır. Gerek apsis yarım kubbesi gerek höcrenininde tezyinî bir şekilde tertiplenmiş tuğlalar görülür. Halbuki bu kısımlar aslında sıva ile örtülecekti. Minare ise sağ yan apsis ile orta apsis arasına, muntazam kesme taştan inşa olunmuştur ve uzun yıllardır yıkık bir haldedir (Res. 85).

Bu büyük kilisenin iç tezyinatından pek az kalıntı vardı. Sol yan höcrenin bemaya açılan kapısı içinde fresko bir aziz tasviri görülmüyordu (Res. 94). Naos'un hemen girişinde de yerde bir döşeme mozaiginden parçalar vardı (Res. 97). İçeride binayı kemer ve tonoz hizasında dolaşan silme bazı yerlerde tezyinatlıdır. Dış galeri sütun başlıkları da fazla iddialı olmıyan kesik piramid başlıklardır ve yüzlerinde basit haçlar ile yaprak kabartmaları vardır (Res. 95, 96). Büyük kubbeyi taşımak üzere dikilen sütunların başlıklarından sadece doğudaki dört tanesi işlenmiş diğerleri ise kabadır (Res. 92). Nihayet minberin köşk kısmındaki sütuncuklar da aslında Bizans devrinde işlenmiş parçalardır. Binanın duvarlarında muntazam tuğla tekniğinden örneklere raslanır. Yapının kuzey, batı ve güney cephesinde dökülen sıva altından, muntazam taş ve tuğla hatıl şeridleri çıkmıştır. Doğu kısmında, bilhassa sağ yan apsis'in dış yüzünde tuğladan meydana getirilmiş bir *meander* motifinin kalıntıları fark edilmektedir (Res. 91). Böylece bina son devir Bizans mimarisinin özelliklerini bu bakımdan da göstermiş oluyor. Nitekim İstanbul'da aynı tuğla işçiliğini, eski Lips manastırının kilisesi olan Fenari Isa camiinde de görmekteyiz⁴⁰.

Enez camii, uzunlamasına gelişen bir yapı olarak dikkati çekmektedir. Bizans mimarisinde böyle Batı-Doğu ekseninde kilise

⁴⁰ S. Eyice, *Son devir Bizans mimarisi*, res. 20, 21, 36, 37, çok harap eski bir kilise kalıntısı olan Sinan Paşa mescidinde de aynı tezyinat görülür, kşl. res. 106, 107.

yapılarının uzaması son devirde bilhassa Trabzon Komnenos'larının yaptırdıkları binalarda karşılaşmıştır⁴¹. Fatih camii adı verilen bu heybetli yapı en az üç devir göstermektedir. İlk olarak Orta Bizans devri sonlarına doğru, köşe duvarlı haç plânlı bir kilise inşa edilmiş, 13 veya 14. yüzyılda buna exonarthex ilâve edilerek⁴², kubbe de sütunlar ve kemerler ile ayakta tutulmağa gayret olunmuştur. Fetihden bir süre sonra, belki şiddetli bir deprem belki de başka bir sebepten kubbe çökmüş, bunun üzerine, binanın üstü düz bir kiremit çatı ile kapatılmıştır. Bu eski kilise, bugün Türkiye sınırları içindeki Bizans yapılarının sanat tarihi bakımından en önemlilerinden biridir.

V

Silivri

Silivri, eski adı ile Selymbria veya Selybria, bir ara V. yüzyıl başlarında Eudoxiopolis olmuş⁴³ ve bütün Bizans devri boyunca, İstanbul'un yolunu koruyan bir kale olarak tarihe geçmiştir. Kitâbeleri ve mimarisi bakımından ilgiçekici bir eser olan Silivri kalesi son yarım yüzyıl içinde hemen hemen yok edilmiş ve bugün pek az izi kalmıştır.

1. *Hagios Spyridon kilisesi* :

Bugünkü Silivri'de esas Bizans devrine inen, aşağı şehirde Pirî Paşa camiinin arkasında olan Hagios Spyridon kilisesinden şimdi

⁴¹ Selina Ballance, *The Byzantine churches of Trebizond*, "Anatolian Studies" X (1960) s. 141-175.

⁴² Öndeki avluya paye ve sütunlara oturtulmuş kemerler ile açılan exonarthex in benzeri güney Yugoslavya'da Ohri gölü kıyısındaki Ayasofya'da da görülür. Burada exonarthex 1314 de Başpiskopos Gregorios tarafından mevcut kiliseye ilâve ettirilmiştir. M. Pavloviç-G. Grozdanov, *Ohrid*, Beograd 1961, res. 32-33, D. Boşko- viç-K. Tomowski, *L'architecture médiévale d'Ohrid*, "Recueil (=Sbornik) de travaux du musée d'Ohrid", Ohri 1961, s. 81 ve res. Ancak Ohri Ayasofyası exonarthex'inin iki katlı olmasına karşılık, Enez'deki tek katlıdır. Arnavutluk'da Pojani kilisesi de giriş cephesinde alternatif olarak payeler ve sütunlar sahip bir eserdir ve o da bu devrin bir yapısıdır.

⁴³ Vaktiyle Silivri yakınında oldukça değerli döşeme mozaikleri bulunmuş ve bunların bir kısmı yerlerinden çıkarılarak İstanbul Arkeoloji müzesine getirilmiştir, kşl. *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Yıllığı*, sayı 4 (1950), res. 7.

bir iz görülmemektedir. Geçen yüzyılın sonlarına doğru, kubbesi delinmiş, hayli harap bir halde duran bu yapı, dış mimarisi bakımından Bizans sanatının geç devrinin özelliklerini gösteriyordu. Geçen yüzyıl sonlarında 1881 de Silivri zenginleri Rumlar tarafından, mimar Mavrides'e tamamen yeni bir bina halinde ihya ettirilmişti. 1881 den sonraki şekli ile bu bina öncekinden o derecede farklıdır ki, mimarın orijinal binayı ya tamamen yıktığına veya da bazen yapıldığı gibi bir kılıf içine alındığına ihtimal verilebilir⁴⁴. Silivri'deki araştırmalarımız sırasında bu binaya dair işarete raslıyamadık. Belki de bazı modern yapı blokları ile gizlendiğinden gözümüze çarpmadı.

2. *Fatih veya Hünkâr camii* (Res. 102, 103) :

Silivri'nin yine Bizans çağına inen diğer büyük kilisesi ise surların içinde bulunuyordu. Selymbria şehir ve kalesinin bu herhalde en büyük kilisesi 1453 de Silivri'nin fethinden sonra Fatih Sultan II. Mehmed vakfı olarak Fatih veya Fethiye camii adı ile camie çevrilmişti⁴⁵. Fatih'in gerek Arapça gerek Türkçe vakfiyelerinde, İstanbul'daki hayır eserleri arasında yedinci olarak bu camiın adı görülür, Evliya Çelebi de buradan Hünkâr camii olarak bahseder⁴⁶. Fatih camii, Silivri'de Türklerin aşağı şehre yerleşmesi ve kale içini hıristiyanlara bırakması üzerine cemaatsiz ve bakımsız kalmış ve daha geçen yüzyıl ortalarında sahipsiz bir harabe haline gelmiştir. Kırım savaşı sıralarında 1854 yılında Silivri'den geçen E. Jouve adında bir Fransız, bu eski eseri harap bir halde gördüğünü yazar. Binanın içinde iki kat halinde yassı, dikdörtgen kesitli pâyeler ve başlıkları mevcuttur⁴⁷. Bu harap kilisede duvarlarda freskolar bulunduğunu ve üzerlerinde monogramlar (markalar) ile süslü sütun başlıkları

⁴⁴ M. A. S. (tamoulis), *Ho en Selybria Byzantinos naos tou Hagiou Spyridonos, "Thrakika"*, XI (1938) s. 37-44 de mimar Mavrides'in bir raporunu yayınlamış, bu yazıya kilisenin 1878 deki ve yeniden yapıldıktan sonraki durumlarını gösteren iki fotoğraf da eklemiştir. Aynı binanın 1878 deki şekli, çok kötü bir klişe halinde şu kitapda da bulunmaktadır, A. D. Basilopoulos, *He Otomanike Thrake*, İstanbul 1914, s. 25. Bir okul inşası sırasında geçen yıl kalıntıları kaldırılan eski kilisenin bu olması mümkündür.

⁴⁵ T. Öz, *Zwei Stiftungsurkunden des Sultans Mehmed II Fatih*, İstanbul 1935, s. IX ve X (önsöz), var. 12, 17; Vakıflar U. Müd., *Fatih Mehmed II Vakfiyeleri*, Ankara 1938, var. 46, 357 ve s. 202, 266; ayrıca T. Gökbilgin, *XV ve XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livası*, İstanbul 1952, s. 300.

⁴⁶ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1314, III, s. 293.

sahip olduğunu, Silivri zenginlerinden ve antika koleksiyoncularından A. Stamulis, 1872 de *Istanbul Rum Edebiyat Kurumu*'na bildirmiş⁴⁸, 1884 de yayınlanan bir makalesinde J. H. Mordtmann bu başlıkları tanıtmıştır⁴⁹. 1903 yılında bu başlıkların bazıları İstanbul Arkeoloji müzesine getirilmiş ise de nedense kataloga menşe yeri olarak İstanbul-Silivri arasındaki eski adı ile Epibates, o zamanki adı ile Bigados (şimdi Selim Paşa) yazılmıştır⁵⁰. A. Dumont ve Th. Homolle tarafından 1892 de yeniden ele alınan⁵¹, 1912 de G. Seure tarafından da Silivri'de kalmış daha başka benzerleri tanıtılan bu pek çok sayıdaki monogramlı başlıklar⁵², üzerlerinde Bizans tarihinin 14. yüzyılda pek ilgiçekici bir şahsının adı teşhis edildiğinden, tahminin üstünde bir değere sahiptirler. Silivri'nin sonra Fatih veya Hünkâr camii olan kilisesini yaptıran veya büyük ölçüde tamir ettirdiği için *bânisi* (*ktetor*) olan Alexios Apokaukos'dur. Yıkılmakta olan Bizans İmparatorluğunun zayıflığından kendi menfaatleri uğruna faydalanan, entrikaları ve düşmanlarına karşı amansızlığı ile büyük şöhret yapan ve nihayet zindana attığı şahısların ellerinde 1345 de linç edilerek öldürülen büyük maceracı Apokaukos'un adı ve 1321-1328 yıllarında sahip olduğu *parakoimomenos* unvanı teşhis edilmişti. Fatih camii, 1920 den sonra tamamen ortadan yokolmuş, uzun süre duran minaresi de yıktırılarak taşları başka yerlerde kullanılmıştır. Bugün arsasının altında pek büyük bir Bizans devri sarnıcı bulunmakta, kilise yapısının ise sadece kuzey-doğu köşesinden pek ufak bir kalıntı durmaktadır. Arsanın üzerinde ise, evvelce kilise içinde olduğu bilinen antik bir lâhidin parçası ile iki sütun gövdesi ve bir başlık görülmektedir. Burada 1963 de yaptığımız incelemeler, mevcut çok küçük kalıntı,

⁴⁷ E. Jouve, *Guerre d'Orient, Voyage à la suite des armées alliées en Turquie, en Valachie et en Crimée*, Paris 1855, II, s. 8-9.

⁴⁸ Stamoulis'in mektubu İstanbul-Beyoğlu'ndaki meşhur Rum Edebiyat Kurumu Dergisi'nde, "*Hellenikos Philologikos Syllogos*", VI (1871-72, baskı 1873) s. 245-246 da yayınlanmıştır.

⁴⁹ J. H. Mordtmann, *Zur Epigraphik von Thrakien*, "*Archaeologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn*", VIII (1884) s. 211-212.

⁵⁰ G. Mendel, *Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines*, İstanbul 1912-14, II, s. 560-563 ve 564.

⁵¹ A. Dumont-Th. Homolle, *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie*, Paris 1892, s. 371 (bu yayın görülemedi).

⁵² G. Seure, *Antiquités thraces de la Propontide: Collection Stamoulis*, "*Bulletin de Correspondance Hellenique*" XXXVI (1912) s. 572, no. 19-20, res. 15-16.

çeşitli kaynaklardan derlenen bilgiler ve nihayet Atina Akademisinde, Stamulis arşivinde bulunan eski bir fotoğrafın yardımı ile eski Fatih veya Hünkâr camii olan kilisenin tarihçesini ve mimarî özelliklerini tahmin yolu ile tesbit etmiş ve bunu bir makale halinde yayınlamıştık⁵³. Bu yazımız üzerine bu ortadan kalkmış binanın, dış mimarisini gösteren evvelce çekilmiş iki fotoğraf İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsünde bulunmuştur. Nereyi tasvir ettikleri yazılı olmadığından şimdiye kadar meçhul bir binanın resimleri olarak saklanan bu fotoğrafların Silivri kilisesine ait oldukları böylece artık anlaşılmıştır⁵⁴. Bu fotoğraflar binanın dış mimarisi hakkındaki tahminlerimizi tamamen desteklemekte ve cephelerin 13-14. yüzyılların hareketli dış mimarisinin bütün özelliklerine sahip bulduklarını açıkça ortaya koymaktadır⁵⁵.

* * *

Trakya'da 1961-1962 yıllarında yaptığımız araştırmaların, Bizans eserlerine dair olan ilk kısmı böylece tamamlanmaktadır. Bir makalenin dar çerçevesine sığdırabilmek için elimizdeki malzemenin ancak bir kısmını burada tanıtabildik. Ayrıca kopyalarını aldığımız antik veya daha geç devirlere ait kitâbeler, ufak buluntular üzerinde bu yazımızda durmadığımız gibi dolaştığımız yerlerdeki kalelerden ve şurada burada rasladığımız mimarî ve tezyinî parçalardan da bahsetmedik. Bugün ortada belirli bir Bizans devrine ait yapı kalıntısına sahip olmıyan Marmara Ereğli'si veya Tekirdağı gibi yerlerde dağınık hayli Bizans plastik eseri ile karşılaşılır. Bir misâl olarak Tekirdağı'nda rasladığımız bir Meryem kabartmasına işaret edebiliriz (Res. 104). Bu gezilerden getirdiğimiz ve öğrencilerimizden İlhan Hattatoğlu tarafından çekilen yüzlerce fotoğrafın ise pek azını burada kullanabildik. Başka bir yazımızda aynı yerlerdeki Türk eserlerine dair notlarımızı ve resimlerini yayınlayacağız.

⁵³ S. Eyice, *Alexios Apokaukos et l'église byzantine de Selymbria (Silivri), "Byzantion" XXXIV (1964) s. 77-104 ve 7 lev.*

⁵⁴ O. Feld, *Noch einmal Alexios Apokaulos und die byzantinische Kirche von Selymbria (Silivri), "Byzantion", XXXVII (1967) s. 57-65 ve 4 lev.*

⁵⁵ 1968 yılı sonlarında Silivri halkı, Fatih camiini ihya etmek üzere teşebbüse geçmişlerdir. Ancak bu "ihya"nın bir "reconstruction" olamayacağı muhakkaktır. Temennimiz, arsada bugün görülen son kalmış bir kaç izin korunmasıdır.

Ek not :

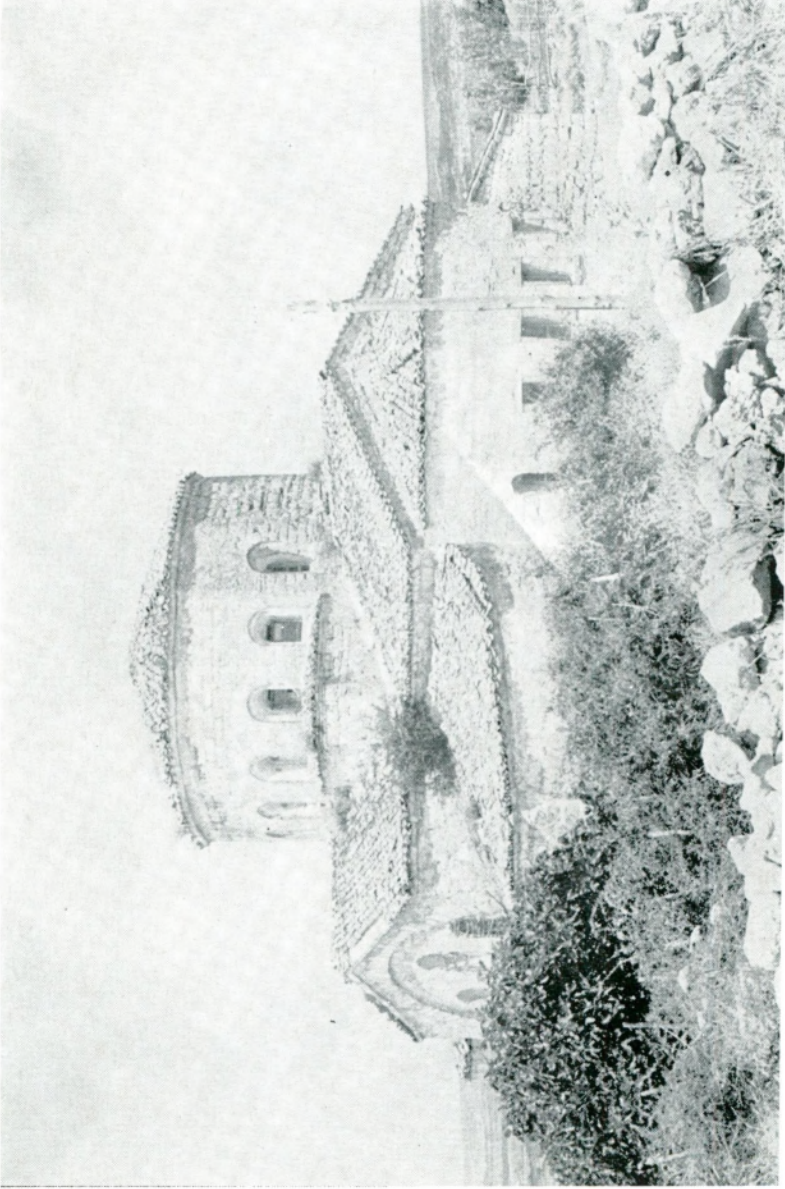
Makalemizin Vize hakkındaki ilk bölümünde, buradaki Ayasofya veya Süleyman Paşa camii olarak adlandırılan eski Bizans kilisesinin sanat tarihindeki yeri hakkında da kısaca görüşümüzü belirtmiştik. Yazımız *Belleten*'de basılmakta iken, elimize çok yeni bir araştırma geçmiş bulunuyor (bk. H. Hallensleben, *Untersuchungen zur Genesis und Typologie des "Mystratypus"*, "*Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft*" XVIII [1969] s. 105-118, lev. 1-4). Yazar, bu araştırmasında *Mistra tipi* denilen zemin plânı ile üst yapısı değişik mimari anlayışlara göre yapılmış basilika-yunanhaçı planı karışımı (*mixte*) yapıları ele almakta, bunların menşe ve tipolojisini ortaya koymağa çalışmaktadır. Kanaatimizce yazar, bu problemi aşırı surette genişletmekte ve dolayısıyla de bunu biraz girift bir duruma sokmaktadır. Evvelce yayınlanan bir kitabımızda (kşl. *Son devir Bizans mimarisi, İstanbul'da Palaiologos'lar devri anıtları*, İstanbul 1963, s. 87-88) böyle yapılardan bahsetmiş, bu arada da aynı gruba giren Vize'deki bu eseri de tanıtmıştık. Başka vesileler ile kitabımızı çok dikkatle incelediğini tesbit ettiğimiz Hallensleben her nedense bu notumuzu dikkatinden kaçırmıştır. Yazarın, bu tipin doğuş ve gelişimi hakkındaki fikirleri üzerinde ayrıca tartışılabilir.

Recherches d' archéologie byzantine en Thrace

Ce travail est le rapport préliminaire des recherches que nous avons effectués dans les années 1961-1962 en Thrace turque. Nous avons étudié à *Vize* une ancienne église byzantine qui appartient au type architectural dit *mixte* dont les représentants se trouvent surtout à *Mistra*, et un important complexe monastique rupestre. A *Midye* nous avons relevé un monastère rupestre, qui est peut être unique en son genre. Ce complexe richement travaillé est accompagné d'une source sainte (*hagiasma*)*. A *Enez* outre une chapelle transformée en mausolée pour l'amiral Has Yunus Bey, et quelques églises très ruinées, nous nous sommes occupé d'une grande église byzantine d'une forme allongée et qui comporte un curieux exonarthex à portique, caractéristique de l'époque des Paléologue. Nous terminons notre article par une notice sur l'église d'Apokaukos à *Silivri* que nous avons publié ailleurs (cf. "*Byzantion*", XXXIV [1964], pp. 77-104, et XXXVII [1967] pp. 57-65).

* Une monographie sera publiée dans les "*Cahiers Archéologiques*" XX (1970).

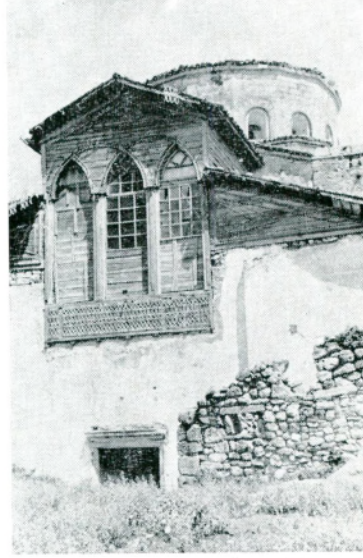

Res. 1 — Vize, Ayasofya doğudan görünüşü.

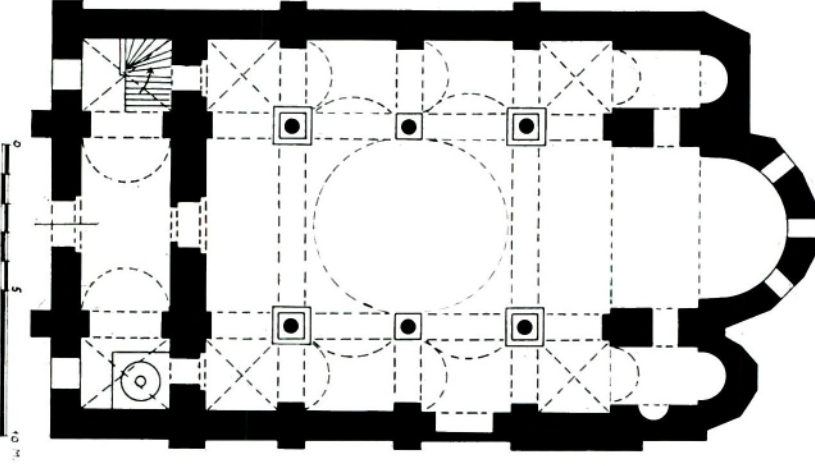
S. Eyice

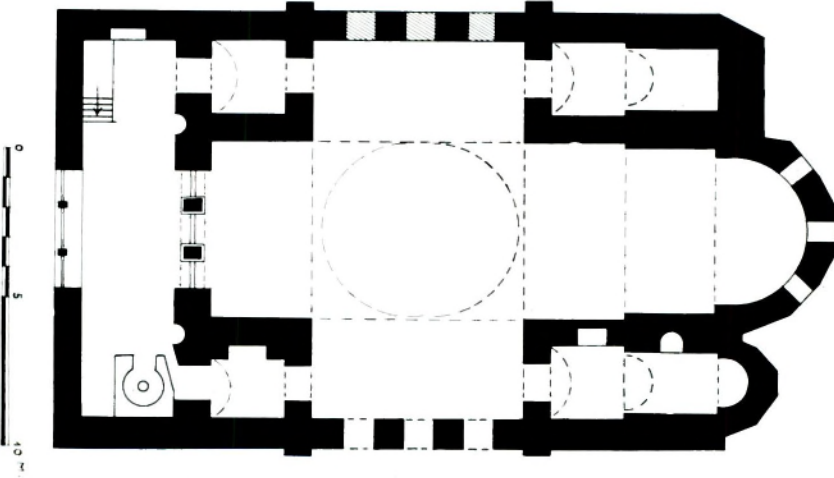
Res. 2 — Vize, Ayasofya giriş cephesi.

Res. 3 — Ayasofya, kuzeyden görünüşü.

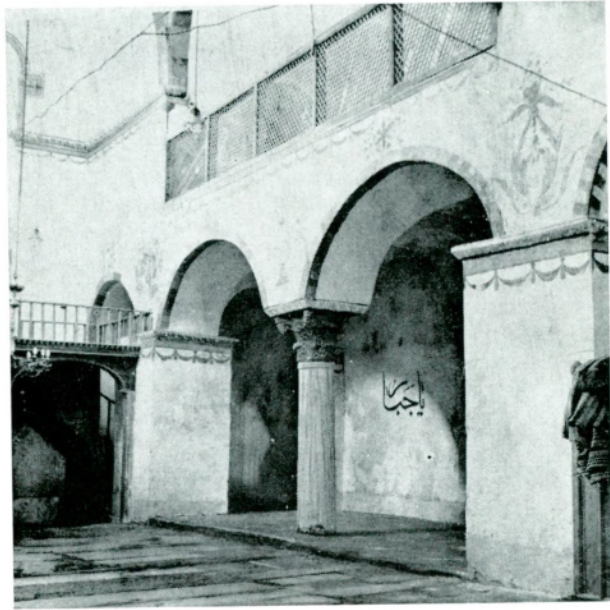

Res. 4 — Vize, Ayasofya zemin plânı.

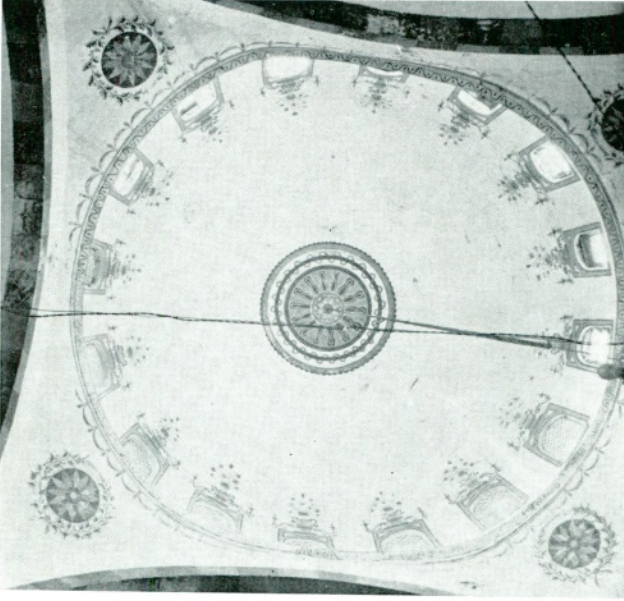
Res. 5 — Vize, Ayasofya galerilerden plânı.

S. Eyice

Res. 6, 7 — Vize, Ayasofya, iç görünüşler.

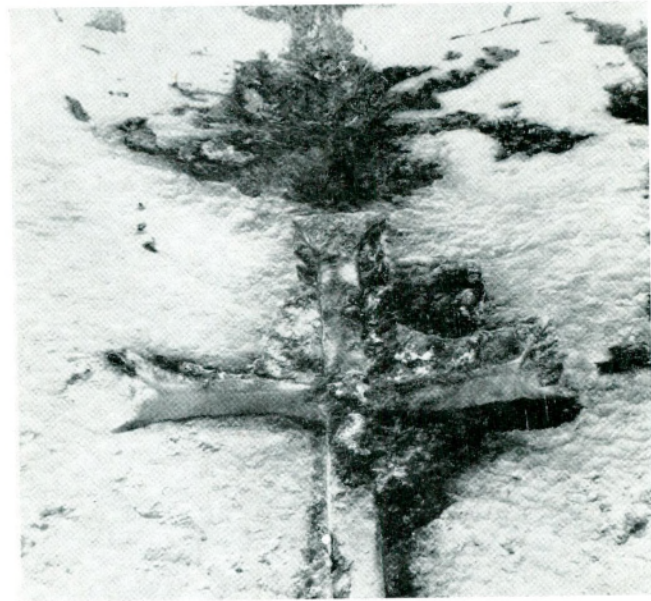

Res. 8, 9 — Vize, Ayasofya, kubbe ve tonozlar.

Res. 10 — Vize, mağara manastırda şapelin apsisi.

Res. 11 — Vize, mağara şapelin tavanında haç.

Res. 12 — Vize, mağara manastırın dış cephesi.

Res. 13 — Vize'de 1938 de bulunan mozaikler. (*Akşam* gazetesinden)

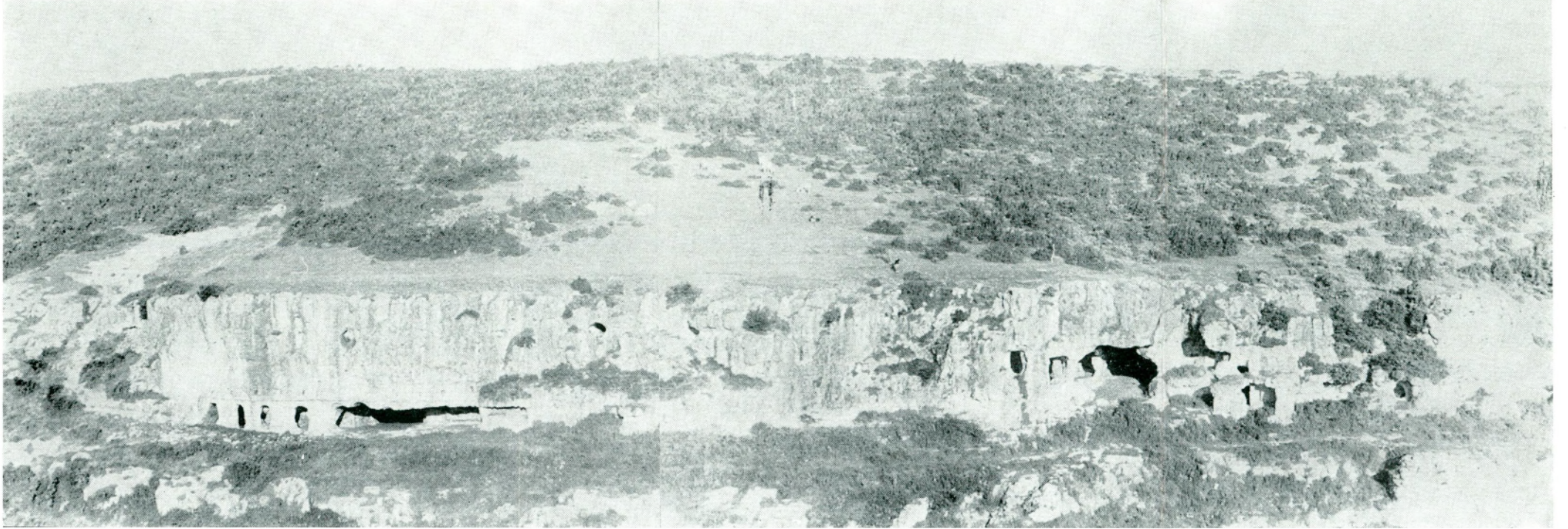

Res. 14 — Vize kalesinin uzaktan görünüşü.

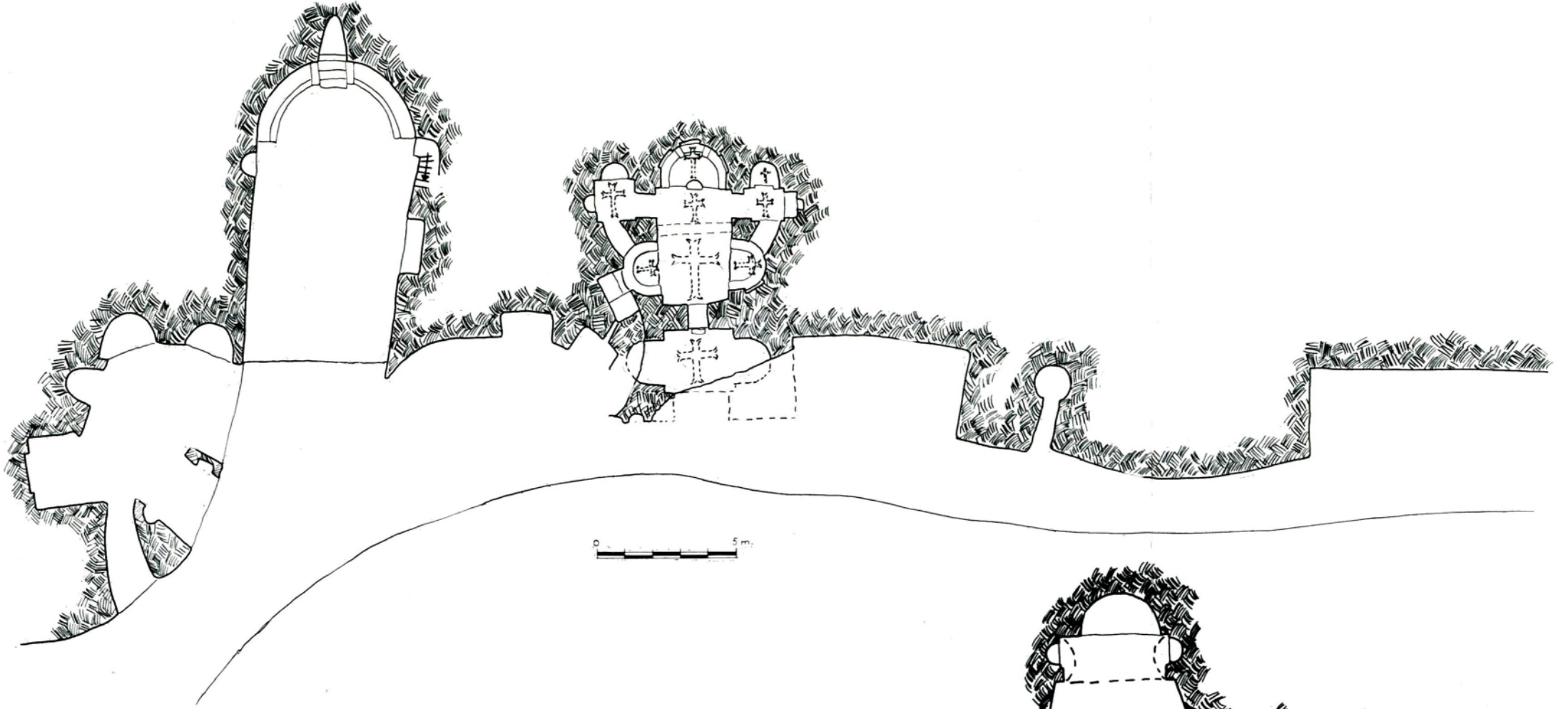

Res. 15 — Vize kalesi.

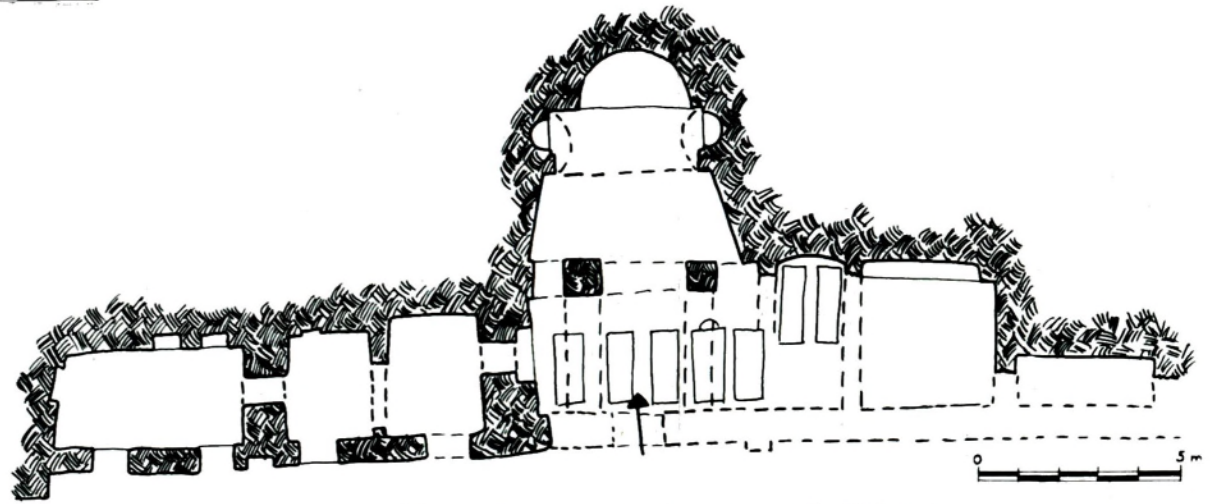

Res. 16 — Vize, mağara manastırının genel görünüşü.

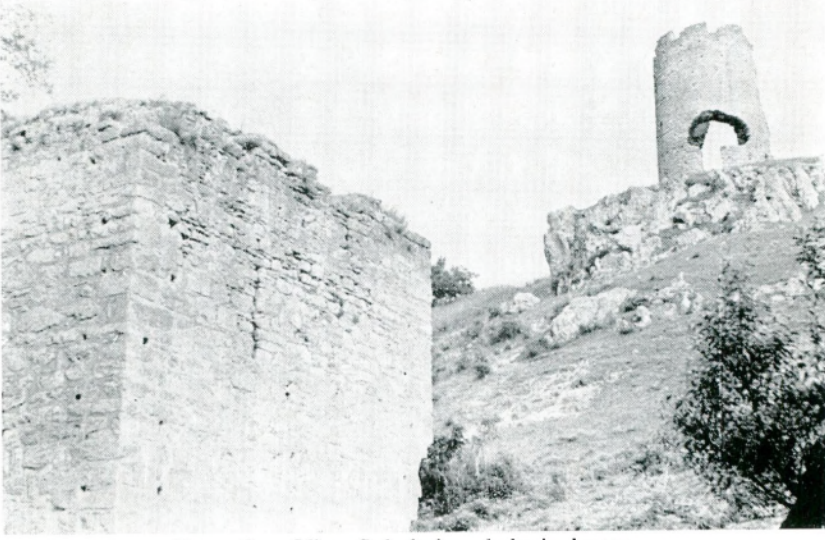

Res. 17 — Vize, mağara manastırın plân-krokisi. (A ve B kısımları).

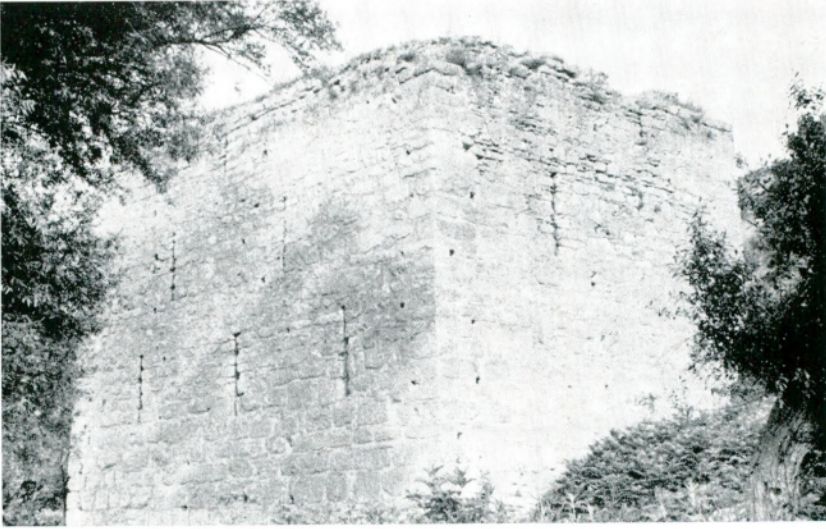

Vize, mağara manastırında mezar şapeli. (C kısmı).

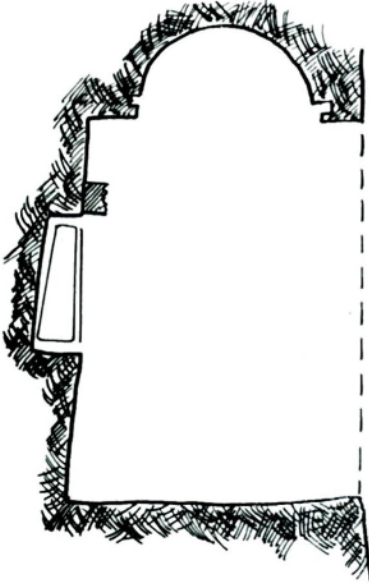
Res. 18 — Vize, Sukulesi ve kalenin burcu.

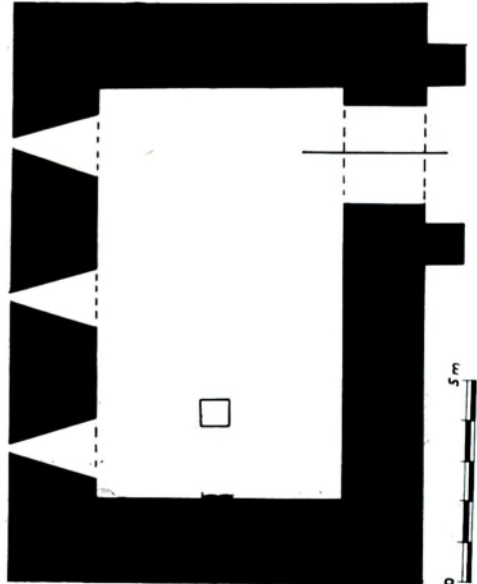
Res. 19 — Vize, Sukulesinin cephesi.

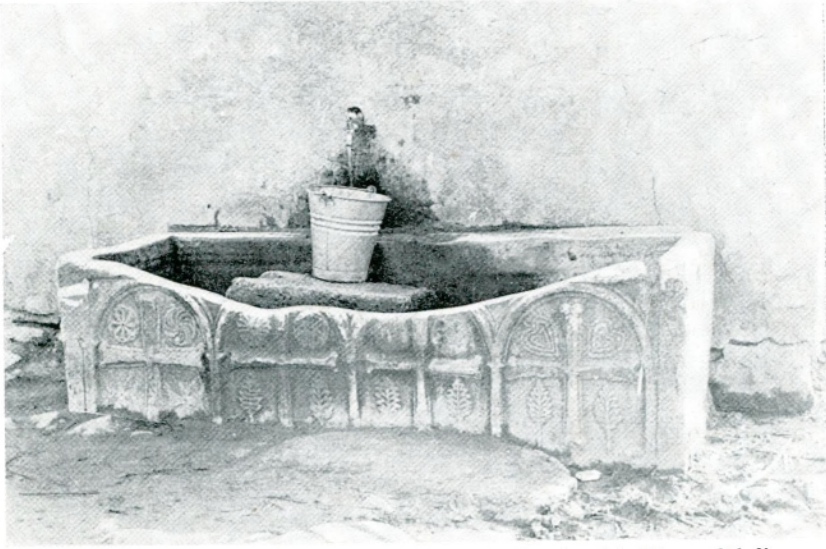
Res. 20 — Vize, Sukulesinin iç görünüşü.

Res. 21 — Vize, Sukulesinin plâni.

Res. 22 — Midye, kayaya oyulmuş şapel.

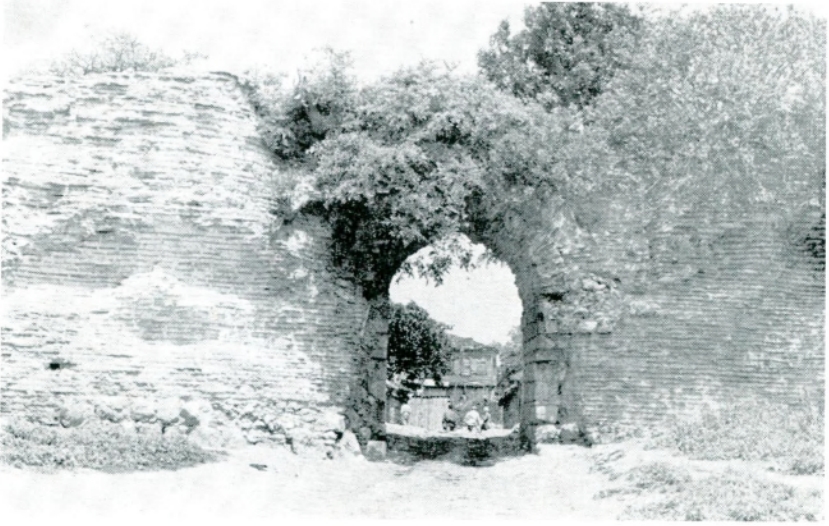

Res. 23 — Saray - Çeşme yalağı olarak kullanılan bir Bizans lâhdi.

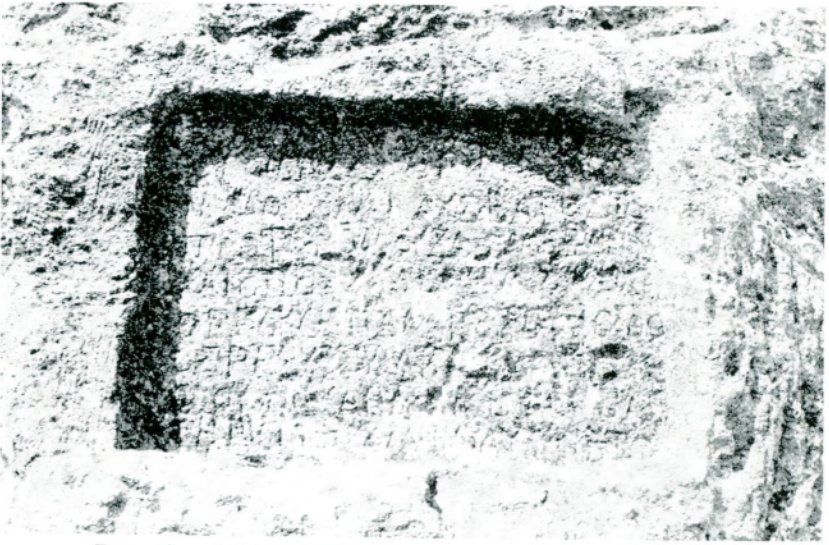

Res. 24 — Midye, kalenin kalıntıları.

Res. 25 — Midye, kapılardan biri.

Res. 26 — Midye, Mağara - manastır yolu üzerinde kitabe.

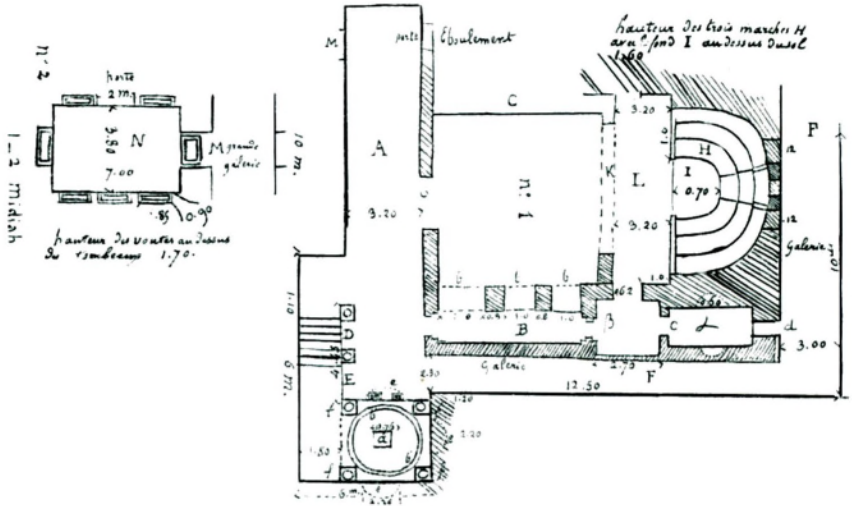

Res. 27 — Midye, mağara - manastırın 1846 da girişi
(ressam J. Laurens'den).

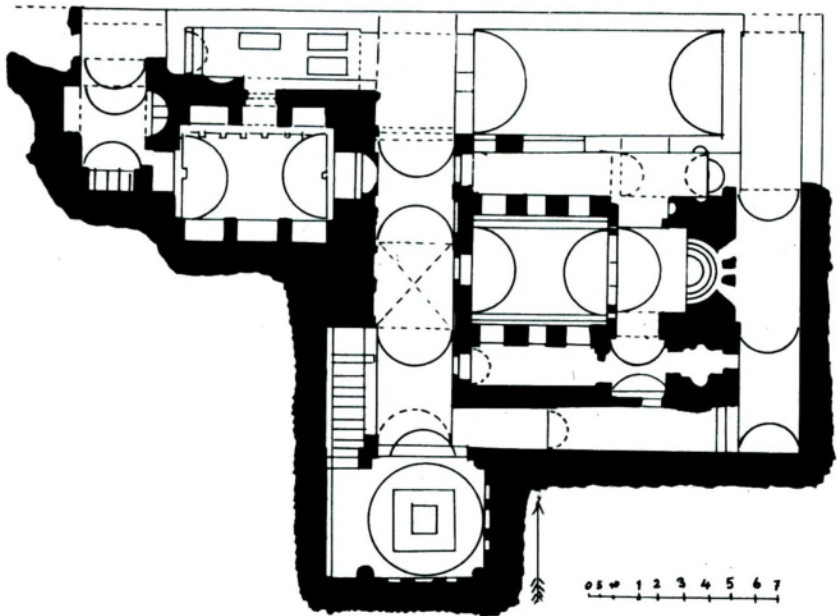

Res. 28 — Midye, bugünkü giriş.

S. Eyice

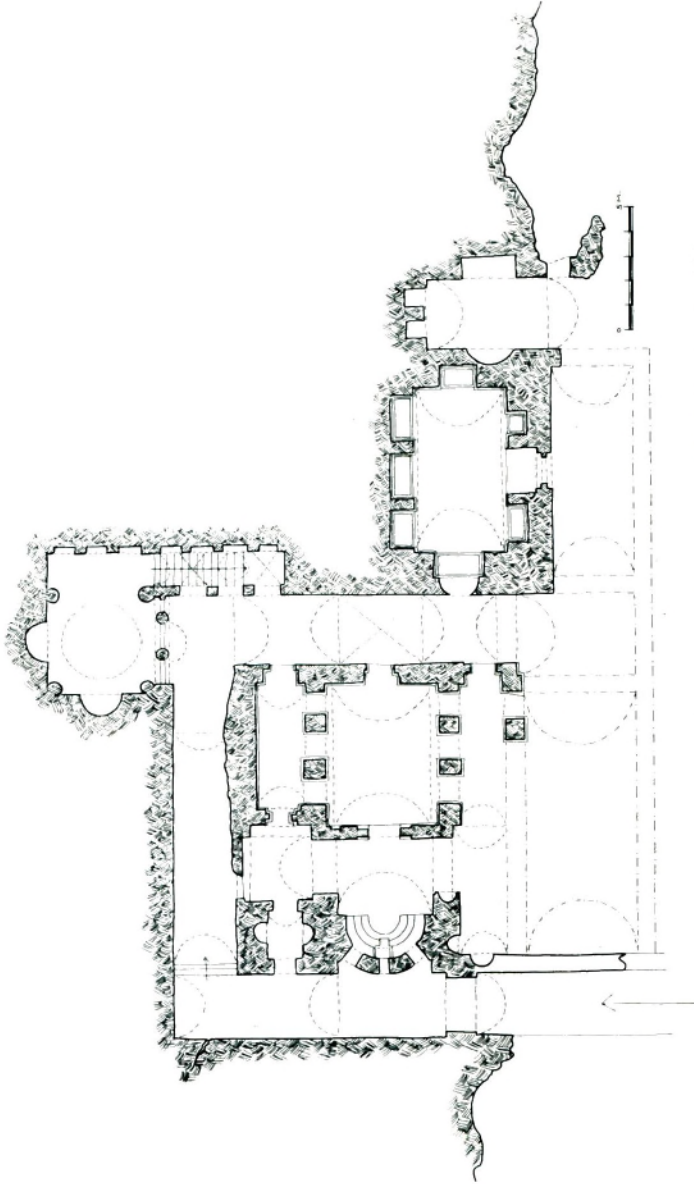

Res. 29 — Midye - mağara manastırın H. de Hell tarafından 1846 da çizilen krokisi.

Res. 30 — Midye, aynı eserin Şkorpil tarafından çizilen plânı.

Res. 31 — Aynı eserin tarafımızdan alınan ölçülere göre krokisi.

Res. 32 — Midye, kilisenin Narthex'i (1846 da Laurens'in çizgisi ile).

Res. 33 — Midye, aynı yerin bugünkü durumu.

Res. 34 — Midye, mağara-kilisenin narthex detayı : tonozlar.

Res. 35 — Midye, mağara-kilisenin narthex detayı : yan duvar.

Res. 36 — Midye, narthex kısmı detayı.

Res. 37 — Midye, mağara kilisenin apsis kısmının dış sathı.

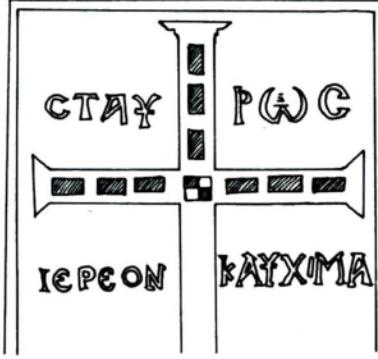
Res. 38 — Kilisenin girişi ve apsis'i.

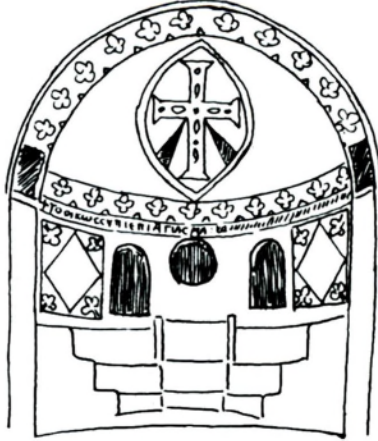
Res. 39 — Kilise kısmı, esas nef.

+ΤΩΟΙΚΩCCΥΠΡΕΠΑΓΑCΜΑ:ΚΑCΙCΜ

Res. 40 — Apsis'deki yazının okunabilen sol kısmı.

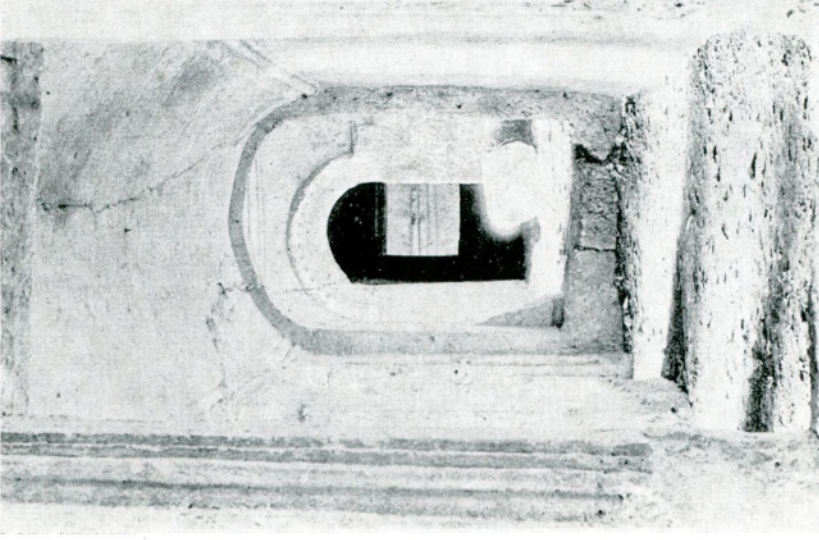

Res. 41 — Apsis'in yan sathındaki haç.

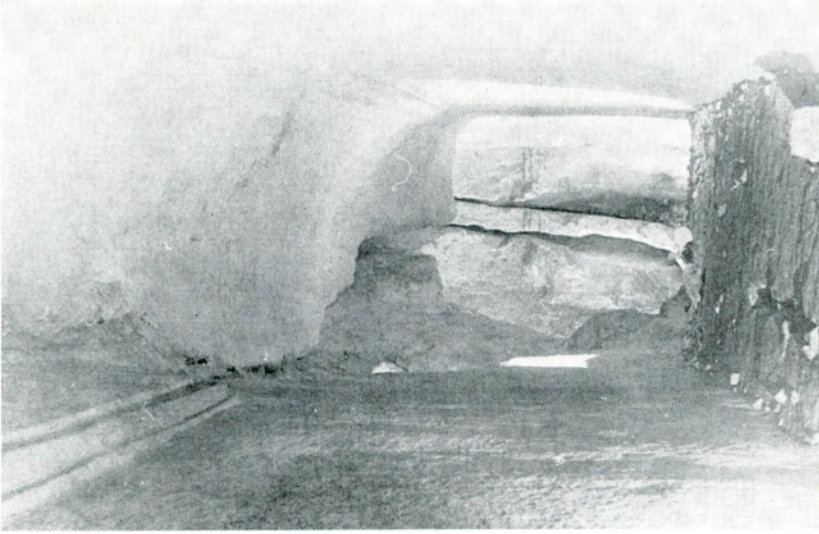

Res. 42 — Apsis ve fresko kalıntıları.

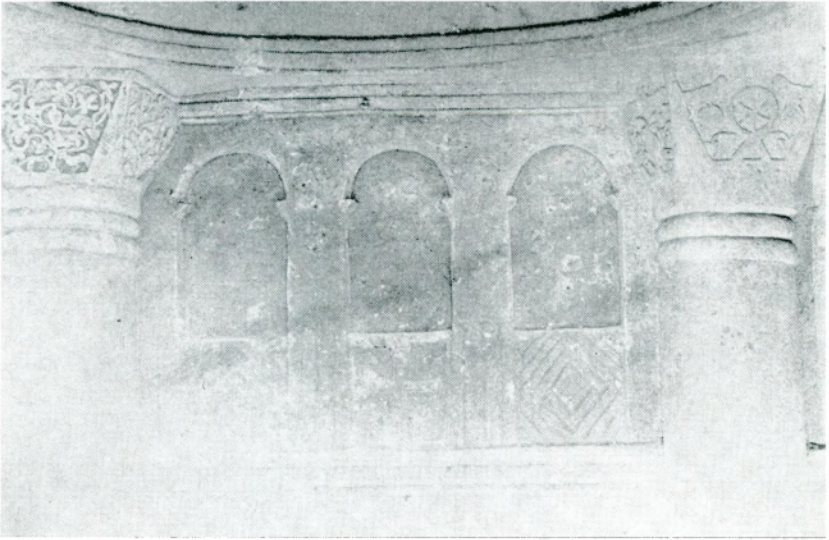
Res. 44 — Kilisenin içinden bir görünüş.

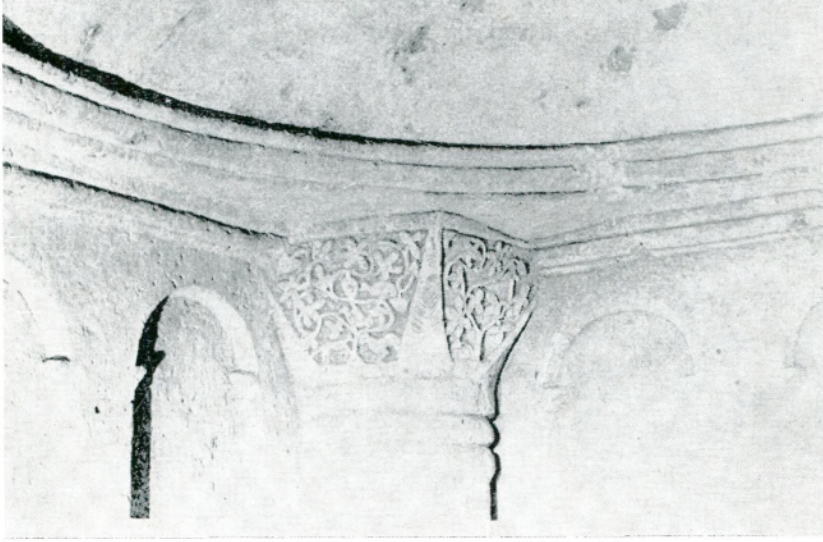
Res. 43 — Kilisenin sağındaki dehliz.

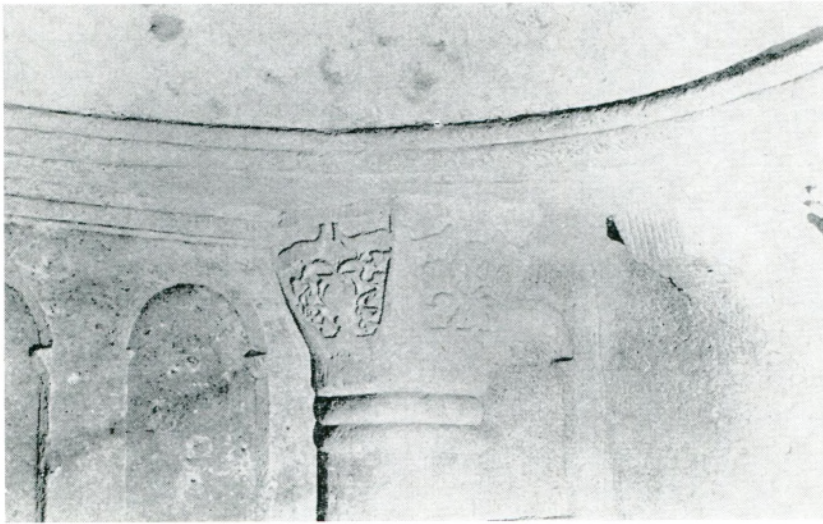
Res. 45 — Ayazma kısmının kubbesi.

Res. 46 — Ayazma kısmı detayı.

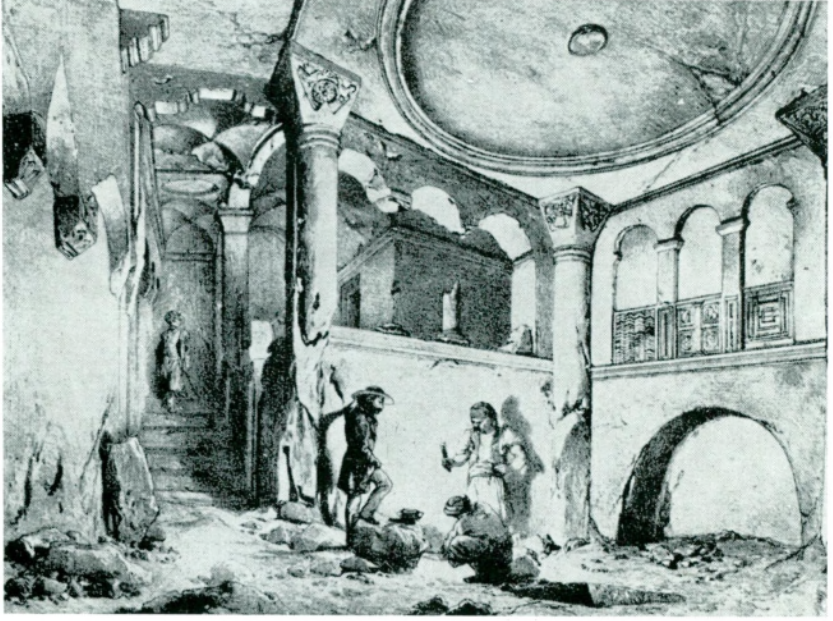

Res. 47 — Ayazma kısmında bir başlık.

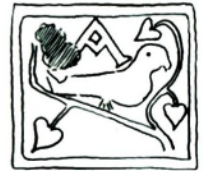

Res. 48 — Ayazma kısmında bir başlık.

Res. 49 — 1846 da Ayazma'da H. de Hell (J. Laurens'in gravürü).

Res. 50 — Konsollar ve kartal ile bir başlık kabartması.

Res. 51 — Ayazmanın kubbe-
sinde fresko kalıntıları.

Res. 52 — Bir graffitti.

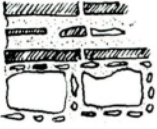
Res. 53 — Ayazma'nın duvarında H. de Hell'in imzası.

S. Eyice

Res. 54, 55 — Mezar odası ve keşiş hücresi.

Res. 56a — Pınarhisar
surunda teknik.

Res. 56 — Pınarhisar surlarından bir burç.

Res. 57 — Pınarhisar kalesi kuleleri.

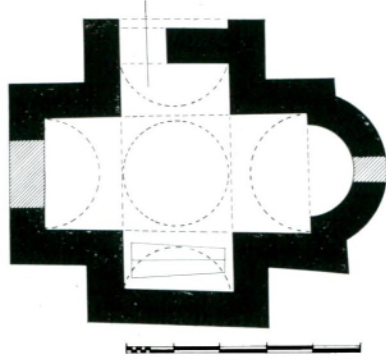
S. Eyice

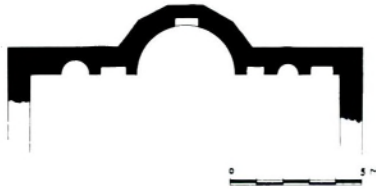
Res. 58 — Pınarhisar Ambarı (dıştan).

Res. 59 — Pınarhisar Ambarı (içten).

Res. 60, 61 — Enez'de Has Yunus Bey türbesi.

Res. 62 — Enez'de kilise kalıntısı plâni.

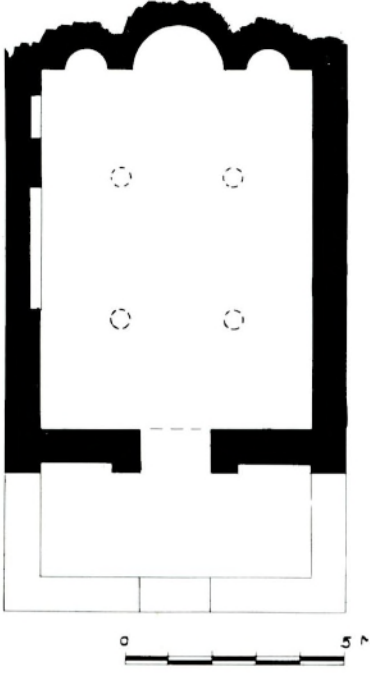

Res. 63 — Enez'de kilise kalıntısı apsis'i.

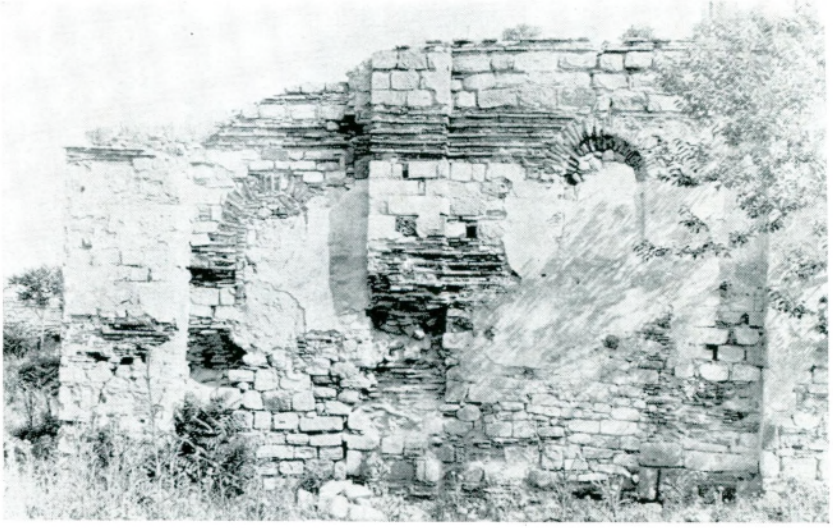
Res. 64 — Enez'de Yenimahalle'de kilise kalıntısı.

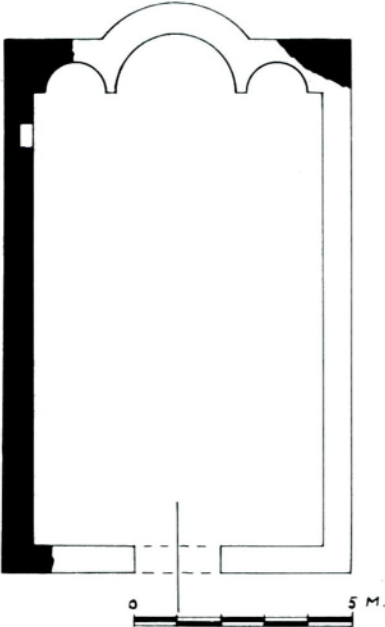
Res. 65, 66 — Yenimahalle'deki kilisenin plâni ve duvarında fresko kalıntısı.

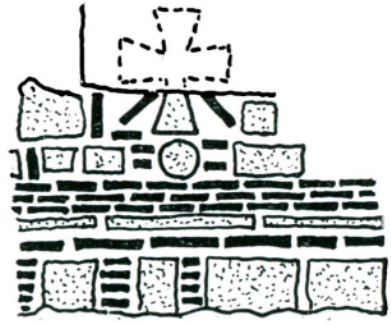
Res. 67 — Aynı harabede fresko kalıntısı.

Res. 68 — Aynı kilisenin duvar detayı.

Res. 69 — Kale içindeki şapelin krokisi.

Res. 70 — Aynı şapelde duvar örgüsü detayı.

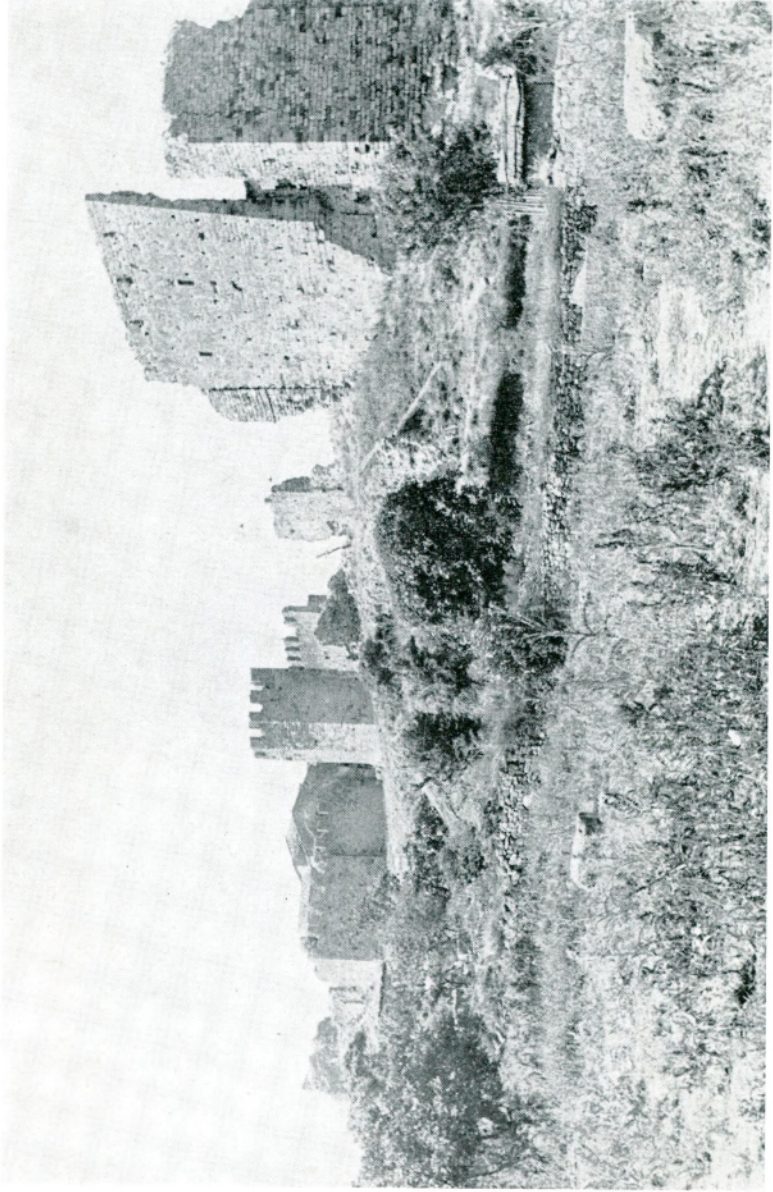

Res. 71 — Kale içindeki şapelin kalıntısı.

Res. 72 — Enez kalesinde bir burç
(Doria ve Gattelusi armaları ile).

S. Eyice

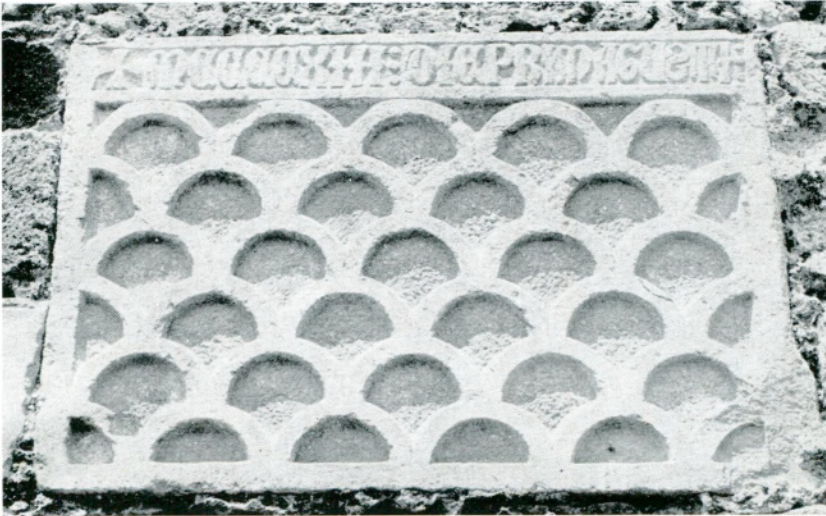

Res. 73 — Enez kalesinin genel görünüşü.

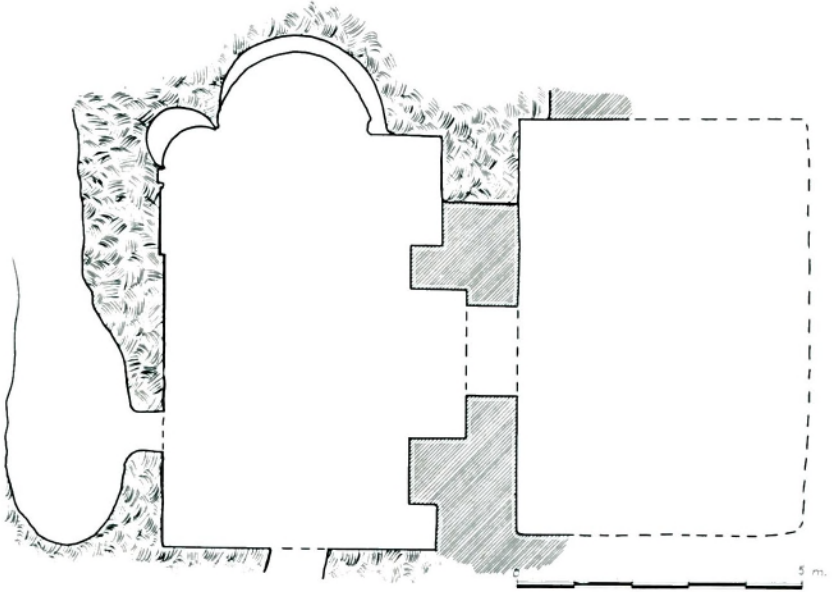

Res. 74 — Doria ve Gattelusî'lerin armaları ve 1382 tarihli kitabe.

Res. 75 — Gattelusî'lerin arması ve 1413 tarihli kitabe.

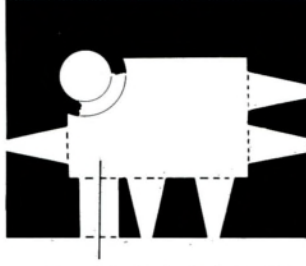
Res. 76 — Enez'de kayaya oyulmuş şapel.

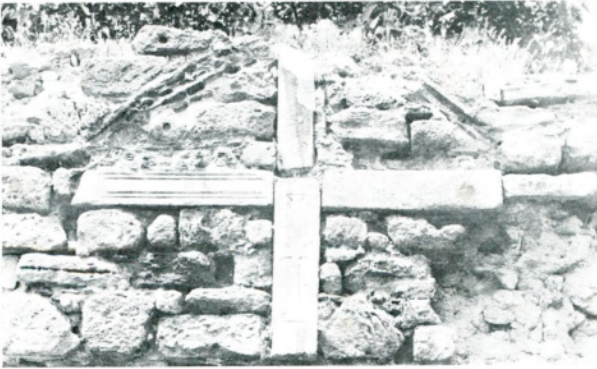
Res. 77 — Enez'de kuyu bileziğinde yazı.

Res. 78, 78a — Enez surlarında Bizans kitabeleri.

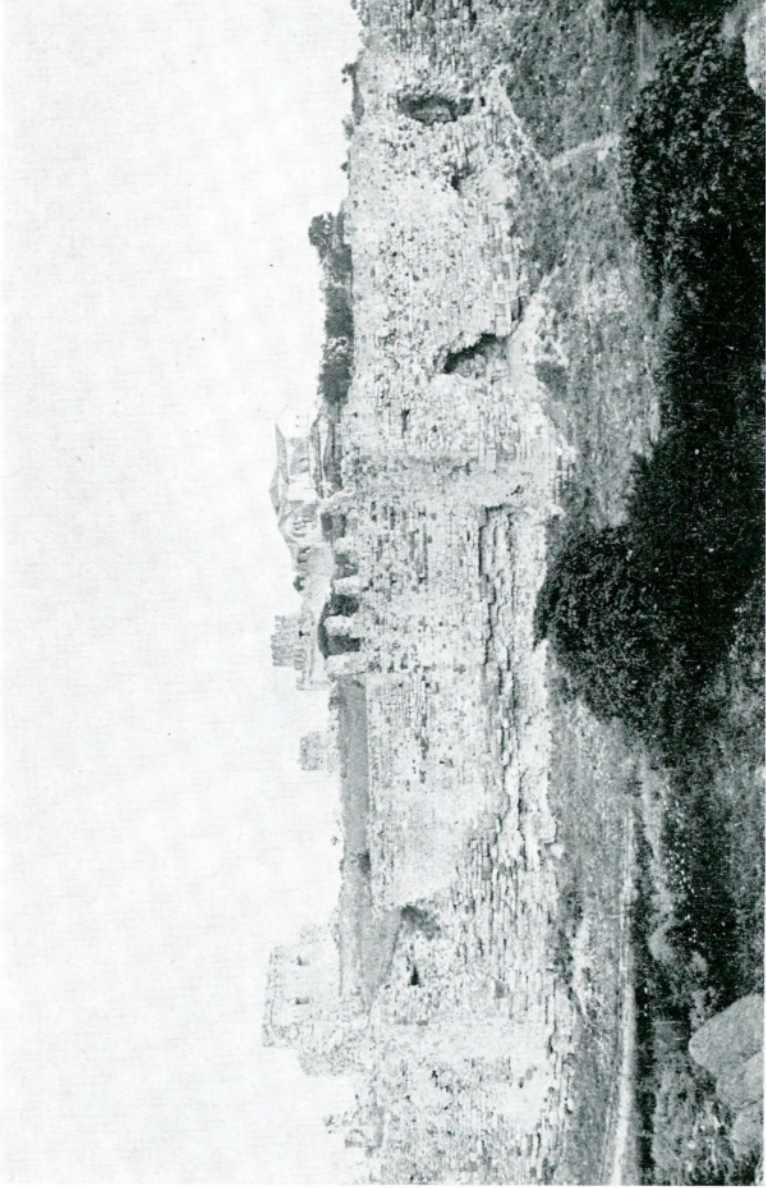

Res. 79, 80 — Enez'de Sukulesinin (?) plâni ve resmi.

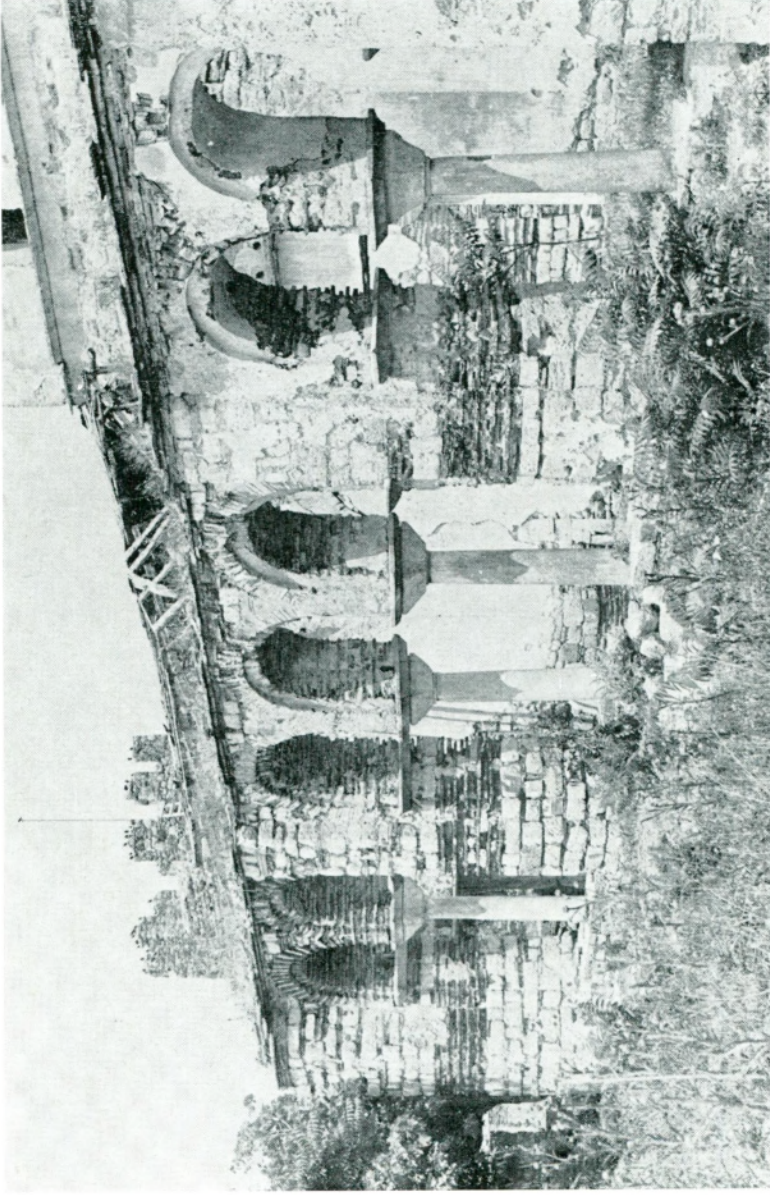
Res. 81 — Enez surlarından bir detay.

S. Eyice

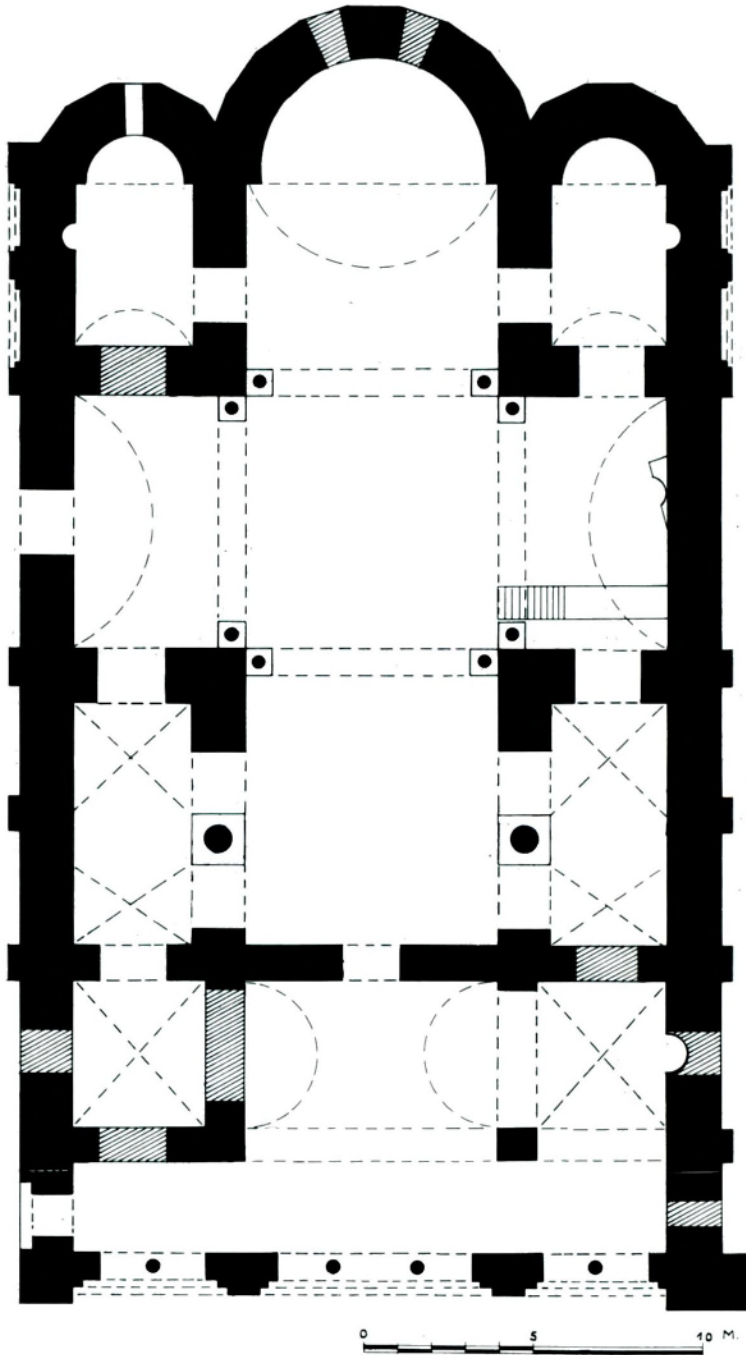
Res. 82 — Enez kalesi ve Ayasofya.

Res. 83 — Enez'de Ayasofya'nın dış narthex cephesi.

S. Eyice

Res. 84 — Enez Ayasofyasının plânı.

Res. 85 — Enez - Ayasofya kuzey cephesi.

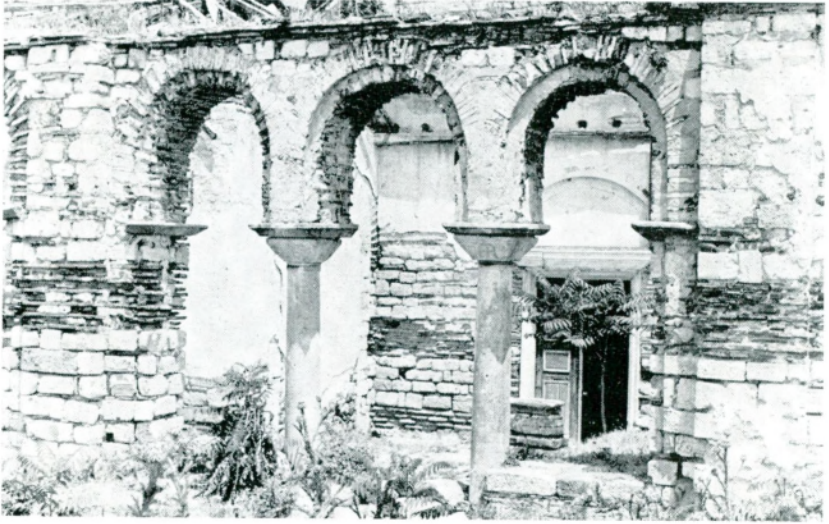

Res. 86 — Enez - Ayasofya güney cephesi.

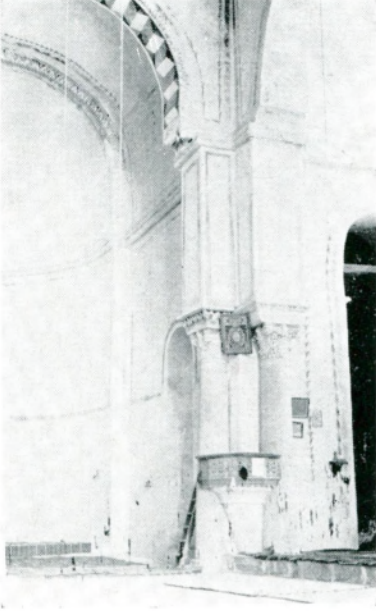

Res. 87 — Enez - Ayasofya, batıdan görünüş.

Res. 88 — Enez - Ayasofya, dış narthex detayı.

Res. 89, 90 — Ayasofya'dan iç görünüş.

Res. 91 — Ayasofya, tuğla süslemeler.

Res. 92 — Ayasofya sütun başlıkları.

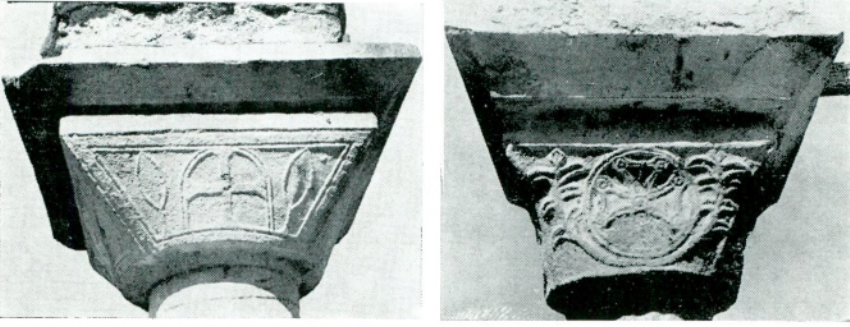

Res. 93 — Büyük kemerler ve pandantif.

Res. 94 — Duvarda fresko kalıntısı.

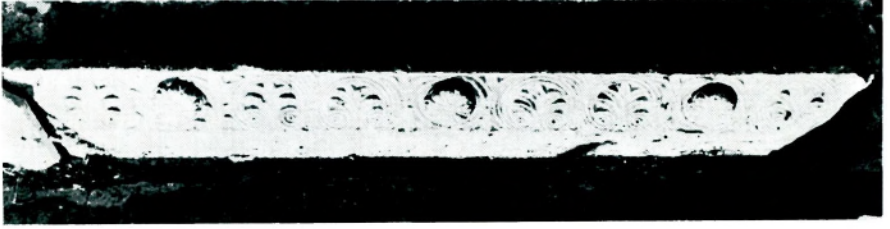

Res. 95, 96 — Dış narthex'in başlıkları.

Res. 97 — Döşeme tezyinatı parçası.

S. Eyice

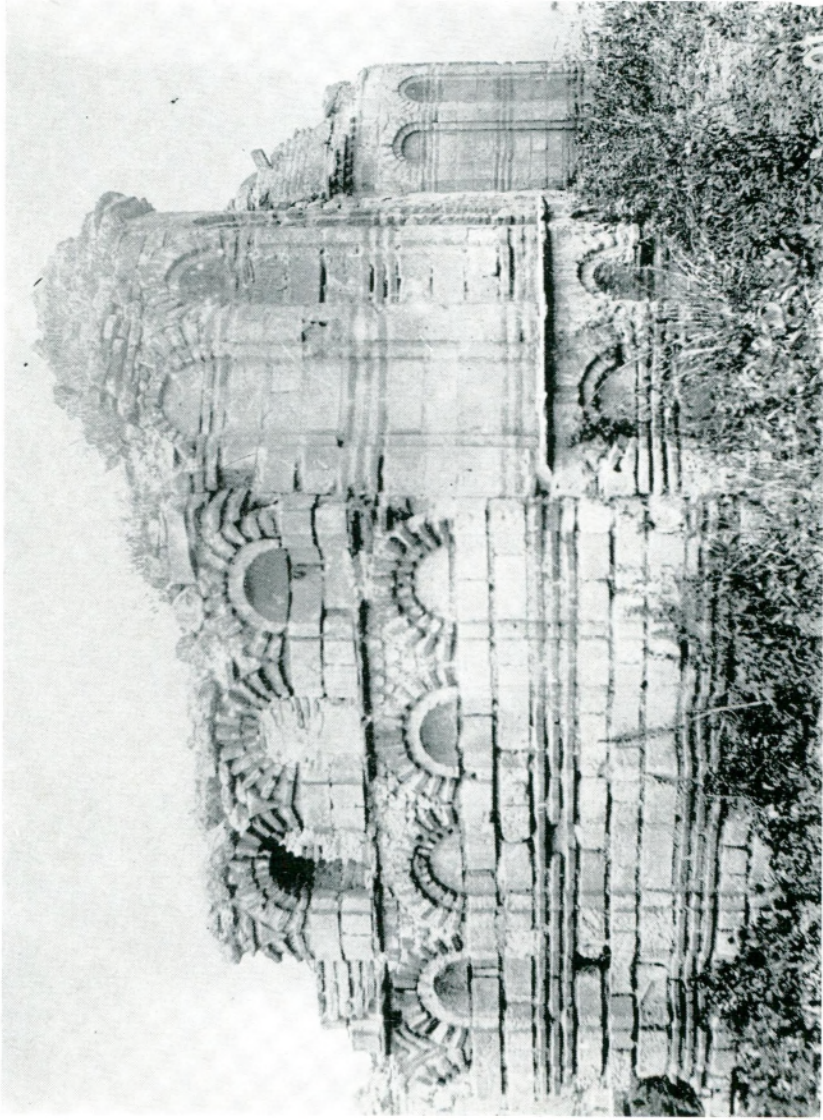

Res. 98, 100 — Mermer frizler.

Res. 101 — Niş detayı.

Res. 102 — Silivri'de Fatih camii olan eski kilise (yıkılmadan önce).

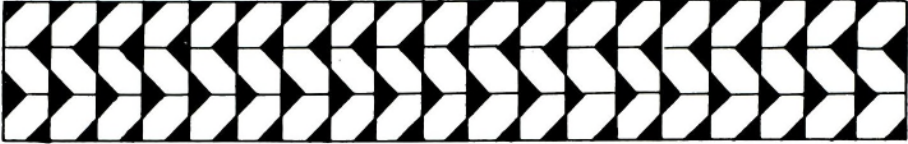
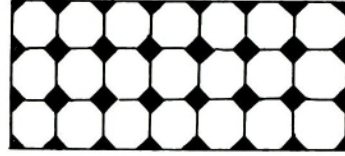
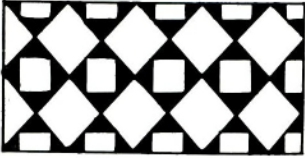
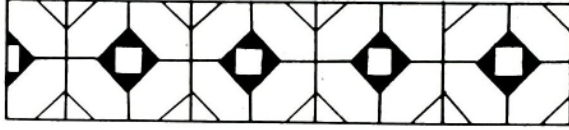

Res. 103 — Silivri kilisesi.

(Res. 102, 103 — *Istanbul Alman Arkeoloji Enst. Arşivi*, neg. no. 4428 - 4429).

Res. 104 — Tekirdağ'ında Meryem ikonası.

Res. 105 — Vize Ayasofya'sında yer mozaikleri motifleri.

HİTİT TARİHİNİN KAYNAKLARI VE ESKİ DOĞU KRONOLOJİSİ*

Yazan : Prof. Dr. HEINRICH OTTEN

Çeviren : Dr. HAYRİ ERTEM

İsa'dan önce ikinci binin ikinci yarısında Hitit tarihi hakkındaki bilgimiz sadece kiral Şuppiluliuma'nın ismi ile sıkıca bağlı bulunmaktadır. Daha 1906'da, eski başkent Hattuša, şimdiki Boğazkale topraklarında bulunan yazılar onun adından bahsetmekteydi. Onun askerî ve siyasî faaliyeti Küçük Asya'da Hitit hakimiyetini kurmak (Kizzuwatna ve Hıaiša ile anlaşmalar), Yukarı Mezopotamya'daki Mitanni Devletini kendisine tabi kılmak ve Kuzey Suriye'yi Amurru'ya kadar fethetmek olmuştur. Böylelikle o, müteakip birbuçuk yüzyıl için Büyük Hitit İmparatorluğunun temellerini atabilmişti¹.

İlk olarak bundan 15 yıl önce, sadece Büyük İmparatorluğun kurucusunun Şuppiluliuma adını taşımadığı, bilâkis bizce bilinen Hitit kırılları sırasının sonunda da bir Şuppiluliuma/Şuppiluliuma'nın bulunduğu açıkca bilinmekteydi. İlk bilgiyi Kemal Balkan ABoT 56 (ve Önsöz s. IX) ile vermişti. Kesin açıklamayı E. Laroche RA 47, 1953'teki "Şuppiluliuma II" makalesi ile yapmıştı. Laroche burada bir çok tablet parçalarını (KUB XXVI 32 + XXIII 44 + XXXI 106) bir araya getirmek suretiyle şu metni elde etmiştir : "Sadece beyim Şuppiluliuma'nın soyunu tanıyacağım. Şuppiluliuma I. (MAHRU) soyundan, Murşili soyundan, Muwatalli ve Tutaliia soyundan başka bir kimsenin tarafına geçmeyeceğim".

* 17 Ekim 1968'de T. T. K.'da verdiğim bir konferansın Türkçe metnidir. Bu, Abhandlungen der Geistes und Sozialwissenschaftlichen Klasse der Akademie der Wissenschaften und der Literatur zu Mainz, Jahrgang 1968, Nr. 3'te yayınlanan "Die hethitischen historischen Quellen und die altorientalische Chronologie" adlı neşriyatına dayanmaktadır.

Altnotlar sonradan eklenmiştir.

¹ Bu hususta son olarak yazar, Fischer'in Weltgeschichte adlı eserinin III. cilt, 1966 s. 136 v. d.

1961 kazısına ait KBo XII 38 olarak yayınlanan bir Boğazköy metni bu jenealojik sırayı şöyle doğrulamaktadır : “Ben Šuppiluliuma ... Tutḫaliia’nın oğlu ... Ḫattušili’nin torunu ... Muṣšili’nin torununun oğlu”. Böylelikle, Šuppiluliuma II’nin Tutḫalia IV’ün oğlu olduğu faraziyesi (aşağı yukarı 1250-1220) kuvvet bulmaktadır.

Fakat, daha önceki tasvirlerde kabul edildiği gibi, gerek Šuppiluliuma I’in gerekse Šuppiluliuma II’nin selef olarak Arnuwanda adında bir kardeşinin bulunması, sadece vaktiyle Šuppiluliuma I’e ait alâkalı metinlerin yanlış sıralanmasına dayanmaktadır. E. Laroche yukarıda adı geçen makalesinde bu hususta “Šuppiluliuma I’in kardeşi ve selefi olan kiral Arnuwanda’nın ... listelerimizden çıkarılması lâzımdır” demiştir. Bütün müteakip çalışmalar ve Gurney de CAH² fasc. 44’te ona bağlanmışlardır².

Ḫattušili’nin torunu, Tutḫaliia’nın oğlu Šuppiluliuma II’ye ait jenealojik malûmatta gerek çivi yazısı metinlerdeki bilgi yoluyla gerekse Nişantaştaki hiyeroglif hitit yazısının ilk satırının enterpretasyonu yoluyla sağlam bir zemine istinat etmekteyiz. Sonuncusu için Fr. Steinherr, şimdiye kadar mevcudiyeti kabul edilen bir büyük ced Tutḫaliia’nın listeden çıkarılması gerektiğini, yazının esas metninde çok yerde Šuppiluliuma’nın babası Tutḫaliia’nın adıyla başladığını ileri sürmektedir.

ZA NF 24’teki makalemde (1967) isbata çalıştığım üzere, oradaki kartuşun üzerinde bulunan kanatlı güneşin eğik biçimi, isim yazısındaki hiyerogliflerin şekli, hepsinden mühimi “büyük” Aedacula’nın kullanılması, yazının yazarının açık olarak Šuppiluliuma II’den bahsettiğini göstermektedir. 14. yüzyılda ve 13. yüzyılın ilk yarısında büyük kiral adlarının yazısında sadece küçük Aedacula kullanılmaktadır, halbuki Tutḫaliia IV için kendi mühründe ve Yazılıkaya kitabelerinde “büyük” Aedacula’nın kombine şekli kullanılmıştır.

Bu duruma göre, Šuppiluliuma II’nin jenealojisi tesbit edilmiştir, buna mukabil Šuppiluliuma I için kendi devrine ait bir çok belgeden, bilhassa devlet anlaşmalarından hiç biri her hangi bir se cere vermemektedir. H. G. Güterbock tarafından JCS X, 1956’da

² A. Kammenhuber, Die Arier im Vorderen Orient, 1968, s. 41 v. d. burada kayda değmez, zira onun senkronik olarak genel bakışı tarihî bir dayanaktan mahrum bulunmaktadır.

hazırlanan “Mannestaten des Šuppiluliuma” da metin başlangıcı her fikir önceden reddedilecek şekilde ele alınmıştır. O. R. Gurney’in son tarihî tasvirine göre (CAH² fasc. 44) sadece iki metin ele alınmaktadır, bunlar Šuppiluliuma I’nin babasının ve büyük babasının adlarını ihtiva eden bir belge yani Šuppiluliuma’nın oğlu Muršili’nin veba duası ve Muwatalliš’in Amurru’lu Talmi-Šarruma ile anlaşmasıdır. Her iki metne daha sonra değineceğiz.

İlk olarak Šuppiluliuma I’in cedlerine ve Hattuša tahtındaki seleflerine ait sorunu Hitit Kral sarayına ait kurban listelerinden çözmeye çalışalım, bunları daha önce de MDOG 83’te (1951) bilhassa E. O. Forrer tarafından Hitit tarihinin rekonstrüksiyonu ve kronolojik sırası hakkında yapılmış bulunan ilk çalışmalar münasebeti ile kullanmıştım.

Bu kurban listelerinin tablo şeklinde bir araya getirilmesi, eldeki durumda noksanlık bulunduğunu açıkça göstermekte ve böylelikle bu metin grubunun değerlendirilmesinde tam bir itimadın caiz bulunmadığını ortaya koymaktadır. Buna rağmen, Telipinu fermanının tarihî girişine karşılık müstakil bir teamüle uyararak bu listeler (bk. Tablo I) Eski İmparatorluk kırıllarının ve kraliçelerinin adlarını vermektedir. Daha sonraki istidlâllerimiz kısaca göstermiştir ki, Labarna ve Hattušili, kurban listelerinden edinilen kanaate göre, aynı hükümdarlar için çeşitli adlar kullanılmıştır. Telipinu fermanını birbirini takip eden iki kırıllın hazırladığı sonucu çıkmaktadır. O. R. Gurney ve benim tarafımdan başka bir yerde belirtildiği üzere bunun kusuru Telipinu metnini toplayana ait bulunmaktadır, halbuki kurban listeleri kronolojik sıra bakımından itimada değer bulunmaktadırlar.

Ondan sonraki tablo II, Telipinu’nun Hitit kırıllık tahtındaki halefleri olan Orta Kırıllık hanedanına ait bulunmaktadır. 1967 yılında bulunan bir metin parçası daha önceki bilgiyi doğrulamaktadır, fakat Alluwamna, Hantili ve Zidanta bir hanede bir arada, Tuḫaliia ile karısı Nikalmati ise ayrı olarak bulunmaktadır. Acaba bu, hanedan içinde Kraliçe Nikalmati’nin ayrı bir yeri mi olduğunu gösterir? Her halükârda üç semiz sığır ve bir koyundan ibaret bir kurban almaktadır, diğer kiral ve kraliçeler ise daha küçük kurbanlarla yetinmektedirler.

Bu düşünce Arnuwanda ve Ašmunikal hükümdar çifti bakımından bir mühür yazısı ile ısıpatlanmaktadır, şöyle ki : “Tuḫaliia’nın

oğlu Büyük kiral Tabarna Arnuwanda'nın mühürü . . . Tutḫaliya'nın kızı Büyük Kraliçe Nikalmati'nin Büyük kraliçe Tawanana Ašmunikal'in mühürü"³. Ana tarafından nesebin sarıh ifadesi "Nikal-mati'nin kızı" demekle belirtilmiş olup burada kadın tarafından tahtın menşei verilmiştir. Arnuwanda-Ašmunikal hükümdar çifti bazı metinlerde daha görünmektedir, bunlarda daha ziyade tuḫ(u)-kanti Tutḫaliia şeklinde geçmektedir, bunun unvanı tam sarıh değildir, fakat aşağı yukarı "veliaht" gibi bir anlama gelmektedir.

Sadece bir listede (nüsha C) bu son olarak zikredilen hükümdar çiftinden bahsedilmekte ve bunlar Arnuwanda'nın oğlu Ašmi-Šarruma ve Mannini ile birlikte zikredilmektedir, bunların her ikisi de hükümdar olmayıp hanedanın prensleridir ve daha küçük kurban (bir koyun) bahis konusu olmaktadır. Metnin daha aşağıdaki kısmında, Šuppiluliuma I'in kraliçeleri olarak tanıdığımız Daduḫepa ile Ḫinti'nin adları açıkça geçmektedir.

Bu adları hemen takiben her kraliçenin Güneş Tanrıçaları zikredilmekte ve —bir istisna ile— Walanni, Nikalmati, Ašmunikal, Daduḫepa, Ḫinti ve Tawananna yer almaktadır⁴. Bunlardan birinci isim hakkında sarıh bir ifade yoktur. Sonda zikredilen üç isim Šuppiluliuma I'in kraliçelerini göstermektedir, bunlardan sonuncusu bir Babil kralı kızı olup kocasının ölümünden sonra yaşamıştır ve Muršili II. devrinde Tawanana'nın itibarı azamî haddini bulmuştur⁵.

Zaman sırasına göre tesbit edebildiğimiz kral isimleri Tutḫaliia, Arnuwanda ve Šuppiluliuma'dır. Böylelikle, C kurban listesinde belirtilen aynı sıra verilmiş olmaktadır ki her iki netice birbirinden ayrı olarak alınmıştır.

Bir başka belge, bu defa bir arkeolojik anıt grubu da dinî مراسم metinleri ile bu neticeyi doğrulamaktadır. Bunlar bulleler üzerindeki mühür baskılarından ibaret olup, bir grubu "Tabarna mühürü" olarak bir araya getirilmiş, Tabarna, Alluwamna ve Ḫuzziia adlarını (veya unvanlarını) belirtmektedir, bunlar da büyük bir ihtimalle Orta İmparatorluk denilen devreye ait kırallardır. "Tawananna mühürü" nün bütün grupları stil bakımından birbirine çok benze-

³ Arazi vakıf tableti KBo V 7, Th. Beran, Die hethitische Glyptik von Boğazköy I 1967, (= WVDOG 76)'da nr. 152'ye göre tamamlanıyor.

⁴ Metinler, E. Laroche, Catalogue des Textes Hittites Nr. 529, 1'de Fêtes célébrées par la reine olarak gösterilmişlerdir. KBo XIII 229 bu gruba dahildir.

⁵ Krş. E. Laroche, Ugaritica III, 1956 s. 101.

mektedir⁶; en eski tarihli Ašmunikal'dan bahsetmekte, en yeni tarihli Tawananna'nın ismini belirtmektedir, bu da Šuppiluliuma'nın yukarıda bahsi geçen üçüncü kraliçesinden başkası olamaz. H. G. Güterbock da "Siegel aus Boğazköy" de bundan otuz yıl önce bir tabletin açıklanmasında, yukarıda varılan neticeye kat'i olarak varmış, bir taraftan Arnuwanda-Ašmunikal'in ve diğer taraftan Šuppiluliuma'nın irtibatı bakımından mühürlere ele almıştır.

Bu şartlar altında veba duasının ifadesine ağırlık verilmiştir⁷, burada Murşili II. babası Šuppiluliuma'nın zamanı hakkında şöyle demektedir : "Ve Hatti ülkesi uzun süre düzensiz olduğundan Genç Tutḫaliia, Tutḫaliia'nın oğlu için, tutumu hakkında, sorumlu olarak, tanrı katında dilekte bulundum. [Ve] Genç Tutḫaliia'nın tutumu tanrı katınca da tesbit edildi. Fakat Genç Tut[ḫaliia] Hatti ülkesinde efendisi olduğundan, kiral oğulları, beyler, binbaşılar, yüksek (ve) alt rütbeli subaylar ve kıtalar (ve) Hattuša'nın arabalı savaşçıları hepsi yemin ettiler, babam da ona yemin etti. [Fakat babam] Tutḫaliia'yı cezalandırdığı zaman [kiral oğulları, beyler], binbaşılar, Hattuša'nın yüksek subayları, babamın [tarafı]nı tuttular ve Tutḫaliia'yı yemin tanrıları [yakaladılar]. Bunlar [Tutḫaliia'yı] öldürdüler; ve ona [yardım etmiş] olan kardeşlerini de öldürdüler".

Anlatılan hadiseler açık görülmektedir. Šuppiluliuma tanrı katında kabul edilen yeminin bozulması bahasına veliaht olarak tayin edilen bir Tutḫaliia'ya karşı saray ve ordunun kuvvetli çevrelerinin yardımı ile başarı sağlamıştır. Bu hemen değil, fakat yine de Šuppiluliuma hayatta iken, kehanet sebebini ve duanın esasını teşkil eden her "Veba" da vuku bulmuştur.

Šuppiluliuma'nın her rakibi ile akrabalık durumu sarıh değildir, mamafih ileri sürülen delillerden müphem bir bilgi edinilmektedir, ancak veba duasının bu "genç Tutḫaliia" sında tuḫ(u)kanti Tutḫaliia'yı teşhis etmekteyiz, bu husus Arnuwanda-Ašmunikal hükümdar çiftine ait çağdaş belgelerde de belirtilmektedir, bunlar tarafından da Tutḫaliia'nın (ve Nikalmati'nin) çocukları olarak gösterilmektedir. Buna göre, Arnuwanda, Šuppiluliuma'nın doğrudan doğruya selefi, muhtemelen babası olmaktadır.

⁶ Krş. Th. Beran, Die hethitische Glyptik von Boğazköy I, 1967 (= WVDOG 76) s. 66 v. d.

⁷ A. Götze'nin metin çevirisi ve çalışması Kleinasiatische Forschungen I, 1930 s. 161 v. d. (165-167).

Bu son bilgi sadece hanedan sırasına en yakın bir çözüm getirmekle kalmamaktadır. Arnuwanda'nın söylediğine göre, kendi zamanında Gaşkalılar başkent Hattuşa'ya kadar ilerleyebilmişlerdir, diğer taraftan Murşili II'nin bu hususta belirttiğine göre, babası Şuppiluliuma zamanında Gaşkalıların memleketin geniş bir kısmını zaptetmeleri, Hattuşa'yı bile yağma etmeleri mümkün olmuştur, böylelikle her iki hadisenin mutabakatı düşünülebilir. Hitit inhitat devresi zarfında Hattuşa'nın müteessir olduğu bir tek Gaşka yağması düşünülemez ve bu kazı sonuçlarına da uygun düşmektedir, kaldı ki inhitattan ve Gaşkalıların devamlı tehdidinden bir yüzyıl sonra büyük Hitit imparatorluğunun birdenbire zuhuru hakikate uygun düşmemektedir⁸.

İlmî literatürde Şuppiluliuma I'in büyükbabası olarak Hattuşili II tanınmaktadır. Esasında bu tahmin, Talmi-Şarruma Anlaşmasının başlangıcında bir Hitit kralı Hattuşili'den bahsedilmesine istinat etmektedir⁹. Bu anlaşma şöyle başlamaktadır : "Daha önce Halap ülkesinin kırılları Büyük krallığı işgal etmişlerdi. Fakat krallığı Hatti ülkesinden büyük kral Hattuşili yaptı. Hatti ülkesinden kral Hattuşili'den sonra, büyük kral Hattuşili'nin torunu büyük kral Murşili Halap ülkesi krallığını ve Halap ülkesini tahrip etti. O zaman büyük kral Tutḫaliia krallık tahtına çıktı....".

Halpa ile ilişkilerin genel bir görünüşünün verildiği bu kısımda, bahsi geçen Hitit kırılları konusunda ya tahta çıkış açıkca belirtilmiş ya da hükümdar ismi "büyük kral" unvanı ile birlikte gösterilmiştir. Bunların her ikisi de kesin olarak, Hitit tarihinin başında yer alan Hattuşili I ile Babil fatihi Murşili I (İ. Ö. 1595/1531) dir.

Daha sonra Hattuşili ismi, bu defa "büyük kral" unvanı olmaksızın geçtiğinde, sadece isimlerin sathî bir sıralanması bile bir kral Hattuşili II'den bahsedildiğini göstermektedir; daha önce görüldüğü üzere Hattuşili, Tutḫaliia, Şuppiluliuma I soy gelişi de başka bir dayanağa ihtiyaç göstermemektedir.

Burası, Talmi-Şarruma Anlaşmasının yeni enterpretasyonu hakkında tafsilât vermenin yeri değildir, ancak şu kadar bahsedilebilir ki

⁸ Bu bakımdan tarihî tasvir E. von Schuler, Die Kaskäer 1965'te tekrar gözden geçirilmiştir.

⁹ E. F. Weidner'in çalışması BoSt 8, 1923, s. 80 v. d.; A. Götze, MAOG 4, 1928, s. 59 v. d. Bu anlaşmanın tarihî girişi hakkında yeni bir fragman H. Klengel tarafından ZA NF 22, 1964, s. 213 v. d. da neşredilmiş ve üzerinde tartışılmıştır.

her iki devletin münasebetindeki hukukî durumu belirten Hıalpa kayıtlarının ince bir tetkikinde de tarihî önsözdeki aynı adların tekrar geçtiği görülmektedir.

Burada Hattuşili I Murşili I, Tutḫaliia ve son olarak Šuppiluliuma zikredilmektedir ki bunlar aynı zamanda Alakšanduš Anlaşmasında da zikredilen kiralardır¹⁰, bunun ön tarihi Labarna (=Hattuşili) ile başlayıp Tutḫaliia üzerinden Šuppiluliuma'ya kadar devam etmektedir. Bu devrede sadece Tutḫaliia adında bir kiral tanıdığımızdan, Nikalmati'nin kocasının bahis konusu olması lâzımdır, bu da Arnuwanda-Ašmunikal için verilen secereye göre Šuppiluliuma'nın büyükbabası olabilir.

Anlaşmaların tarihî önsözlerinde bu kiral adlarının belirtilmesi 13. yüzyıl kiralı hakkında jenealojik bilgi vermektedir, böylece Hattuşili III, Murşili'nin oğlu, Šuppiluliuma'nın torunu, Hattuşili'nin soyundan olarak veya Tutḫaliia IV, Hattuşili'nin oğlu, Murşili'nin torunu, Tutḫaliia'nın soyundan olarak gösterilmiştir.

Bu hanedan ananesi dinî merasimde de kendini göstermektedir, zira Hattuşili, Tutḫaliia ve Šuppiluliuma'nın heykellerine zaman zaman Murşili'nin adının ilâvesi suretiyle kurban edilmektedir (bk. Tablo III). Burada da metnin girişindeki aynı adlar görünmektedir : Hitit Devletinin kurucusu Hattuşili ve Yeni İmparatorluk hanedanının ilk cediti olarak Tutḫaliia.

Tarihî kaynaklarımızın bu çok taraflı uygunluğu ile açık bir netice ortaya çıkmaktadır. Hitit tarihine, bilhassa İsa'dan önce 15. yüzyıl ve 14. yüzyıl başlangıcı hakkındaki vukufumuz konusunda Tablo IV'te kısaca hülâsa edildiği üzere kazanç sağlanmıştır. Hitit kiralı sırasındaki bu aydınlanma Eski Doğu Kronolojisi bakımından da ehemmiyet arz etmektedir.

Bundan başka, Babil ve Asur kaynaklarının kronolojik bir sıra bakımından noksan bilgi verdiği İsa'dan önceki ikinci binyılın ortasındaki karanlık devre meselesi mevcuttur. Çok defa araştırmada bilhassa üç zaman başlangıcı münakaşa konusu olmaktadır. Bunlar da uzun, orta ve kısa kronoloji olarak gösterilmektedir. Bunlara göre Babil hanedanının sonu 1651 yahut 1595 veya 1531 olarak (daima Ammişaduqa'nın Venüs tarihleri dikkate alınarak) tesbit edilmiştir.

¹⁰ J. Friedrich'in çalışması *Staatsverträge des Hatti-Reiches II* 1930 (= MVAeG 34,1) s. 50 dev.

Gerek tanınmış eski doğu mütehasşısı A. Götze gerekse bu sene içinde ölümüyle bizleri üzmüş bulunan B. Landsberger, Hitit kıralları sırasında uzun kronolojiye itibar göstermişlerdir, buna göre birinci Babil hanedanının sonu ve dolayısıyla Murşili I'ın idare devri 17. yüzyılın ortası olarak tesbit edilmektedir.

Şimdiye kadar kabul edilen Hitit kıralları sırasından Şuppiliuma'nın büyükbabası Tutḫaliia (III) ve Ḫattuşili (II) ile Şuppiliuma'nın yukarıda bahsi geçen kardeşi ve selefi Arnuwanda'yı çıkaracak olursak, tesbit edilen 16 kıraldan sadece 13'ü tarihî bakımdan büyük kiral olarak kalmaktadır. Bu durumda uzun kronoloji kabul edildiğinde 16. ve 15. yüzyıldaki her kırala 25 senelik bir hükümdarlık süresi isabet etmektedir. Biliyoruz ki bu da muhakkak uzun bir süredir. 13. yüzyılda 6 kiral (Muwatalli, Murşili III, Ḫattuşili III, Tutḫaliia IV, Arnuwanda III. ve Şuppiluliuma II) tesbit edilmiştir, her biri için çok farklı bir durum arzetse dahi, bunların ortalama hükümdarlık süresi aşağı yukarı 15 sene tutmaktadır.

Böylece Hitit kaynaklarına göre uzun kronoloji artık kabule şayan değildir ve münakaşa konusu olmaktan çıkarılmalıdır. Diğer iki imkân arasında da Hititoloji tarafından her hangi açık bir karara varılamamaktadır. Murşili'nin Babil'i alışı tarihini 1595 olarak gösteren orta kronoloji, soy gelişinin hesaplanması bakımından daha çok imkân arzetmektedir. Tarihî bilgilerin değerlendirilmesi, bilhassa Murşili I ile Telipinu arasındaki akis bırakan hadiselerin dikkate alınması, Murşili'nin Babil'i alışı tarihini 1531 olarak tesbit eden kısa kronolojinin daha kabule şayan bulunduğunu göstermektedir, buna göre Telipinu'nun takriben 1500-1475 arasında, yukarıda bahsi geçen Orta İmparatorluk kırallarının 1475-1415 arasında bulunduğunun tahmini gerekmektedir, böylelikle takriben 1375'te tahta çıkan ve bizim Büyük Hitit İmparatorluğu olarak bildiğimiz devri sürdüren I. Şuppiluliuma'nın her ikisi de selefi bulunan Tutḫaliia-Nikalmati ve Arnuwanda-Aşmunikal hükümdar çiftleri için takriben 40 senelik bir süre kalmaktadır.

A = KUB XXXVI 120	B = KUB XI 4	C = KUB XI 7	H = KBo XIII 43	Telipinu-fermanı
(Kırık) [Laba]rna ¹ ʔKadduši Muršili ʔKali (Pimpira) ² Ḫuzzija (Ḫakmišša prensi) Ḫantili Ḫarapški Ammuna [ʔ]Tawanna (Sütunun sonu)	(Kırık) ʔTawannan[na] Labarna[ʔKadduši Muršili [[ ] ³ Pimpira [ ] ³ [ ]Ḫak[mišša] (Kırık)	(Başlangıç kırık) (En az 6 isim, daha doğrusu isim grubu eksik) Kantuzzili Pu-Šarruna (Tulḫalija'nın oğlu) Pawaḫtelmaḫ [ ] Pimpira [ ]	(Kırık) [Ḫatt]ušili ʔKad[duši] Mur[šili] [ ]	(Metin başlangıcı) Labarna Ḫattušili Muršili Ḫantili (Zidanta) ⁴ Ammuna (Ḫuzzija) ⁴ Telipinu

¹ Kurban bir siğir, bir koyun² Kurban sadece bir siğir³ Burada bir isim eksik olmalı⁴ Sadece kısa saltanat sürdüğü görünüyor

Tablo II

B = KUB XI 11	C = KUB XI 7 + XXXVI 122	E = KUB XI 8 + 9	I = 1307/z
T[elipinu]	[ ]	(Sütün başlangıcı)	(Sütün başlangıcı)
ʔI[štaparija]	[ ]		Ištapar[ʔja]
Al[luwamna]	Alluw[amna] ¹	Alluwamna ʔHarapšili	Alluwamna ʔHarapšili
ʔHar[apšili]	[ ]		
Ḫan[tili]	Ammuna (genç) ²	Ḫantili	Ḫantili
Zi[danta]	Zidanta ²	Zidanta	Zidanta
(Kırık)	[ ]	ʔIja	ʔIja
		Ḫuzzija ʔŠummiri	Ḫuzzija ¹ ʔŠummiri ¹
		Tuḫali	Tuḫali[ʔa] ¹
		[ʔN]igalmati	ʔNikalmati ³
	Arnuwanda ¹ ʔAšm[unikal] ¹	[Arnuw]anda ʔAšmuniga] ¹	Arnuwan[da] ʔAšmuni[kal]
	Ašmi-Šarruma ² (Arnuwanda'nın oğlu) Mannini ²	(Kırık)	(Kırık)

¹ Kurban : bir sığır ve bir koyun² Kurban : bir koyun³ Kurban : 3 semiz sığır ve bir koyun

Tablo III

Aşağıdaki isimleri taşıyan heykellere kurbanlar

Ḫattuši[li]	Ḫattušili	Ḫattušili
Tuḫal[ija]	—	Tuḫalija
Šuppilul[iuma]	Šuppiluliuma	Šuppiluliuma
Murši[li]	Muršili	—
KBo II 30 I 12 v. d.	KBo II 29 III? 10 v. d.	KUB X 11 III 27 v. d.; IV 21 v. d.
ve keza 770/b II 11 v. d. (MDOG 83, 58), 194/r II 5 v. d.; 694/z II? 6v. d.; 1190/z II 1 v. d. (benzer VAT 7501).		

Tablo IV

O. R. Gurney CAH², fasc. 44, s. 30'a eklenen kronoloji tablosu

Asur	Mitanni	Kizzuwatna	Ḫatti
1450 Aššur-nadin-aḫḫē I. [ ]			Huzzija II.
Enlil-našir II. (6)			
Aššur-nirari II. (7)	Artatama	Paddatiššu	
Aššur-bel-nišešu (9)	Šuttarna II.		Tuḫalija
Aššur-rim-nišešu (8)		Talzu	
Aššur-nadin-aḫḫē II. (10)	Artašumara		
1400 Eriba-Adad I. (27)			Arnuwanda
	Tuṣratta	Šunaššura	
Aššur-uballit I. (36)			Šuppiluliuma I

K İ T A P L A R D A N H A B E R *

AKURGAL, EKREM— MANGO, CYRIL— ETTINGHAUSEN, RICHARD : *Treasures of Turkey, The Earliest Civilization of Anatolia— Byzantium— The Islamic Period*. Skira. 1966. 253 Sa.

Birçok resim ve haritalarla bezenmiş olan bu lüks ve önemli eserin içindekiler şunlardır : Ekrem Akurgal : *Anadolu'nun en eski Uygarlıkları* : Tarih öncesi Anadolu'su, Eski Hitit devri, Eski Hitit Kırallığı, Hitit İmparatorluğu, Trakya'lıların gelişi ve Anadolu'nun karanlık çağı, Yeni-Hitit sanatı, Urartu sanatı, Frig sanatı, Likya, Lidya ve Karia Uygarlıkları, Anadolu'da Yunan Uygarlığı çağı, Anadolu'da Roma devresi. —Cyril Mango : *Bizans*.— Richard Ettinghausen : *İslâm devresi* : Selçuk, Moğol, ve Emirler hanedanları, Osmanlılar, Sultan'ların hazineleri. —Ad ve Yer İndeksi— Resimlerin Listesi : Kimi renkli olan ve hepsi büyük dikkat ve itina ile basılmış olan resimlerin sayısı 239'dur. 8699/B. 5684.

BIEBER, MARGARETE : *The Sculpture of the Hellenistic Age. Revised Edition*. Columbia University Press New York. Second Printing 1967. XI + 259 Sa.

Tanınmış klasik arkeolog Bayan Bieber'in bu önemli eserinin yeniden elden geçmiş olan bu baskısının içindekiler şunlardır : Yeni Baskıya önsöz, İlk Baskıya Önsöz, Giriş : I. Hellenistik Sanatının karakteristik'leri, II. İsa'dan önce 4. Yüzyılda Yunan Heykeltıraşlığı, III. Lysippos ve Erken Hellenistik çağı, IV. İsa'dan Önce 4. Yüzyıl sonu ve üçüncü yüzyıl başlarında "Attisizm" (Atinalılık), V. İsa'dan Önce 3. yüzyılda Asianism, VI. İskenderiye sanatı, VII. Priene Sanatı, VIII. Pergamon Sanatı, IX. Rodos ile Küçük Asya'nın Güney-Batısı, X. Hellenistik sanatında Rokoko eğilimleri, XI. İkinci ve Birinci Yüzyıllarda Klassisizm, XII. Hellenistik Heykeltıraşlığından Roma Heykeltıraşlığına geçiş, Kronoloji, Seçme Bibliyografya, İndeks, Resimler, Levhalar. Resimlerin ve Levhalarda kapsanmış olan resimlerin toplam sayısı : 5 + 818 = 823'tür. 8697/5006 - b.

BLOCH, MARC, MÉLANGES HISTORIQUES.— *Bibliothèque Générale de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes*. Tome 1, 1963 Paris, + Tome 2, 1963 Paris. İki cildin birden sayfa sayısı : 1108. (Eseri çıkaran : Ecole Pratique des Hautes Etudes.— Önsöz'ü yazan Enstitü Üyelerinden Charles-Edmond Perrin).

Ünlü tarihçi Marc Bloch'un ölümünden sonra çıkmış olan bu iki cilt, onun başlıca yazılarını kapsamaktadır. Her iki cildin birden içindekiler şunlardır : Önsöz,

* Her bir parçanın sonunda bulunan numara, söz konusu eserin Türk Tarih Kurumu kitaplığındaki numarasıdır.

Birinci Bölüm : *Tarih ve Tarihçiler*. İkinci Bölüm : *Yüksek Ortaçağın Toplumlari*. Üçüncü Bölüm : *Feodalite Kurumları*. Dördüncü Bölüm : *Avrupa Toplumunda serf (köle)lik*. Beşinci Bölüm : *Almanya ve Roma-Cermen İmparatorluğu*. Altıncı Bölüm : *Köy (Kır) Hayatı*. Yedinci bölüm : *Tarihsel Coğrafya : "İle-de-France" eyaleti*. Sekizinci Bölüm : *Ekonomi ve Teknik Tarihi*. Dokuzuncu Bölüm : *Ortaçağ Zihniyetinin Görünüşleri*. 42175/A III - 1679, 1 42176/A III-1679, 2.

CONSTANTINE PORPHYROGENITUS.— DE ADMINISTRANDO IMPERIO.— *Greek Text edited by : MORAVCSIK, Gy; English Translation by : JENKINS, R. J. H. (New, Revised Edition)*. Dumbarton Oaks Texts One (Corpus Fontium Historiae Byzantinae Volumen 1.) 1967. 341 Sa.

Bu metin, Bizans İmparatoru Konstantin Porphyrogenetin (VII. Konstantin'in) yazdığı ya da topladığı bir eserin edisyon kritiğidir. Eser 948 ile 952 yılları arasında yazılmıştır. İlk yayımı 1949'da Budapeşte'de çıkmıştı. Bu metin, Bizans hakkında en önemli kaynaklarımızdan biri sayılmaktadır. Aynı zamanda da 10. yüzyılda İmparatorluğu saran ırklar hakkında en iyi bilgiyi vermektedir. Eserin içindekiler şunlardır : Birinci yayımın Önsözü, İkinci yayımın Önsözü, Genel Giriş, Kritik Giriş : 1. El-yazmaları, 2. Yayınlar, 3. Çeviriler, 4. El-yazmaları ile Yayınlar arasındaki karşılıklı bağıntılar, 5. Bu edisyon'da izlenmiş olan metod. —İşaretler listesi. —Metin ve Çeviri.— Sonda : Has İsimler İndeksi, Lügatçe, Gramere değgin Notlar, Kaynaklar ve paralel parçalar İndeksi. Cod. Parisinus gr. 2009 fol 12^v (tpk1-basım). 42205/A III-1704.

CORNELIUS, FRIEDRICH : *Geistesgeschichte der Frühzeit*. II. Teil 2 : *Der Aufstieg der Indogermanen und der Orient bis zum Untergang des Hethiterreiches*. Leiden, E. J. Brill 1967. X + 373 Sa.

Büyük bir eserin bir bölümünü teşkil eden bu kitap, İndo-germenlerin yükselmesi ile Hitit devletinin inkırazına kadar Doğu'yu ele almaktadır. Bölümleri şunlardır : Önsöz, Giriş, Birinci Bölüm : Yeni Taş devrinden beri Avrupa. İkinci Bölüm : İndo-Germenlerin etkisi altında Eski Doğu. Üçüncü Bölüm : Yeni Hayat düzenlerine Geçiş. Zihin Tarihinin Kanunları. Zeyller ve Düzeltilmeler. Kısaltmaların Listesi. Notlar. Yazar İndeksi. Konu İndeksi 42217/A III - 1714.

DOCUMENTS DIPLOMATIQUES FRANÇAIS. 1932 - 1939.— 2ème Série (1936 - 1939) Tome IV (20 Novembre 1936 - 19 Février 1937) Paris Imprimerie Nationale 1967. XLV + 847 Sa.

Bu kitap, Fransız Diplomatik Dokümanlar Dergisinin 2. Serisinin 20 Kasım 1936 - 19 Şubat 1937 tarihleri arasındaki zamanı kapsıyan IV. Cildir. Çıkarar : Fransız Dışişleri Bakanlığında, 1939 - 45 savaşının menşeleri üzerine dokümanları yayımlamakla görevli Komisyondur. Bu ciltte bulunan dokümanlar şu konularla ilgilidir. İspanya İç Savaşı, Avrupa devletlerinin Siyasetleri karşısında Fransa, Tuna Havzası ve Balkanlar, Polonya, Yakın Doğu, Uzak Doğu, Amerika. Sonda kişi

adları İndeksi ve Milletlerarası Hukuk sorunları İndeksi bulunmaktadır. 42181/A II - 7863, 4.

DOCUMENTS DIPLOMATIQUES FRANÇAIS. 1932 - 1939.-1 ère Série (1932-1935) Tome III (17 Mars - 15 Juillet 1933) Paris Imprimerie Nationale 1967. LXX + 927.

Bu kitap, Fransız Diplomatik Dokümanlar Dergisinin 1. serisinin, 17 Mart-15 Temmuz 1933 tarihleri arasındaki zamanı kapsıyan III. cildir. Çıkarıcı : Fransız Dışişleri Bakanlığında, 1939-45 savaşının menşeleri üzerine dokümanları yayımlamakla görevli Komisyonudur. Bu ciltte bulunan dokümanlar şu konularla ilgilidir : 1. "Cemiyet-i Akvam", Silâhsızlanma konferansı, Müttefikler-arası Borçlar, Milletlerarası Ekonomi Konferansı, Dörtlü Anlaşma, Alman sorunları, Almanya-dışı Batı Avrupa, Tuna Havzası ve Balkanlar, Akdeniz Devletleri, Doğu Avrupa, Avrupalı olmıyan Devletler, Papalık. Sonda kişi adları İndeksi, Milletlerarası Hukuk sorunları İndeksi bulunmaktadır. 42180/A II - 7863, 3.

FINNIE, DAVID H : *Pioneers East (The Early American Experience in the Middle East)* Harvard University Press, Cambridge Mass. 1967. X + 333 Sa.

Amerika'nın Orta Doğu'da ilk nüfuz denemelerini ele alan bu kitabın içindekiler şunlardır : Önsöz, Giriş, İstanbul : 1830 andlaşması ve Türk donanması, David Porter'in İstanbulu, Misyon'lar, Mısır, Filistin ve Suriye, İran ve Mezopotamya "pionier" leri, Suez (Süveyş) in doğusu, Amerika'nın resmî var-oluşu (présence), geçmişteki "pionier" ler. - Zeyl I. : Charles Rhind'in Ayrı ve Gizli madde-leri. Zeyl II. : Mısır'da Amerikalılar, 1832 - 1842. Zeyl III. : Çağdaş durumlar. Kaynaklar, Notlar, İndeks. 42132/A III - 1645 - b.

GRIGNASCHI, MARIO : *Les "Rasâ'il 'Aristâtâliša Ilâ-l-İskandar"* de Sâlim Abû-l-Alâ et l'activité Culturelle à l'Epoque Omayyade. Extrait du Bulletin d'Etudes Orientales de l'Institut Français de Damas. Tome XIX, 1967. 83 Sa.

Yazar, bu eserinde Aristoteles ile İskender arasındaki mektuplaşmadan seçme parçalar diye tanınmış olan, fakat yazar tarafından, -bir Arap yazarı tarafından dönüştürülmüş- mektup şeklinde bir Yunan romanı olduğu gösterilmiş olan 13 mektupluk bir derginin edisyon kritiğini ve Fransızcaya çevirisini vermektedir. Zeyl' 1 de, söz konusu Rasa-il'in tarihlenmesini mümkün kılan *As-Siyasât-al-âmmiya*'dan parçalar (Arapça olarak) ve Fransızcaya çevirileri ile birlikte yayımlanmıştır. Zeyl 2'de ise 11. ve 12. mektuplar, çevirileri ile yayımlanmıştır. 7978/B. 5253.

GULICK, JOHN : *Tripoli, a Modern Arab City.* Harvard University Press, Cambridge Mass. 1967. XVI + 253 Sa.

Lübnan'da Trablus (eski adıyla Trablus-Şam) ın gelişmesini anlatan bu kitabın içindekiler şunlardır : Görülen ve İşitilenler, Trablus'un gelişmesi, Sekt'lerin faa-

liyetleri ve Teşkilatları, Hükümet yönetimi ve Makamları, Bayındırlık ve Ticaret, Özel hayat ve dış görünüş, Trablus ve Dünya. - Zeyl A. : Trablus'un 1961 - 62'de fiziksel betimlenmesi (Ekolojik ve Mimarlığa değgin esaslar üzerinde durarak). Zeyl B. : İlâve tablolar (çizelgeler), Bibliyografya, Notlar, İndeks. - Eserde 40 levha (çizelge), 5 Harita ve 38 fotoğraf vardır (Sa 206 ile 207 arasında, metin-dışı). 42129/A III 1643 a.

HARRIS, GEORGE S : *The Origins of Communism in Turkey*. The Hoover Institution of War, Revolution and Peace, Stanford University— Stanford, California 1967. XII + 215 Sa.

Türkiye'de Komünizm'in menşeiini inceliyen bu kitabın içindekiler şunlardır : Önsöz, Tarih (takvim) hakkında Not, Türk adları üzerine Not, Giriş. Bölüm 1 : Devrim ve İslahat (Reform), Bölüm 2 : Komünizm'in gelişi, Bölüm 3 : Rusya ile Türkler, Bölüm 4 : Anadolu'da baş-kaldırma, Bölüm 5 : Birleşik bir partiye doğru, Bölüm 6 : Parti ve Cümhuriyet, Son söz. Zeyl 1 : Türk Komünist partisinin Genel Yönetmeliği, Zeyl 2 : Türkiye Komünist Partisinin Büyük Millet Meclisi hükümetine deklarasyonu. —Notlar, Seçme Bibliyografya, İndeks.— Kitabın 52. sayfası ile 53. sayfası arasına sayfa-dışı 12 resim konmuştur. Bunlar Yeşil Ordu, Ankara Komünist partisi, Türkiye Komünist partisi liderlerinin resimleridir. Başa bir Türkiye Haritası ile "Aydınlık" gazetesinin Mayıs 1924, 21 Nolu nüshasında çıkmış olan bir resim konmuştur. 42815/A III - 2170.

IKRAM, S. M. (EDITOR : ENSLIE T. EMBRIE) : *Muslim Civilization in India*. Columbia University Press New York and London. Second Printing 1965. XII + 325 Sa.

Hindistanda İslâm Uygarlığını inceliyen bu eserin içindekiler şunlardır : Önsöz. - Bölüm 1 : *İlk istilâlar ve Delhi Sultanlığı 712 - 1526*: Arap Baskısı, Ghazne ve Buhara Mirası, Delhi Sultanlığının kurulması, Kuzey'de İslâm iktidarının kuvvetlenmesi, Güneye yayılış : Khalji'ler ve Tuğluk'lar, Sultanlığın çözülmesi, Sultanlığın yönetim sistemi, Sultanlık zamanında Toplum ve Kültür, İslâm ile Hindistan arasında karşılıklı etki, Bölüm 2 : *Moğul devresi, 1526 - 1858*: Moğul İmparatorluğunun yerleşmesi, Ekber çağı, Ekberin sarayında Din, Ortodoks tepki, Parlaklık çağı, Evrengzib, Moğul yönetimi, Moğul'lar zamanında ekonomik ve toplumsal gelişme, Moğullar ve Sanat, Bir siyasal gerileme yüzyılı : 1707 - 1803, Yeni bir devrin başlaması : 1803 - 1857, Sonuç. Lügatçe ve okunması salık verilen eserler. İndeks, Haritalar, (Hindistanla ilgili 7 tane harita). 42636/A III - 2025.

ISSAWI, CHARLES (EDITOR) : *The Economic History of the Middle East 1800 - 1914*. The University of Chicago Press. Chicago and London. 1966. XV + 543.

Bu eser, Orta Doğunun 1800 den 1914'e kadar Ekonomik Tarihi üzerine türlü yazarlardan alınmış parçaları kapsıyan bir okuma kitabıdır. Bu parçaların sayısı

62 dir; bunların 7 si ilk defa bu kitapta yayınlanmaktadır, geri kalanların 3'te ikisi, Fransızca, Arapça, Almanca, Rusça, Türkçe, İbranî ve İtalyancadan İngilizceye çevrilmiştir. İçindekiler kısaca şunlardır : Bölüm I. *Genel Giriş*: Editör tarafından : Orta Doğu Ekonomisinin gerilemesi ve yeniden canlanması. Bölüm II : *Osmanlı İmparatorluğu*: Giriş ve 13 yazı. Bölüm III : *Irak*: Giriş ve 9 yazı. Bölüm IV : *Suriye*: Giriş ve 7 yazı. Bölüm V. : *Arabistan*: Giriş ve 10 yazı. Bölüm VI : 13 yazı. Bölüm VII : *Sudan*: Giriş ve 9 yazı. Bölüm VIII : Charles Issawi (editör) : *Son söz*: Ekonomik Kuvvette 1914 - 1961'de değişmeler. —Atıf Malzemesi. Zeyiller : I. Ağırlıklar ve Ölçüler, II. Paralar. III. Lugatçe.— Seçme Bibliyografya. Yer adları İndeksi. Konu İndeksi. 42212/A III - 1711.

KARAGEORGHIS, VASSOS : (*R-P. Charles'in, P. Ducos'un, O. Masson'un ve başkalarının yazıları ile birlikte*). *Excavations in the Necropolis of Salamis I (Text and Plates), Excavations in the Necropolis of Salamis I (Folding Plans and Sections)*. Birinci cilt XXIII + 190 Sa; İkinci Ciltte katlama planlarla kesitler vardır (sayı 45). 1967.

Kıbrıs Cumhuriyeti Ulaştırma ve Bayındırlık Bakanlığı Antikite'ler bölümü tarafından yayımlanmış olan ve "papier couché" ye basılmış olan iki ciltlik bu eserin birinci cildinde metin ve planş'lar bulunmaktadır; metnin başlıkları şunlardır: Önsöz, Kısaltmalar, Planşlar listesi, I. Giriş, II. Mezar 2, III, Mezar 3, IV. Mezar 31, V. Mezar 19, VI. Mezar 47, VII. Mezar 50, VIII. Genel Mülâhazalar, IX. Zeyiller (7 tane), Genel İndeks. Planş'ların sayısı 151'dir. 8701 - 8702/B - 5686; 1, 2.

MAKDİSİ, GEORGE (EDITOR) : *Arabic and Islamic Studies in Honor of Hamilton A. R. Gibb.*— *Published by the Department of Near Eastern Languages and Literatures of Harvard University*. Harvard University Press, Cambridge Mass. 1965. XVII + 688 Sa.

Bu kitap, değerli ve ünlü Arabist Prof. Hamilton A. R. Gibb şerefine toplanmış ve Harvard Üniversitesi, Yakın Doğu dil ve edebiyatları bölümü tarafından yayımlanmış yazıların bir dergisidir. Editör'ün notu, G. Levi Della Vida'nın sunuş mektubu, George Makdisi tarafından tertiplenmiş Biyografik not ile Stanford J. Shaw tarafından toplanmış Hamilton A. R. Gibb bibliyografyasından sonra, 48 bilimsel yazı yer almaktadır. Bunlar, İngilizce, Fransızca ya da Almanca kaleme alınmıştır. Kitabın başına Hamilton A. R. Gibb'in resmi konmuştur. 42134/A III - 1647.

OLMSTEAD, A. T : *History of Assyria*. The University of Chicago Press, Chicago and London. Second New Impression 1964. XXXII + 695 Sa.

Bu kitap, Olmstead'in 1923'te çıkmış olan ünlü eserinin bir yeni baskısıdır ve içindekiler şunlardır : Önsöz, Kısaltmalar, Çölde vatan, Ekiciliğin kazanılması, Kuvvet dengesi, İlk İmparatorluk, I. Tiglat Pileser ve Yeni Dünya, Karanlık yüzyıllar, Asur - Nasirpal'in hesaplı korkaklığı, Kırılın sarayında, Ararat'ın tehdidi,

İsrail'le ilk temaslar, Büyük başkaldırma, Kadın saltanatı, Tek tanrılığa yaklaşma, ve Gerileme, Restorasyon - III. Tiglat Pileser, Suriyede Ararat ve Kuzey Jehuda, İsrail'in son günleri, Sargon ve Suriye yerleşmesi, Haldia'dan Rusaş ve "Altın" Midas, bir Tarihçinin erguvan "parça" ları, Deioces ve Med Tesisleri, Kalde'li Merodah Baladan, Ermeni cephesinden mektuplar, Sargon burcu, Sennakerib ve Babil sorunu, İsaiah ve Orşelim'in kuşatılması, Usta Sennakerib, Esarhaddon ve Babil'in restorasyonu, Sırlar ve bir Sarayda Yunan "contribution" u, Sonunda Mısır! Bir Taht etrafında harem entrikaları. Kardeşçe yerleşmeler, Mısır ile Lidya'nın kaybı, Elam'in entrikaları, Çift hükümdarlığın başarısızlığı, Kıral naibi Belibni, Tanrıların kararı; Şamaş-şum-Ukin'in ölümü, Kalde imparatorluğunun temellerinin atılması, Bir Kıral-bilgin, Çağların vârisleri, Asur Senyörlüğü, İmparatorluk serbest şehri, İş arşivleri, Sanatlar ve Hayat, Yazıcıların üslupları, Tanrısal sırlar, Efendimiz Kıral, Asur, Kıral-Tanrı, Trajedi, "Asur Kurdu". - Has isimler İndeksi, Konular İndeksi. 42202/A III - 1701.

ROSENTHAL, ERWIN I. J : *Islam in the Modern National State*. Cambridge University Press 1965. XXII + 416 Sa.

Modern Millî Devlette İslâmiyetin yerini inceliyen bu eserin içindekiler şunlardır : Giriş, Teşekkürler, Kısaltmalar, Transliterasyon üzerine Not. — *Bölüm I. Buhranda ve Geçiş devresinde bulunan çağdaş İslâmiyet* : 1. Beşerî durum, Klasik Temeller. 2. *İslâm devleti mi yoksa Modern Millî Devlet mi?* İslâm ve Türk Milliyetçiliği, Hilâfetin lehinde ve aleyhinde, İslâm ve Arap Milliyetçiliği, Pakistan için bir İslâm devleti mi?, "Allâl al-Fâsi" : İslâm ile Arap Milliyetçiliği karması. — *Bölüm II. Modern Millî devlette İslâmiyet*. 1. *Kuruluş bakımından hal çareleri*. Pakistanda İslâm Cümhuriyeti. Zeyl : Bugünkü Hindistanda İslâm hakkında bazı düşünceler. Malaya'da İslâm, İran ve Türkiye'de İslâm hakkında bazı mülâhazalar, Tunus ve Fas'ta İslâm. *Kanunlarda değişiklik ve Kadının serbest olması*. 3. *Millî Eğitim'de İslâmiyetin yeri*. Pakistan'da İslâmiyet ve Eğitim, Zeyl : Malaya'da Dinsel Eğitim üzerine bazı Mülâhazalar. İslâmiyet ve Tunus ile Fas'ta Millî Arap eğitimi. — Son Söz, Notlar, Seçme Bibliyografya, İndeks. 37406/A II - 8309.

SALONEN, ARMAS : *Die Hausgeräte der alten Mesopotamier, nach sumerisch-akkadischen Quellen. — Eine lexikalische und kulturgeschichtliche Untersuchung (mit 100 Tafeln)*. Teil I. Helsinki 1965. 357 Sa.

Eski Mezopotamyalıların, Sumer-Akad kaynaklarına göre ev eşyasını (kap-kaçağını) inceliyen bu kitap, 2 ciltlik bir eserin 1. cildir. İçindekiler şunlardır : I. Bölüm : Yemek içmek için eşya : II. Bölüm : El değirmeni, havan, III. Bölüm : Elek ve kevgirler. IV. Bölüm : Temizleme ve yıkama araçları. V. Bölüm : Tualet eşyası. Kozmetik. VI. Bölüm : Işıklanma eşyası. VII. Bölüm : Dokuma ve eğirme âletleri. VIII. Bölüm : Hortum, Torba, Heybe ve Keseler. IX. Bölüm : Sandık, Kutu ve Sepetler, X. Bölüm : Kova, Su doldurma kapları ve araçları. XI. Bölüm : Ölçü araçları ve ölçüler. XII. Bölüm : Türü eşya ile Yorumlanamıyan eşya. İndeksler. Planşların listesi. Planşlar (100 tane) 42219/A II - 8384, 1, b.

Aynı eserin İkinci cildi. Teil II : Gefasse. Helsinki 1966. İçindekiler : Giriş. I. Bölüm : Kapların tipolojisi. II. Bölüm : Toplu adduk —*karpatu*. III. Bölüm :— XIX Bölüm : Türlü kaplar. İndeksler. Zeyl I : Arkeolojik Özet. Zeyl II : Planşların Listesi. Planşlar (229 tane). 42220/A II - 8384, 2, b.

SALONEN, ARMAS : *Agricultura Mesopotamica, nach Sumerisch-Akkadischen Quellen. Eine lexikalische und Kulturgeschichtliche Untersuchung (mit 44 Tafeln und 6 Zeichnungen)*. Helsinki 1968. 502 Sa.

Sumer-Akad kaynaklarına göre Mezopotamyanın tarımı üzerine bir leksik-kültür tarihi araştırması olan bu kitabın içindekiler şunlardır : Giriş, Bölüm 1 : Sığır tarafından çekilen tarım âletleri, Bölüm 2 : Elle hareket ettirilen tarım âletleri, Bölüm 3 : Hasat âletleri, Bölüm 4 : Harman âletleri, Bölüm 5 : Bahçe âletleri, Bölüm 6. : Tarım işleri, Bölüm 7 : İş-çalışma-kuvvetleri (insan ve hayvan), Bölüm 8. : Terimler : A. Sumer'ce, B. Akat'ça., İndeksler. Planşların Listesi. Katkılar ve Tamamlamalar. Planşlar (44 tane). 42223/- III - 1718.

STERN, S. M. (EDITOR) : *Documents from Islamic Chanceries : First Series*. Harvard University Press, Cambridge Mass. 1965. 206 Sa. (Oriental Studies III.)

İslâm Kalemlerinden dokümanlar üzerine bir eser olan bu kitabın içindekiler şunlardır : S. M. Stern : *Sina'dan İki Eyyubî Emirnâme (İrade)si*, Planş I - XIX. J. Wansbroguh : *Floransa Cümhuriyeti ile imzalanmış bir Memluk Ticaret andlaşması. 894/1489. Planş XX-XXIX*. V. L. Ménage : *II. (Fatih) Sultan Mehmed zamanında yedi Osmanlı dokümanı*, Planş XXX - XXXVI. S. A. Skilliter : *Osmanlı Safiye "Sultan" dan Kırılça I. Elizabet'e üç Mektup*, Planş XXXVII - XLII. J. Aubin : *Bavanat-Harât-Marvast bölüğü ile ilgili bir Karakoyunlu "soyurgal" 1*, Planş XLIII - LII. B. G. Martin : *Azerbaycan'dan yedi Safevî Belgesi*, Planş LII - LXII. 42135/A II - 8135 b.

TALBOT RICE, DAVID (EDITOR) : *The Church of Haghia Sophia at Trebizond*. Edinburgh University Press 1968, XXII : 275 Sa.

Trabzon'da bulunan Aya Sofya camii (kilisesi) ni restore edip araştıran heyetin raporu olan bu eserin içindekiler şunlardır : Renkli Planş'ların Listesi, Siyah-Beyaz Planş'ların Listesi, Metin içindeki resimlerin Listesi. —1. D. Talbot Rice ve Selina Ballance : *Tarihsel giriş*. 2. Selina Ballance : *Mimarlık*. 3. D. Talbot Rice : *Kazılar*. 4. D. Talbot Rice : *Heykeltraşlık*. 5. Tamara Talbot Rice : *Selçuk üslûbündeki bezeklerin aalizisi*. 6. D. Talbot Rice : *Mozaik döşeme*, Michael Ballance : *Mermerler üzerine Not*. 7. D. Talbot Rice ve David Winfield : *Resimler üzerine genel bakış*. 8. D. Talbot Rice : *Başlıca Sahnelerin İkonografisi*. 9. David Winfield : *Resimlerin yapılışı ve bunların resim bakımından anlam ve önemleri*. 10. Joyce Plesters : *Duvar resimlerinin Malzemeleri*. 11. D. Talbot Rice : *Üslûb ve Tarihelme problemleri*.— Zeyl A. David Winfield : *Temizleme ve Muhafaza*. Zeyl B. D. Talbot Rice : *Gemilerin Graffiti'leri*. Zeyl C. D. Talbot Rice : *Çan kulesinin Resimleri üzerine Not*. Not'lar ve atıflar, İkonografî İndeks'i, Genel İndeks, Siyah-Beyaz Planş'lar. 8627/B. 5638.

THIRIET, F. *Délibérations des Assemblées Vénitiennes concernant la Romanie I*. Ecole Pratique des Hautes Etudes, VIe Section. Documents et Recherches sur l'Economie des pays byzantins, islamiques et slaves etc. . . VIII. Paris, La Haye 1966. 329 Sa.

Romania, yani Yunan Adalar denizinde Venediğin egemenliği ya da kontrolü altında bulunan adalar ve topraklar üzerine Venedik Cümhuriyeti meclislerinin müzakerelerinin metnini veren bu kitabın içindekiler şunlardır : Bibliyografik kısaltmalar, Giriş, Bölüm 1 : Venedik meclislerinin konuşmalarının konuları (1160-1299). Bölüm 2 : Konuşmaların özetleri (1300-1363). Genel İndeks, Zeyl : Bazı konuşmaların tam metinleri. Venedik Giridinin haritası, 1400 yıllarına doğru Venedik Romania'sının haritası. Planş : *Liber secretorum Collegii* f. 20 (12 Eylül 1363)nin toplantı sekreterinin defterinin f. 20-tıpkı-basımı 42197/A III 1967.

TÜRK TARİH KURUMU'NUN 1969 YILI GENEL KURUL TOPLANTISI

Türk Tarih Kurumu Genel Kurulu 10 Mayıs 1969 Cumartesi günü saat 9,30' da Ankara'daki merkezinde toplandı. Saat 9,30 da üyeler Kurumun kurucusu Atatürk'ün Anıtkabirini ziyaret ederek bir çelenk koydular ve saygı duruşunda bulundular. Anıtkabrin şeref defterine Kurum Başkanı Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu aşağıdaki yazıyı yazdı. Defter üyelerce imzalandı.

"Büyük Atatürk,

Biz Türk Tarih Kurumu üyeleri, ülkeye ve devrimlerine inancımızın andımız olduğunu önceleri de belirttiğimiz gibi huzurunda bugün de tekrarlamaya, sevgilerimizi sunmaya geldik."

Atatürk'ten sonra devrim şehitlerinin mezarları ziyaret edilerek bir buket kondu.

Saat 10,30 da Kurum merkezine dönen üyeler Genel Kurul toplantısına katıldılar.

Başkan Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu çoğunluğun bulunduğunu bildiren kısa bir söylevle oturumu açtı ve 1968 yılı içinde aramızdan ayrılan Prof. Dr. Hâmit Sadi Selen ve Ord. Prof. Cavit Baysun'un hâtıraları için bir dakika saygı duruşunda bulunuldu.

Daha sonra geçen yıl Kurumun aslı üyeliğine seçilen Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Genel Türk Tarihi Profesörü ve Türk Tarih Kurumu Muhabir üyesi Dr. Şerafettin Turan Profesör Dr. Şinasi Altundağ tarafından, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yeniçağ Tarihi Profesörü Dr. Münir Aktepe de Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal tarafından Genel Kurula takdim edildiler. Her iki üye Atatürk andını imzaladıktan sonra kısa birer bilimsel bildiri okudular ve kıdemli üye sıfatıyla Prof. Hikmet Bayur yeni üyelerin beratlarını kendilerine sundu.

Bundan sonra gündemin altıncı maddesine geçilerek Genel Kurulu idare etmek üzere Başkanlığa Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel, ikinci başkanlığa Bayan Fakihe Öymen, yazmanlıklara da Prof. Dr. Bahadır Alkım ve Prof. Dr. Şerafettin Turan seçildiler.

Başkanlık divanı yerini aldıktan sonra Genel Müdür Uluğ İğdemir Yönetim ve Basımevi Yönetim Kurullarının 1968 yılı çalışma raporlarıyla ek raporu ve Denetleme Kurulu raporunu okudu.

Başkan Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel raporlar hakkında söz isteyenlere söz verdi. Bu arada Genel Kurula çağırılan Türk Dil Kurumu Genel yazmanı Ömer Asım Aksoy gelmiş olduğundan önce kendisine söz verilerek Atatürk'ün İş Bankasındaki hisse senetleri konusunda Cumhuriyet Halk Partisiyle Kurumlar

arasında çıkan anlaşmazlığın geçirdiği evreler hakkında bilgi alındı. Üyelerce açıklanması istenen noktalar hakkında gerek Ömer Asım Aksoy, gerekse Genel Müdür Uluğ İğdemir gerekli açıklamaları yaptılar.

Ord. Prof. Enver Ziya Karal hem Kurum, hem de Cumhuriyet Halk Partisi Parti Meclisi üyesi bulunduğundan, meseleyi öğrenir öğrenmez vasiyeti bulunduğunu ve Parti meclisinde bu mesele konuşulurken tek itiraz eden kendisinin olduğunu, Son Havadis'te çıkan yanlış haberi tekzip ettiğini, birer örneğini de Kurumlara yolladığını söyleyerek tekzip yazısını okudu.

Konu üzerinde uzun uzadıya konuşulduktan sonra :

a) Atatürk vasiyetnamesi uyarınca Türkiye İş Bankasının 1968 yılı kârından Kurumumuzun hissesine düşen nemanın önemli bir kısmının Cumhuriyet Halk Partisinin müracaatı üzerine Türkiye İş Bankasınca mahkeme yoluyla bloke ettirilmesi Kurumumuzun idarî ve bilimsel çalışmalarını tamamiyle durduracak nitelikte olduğu gibi, başlanılmış olan bütün araştırmalarımıza sekte vereceğinden, bütün hukukî yollara ve işlemlere başvurularak hakkımızın elde edilmesi için bir an önce teşebbüse geçilmesine ve bu hususta Yönetim Kuruluna yetki verilmesine oybirliği ile,

b) Birinci kararda belirtilen hususların Cumhuriyet Halk Partisine yazılarak blokajın kaldırılmasının istenmesine oybirliği ile,

c) Atatürk vasiyetnamesinin uygulanması konusunda Cumhuriyet Halk Partisi ile Kurum arasında çıkan anlaşmazlıkta Kurumumuz haklı olduğundan, bunun bütün vasıtalarından yararlanılarak Kamuoyuna duyurulmasına oybirliği ile karar verildi.

Vakit ilerlemiş olduğundan rapora ait görüşmeler öğleden sonraya bırakılarak gündemin 8 inci maddesi gereğince bütçe tasarısını inceliyecek Yarkurulun seçimine geçildi: Bayan Fakihe Öymen, Prof. Dr. Halil Demircioğlu ve Prof. Dr. Münir Aktepe bütçe yarkuruluna seçildiler. Öğleden sonra saat 16 da toplanılmak üzere saat 14,10 da oturuma son verildi.

Genel Kurul öğleden sonra saat 16,15 de İkinci Başkan Bayan Fakihe Öymen'in başkanlığında toplanarak raporlar hakkındaki konuşmalara devam edildi:

Prof. Hikmet Bayur Türkçesi çıkmadan yabancı dilde eser basılmaması hakkında eskiden alınmış bir karar olduğunu, halbuki yine de basıldığını söyleyerek, Jaeschke'nin kitabındaki belgelerin de tamamının çevrilmesini istedi.

Prof. Dr. Halil Demircioğlu kazılara harcanan paraların da Yıllık rapora konmasını istedi. Bu istek oya konarak kabul edildi.

Konuşmalar sonunda Yönetim, Basımevi Yönetim ve Denetleme Kurullarının raporları oya konularak kabul edildi ve Yönetim Kurulları 1968 dönemi çalışmalarından dolayı aklandı.

Gündemin seçimlerle ilgili maddelerine geçilerek :

Yönetim Kurulu üyeliklerine oy sırasıyla Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal, Prof. Dr. Tahsin Özgüç, Ord. Prof. Enver Ziya Karal, Ord. Prof. Dr. Şevket Aziz Kansu, Prof. Dr. Âfet İnan, Ord. Prof. Dr. Sedat Alp, Prof. Dr. Cemal Tukin; yedek üyeliklere Prof. Dr. Afif Erzen, Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal, Prof. Dr. Şinasi Altundağ.

Denetleme Kuruluna Dr. Hâmit Koşay, Bayan Fakihe Öymen ve Prof. Dr. Adnan Erzi,

Haysiyet Divanına Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan, Bay Tahsin Öz, Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver, Ord. Prof. Hikmet Bayur,

Basımevi Yönetim Kuruluna Prof. Dr. Şerafettin Turan, Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal ve Prof. Dr. Tahsin Özgüç; yedek üyeliklere Prof. Dr. Adnan Erzi ve Prof. Dr. Halil İnalçık,

Kitaplık Komisyonuna Dr. Hâmit Koşay, Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı ve ve Prof. Dr. Adnan Erzi seçildiler.

Vakit geçmiş olduğundan pazar günü saat onda toplanılmak üzere oturuma son verildi.

Türk Tarih Kurumu Genel Kurulu 11 Mayıs 1969 Pazar günü saat onda ikinci başkan Fakihe Öymen'in başkanlığında toplandı.

Başkan Bütçe Komisyonu görevini bitirmiş ve raporunu vermiş olduğundan raporun okunacağını söyledi. Rapor ve ona ekli Bütçe tasarısı okundu. Bütçe üzerinde konuşmalardan sonra bütçe ve ekleri oya konarak oybirliği ile kabul edildi.

Daha sonra gündemin 14. üyelik önerileri maddesine geçilerek Yönetim Kurulundan gelen yazılar okundu ve Collège de France profesörlerinden ünlü Fransız tarihçisi Fernand Braudel Şeref üyeliğine, Berlin Özgür Üniversitesi Klâsik Filoloji profesörü Dr. Paul Moraux ile İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji bölümü öğretim üyesi ve İstanbul Alman Arkeoloji Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Rudolf Naumann Muhabir üyeliğe seçildiler.

Bundan sonra gündemin 16 ve 17 inci maddeleri uyarınca Yönetim Kurulu ile kollardan ve üyelere gelen önerilerin görüşülmesine geçildi ve görüşmeler sonunda şunlara karar verildi:

1 — Malazgird savaşının 900 üncü yıldönümü dolayısıyla Kurumumuzca yapılması düşünülen çalışmalar hakkında özel komisyonun aldığı kararlar okundu: önerilen program uygun görüldü. Bunun gerçekleşmesi için komisyonun yeniden toplanarak çalışacakların kısa bir listesini hazırlamasına,

2 — Prof. Adnan Erzi'nin Tahran'da bulunan Selçuk devrine ait bazı yazmaların mikrofilmlerini getirtmesi için Kurumca yardım yapılmasına,

3 — Atatürk tesisi 1968 yılı gelirlerinden büyük bir kısmının Cumhuriyet Halk Partisiyle çıkan anlaşmazlık yüzünden, Türkiye İş Bankası tarafından bloke edilmesi Kurumumuzca büyük maddî zorluklara düşürdüğü belirtilerek, 2.700.000 lira tutan bu gelir üzerindeki blokaj kaldırılmadığı takdirde yurdun on yerinde yapılmakta olan kazıların durdurulması, Kurtuluş Savaşına başlamamızın 50 inci yıldönümü dolayısıyla düzenlenen Milletlerarası nitelikteki VII. Türk Tarih Kongresinin ertelenmesi, yurt içi ve yurt dışı ilmî araştırma ve kongrelere katılma işlerinin geri bırakılması, bu yıl basılacak eserlerden bir kısmının baskı işlerinin de ertelenmesi Yönetim Kurulunca teklif edilmiş olduğundan, Yönetim Kurulunun teklifinin oybirliği ile kabulüne, durumun Cumhuriyet Halk Partisine ve Kamuoyuna duyurulmasına,

4 — Telif hakları yönetmeliğinin 11 inci maddesine göre orijinal nitelikteki resim, plân ve haritaların beher saymaca sahifesine 20 lira ödenmesine, bunun için yönetmeliğin 13 üncü maddesine bir fıkra eklenmesine,

5 — Basımevi için lüzumlu arsanın Kuruma maddî bir külfet yüklememek kaydıyla, Basımevince satın alınmasına,

6 — Basımevinin Türk Dil Kurumu ve Türkiye İş Bankasının da iştirakiyle ve yüzde elliden fazla hissenin Türk Tarih Kurumuna ait olması kaydıyla bir Anonim şirket haline getirilmesi hususunda gerekli incelemenin yapılarak gelecek Genel Kurula bir projenin getirilmesi için Yönetim Kuruluna yetki verilmesine,

7 — Kurum merkezinde bir "Atatürk ve Devrimleri Kürsüsü" nün kurularak burada belirli zamanlarda ders şeklinde konferanslar verilmesine,

8 — Kurum konferans salonunda bir plân ve program içinde Eski Anadolu uygarlıkları hakkında serbest konferanslar verilmesine,

9 — 22-28 Nisan 1969 tarihleri arasında Sofya'da toplanan "Bizans çağına kadar Balkan kavimleri Symposion" una katılan Dr. Hâmit Koşay'a malî imkân elde edilince 2000 liralık bir yardım yapılmasına,

10 — 1969 Ekiminde Şam'da toplanacak olan Klâsik Arkeoloji kongresinin raportörlüğüne seçilen Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal'ın bu kongreye Kurumumuz adına katılmasına ve malî imkân elde edilince masraflarının ödenmesine,

11 — UNESCO Türkiye Millî Komisyonunda, şimdiki kadar olduğu gibi, Kurumumuzu Prof. Dr. Âfet İnan'ın temsil etmesine,

12 — Viyana'da bir ay süre ile kitaplık ve müzelerde inceleme yapacak olan Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver'e, malî imkân elde edilince, 6000 liralık bir yardım yapılmasına,

13 — Hüdavendigâr livası tahrir defteriyle ilgili olarak köy adlarıyla vakıf tesislerini yerlerinde incelemesi için Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan'a, malî imkân elde edilince, 2500 liralık bir yardım yapılmasına,

14 — Güney-Doğu Avrupa araştırmaları komitesinin hazırladığı 6 maddelik Yönetmelik tasarısının aşağıdaki şekilde kabulüne,

TÜRK TARİH KURUMU GÜNEY-DOĞU AVRUPA ARAŞTIRMALARI MİLLÎ KOMİTESİ YÖNETMELİĞİ

1) Türk Tarih Kurumu Genel Kurulunun 30 Nisan 1966 tarihli kararına uyularak Kurum bünyesi içinde bir Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Millî Komitesi kurulmuş ve Genel Kurul tarafından aşağıda adları yazılı üyeler bu komiteye üye seçilmiştir:

Prof. Dr. Şinasi Altundağ.
Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan
Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal
Prof. Dr. Halil Demircioğlu
Prof. Dr. Afif Erzen
Prof. Dr. Tayyib Gökbilgin
Prof. Dr. Halil İnalçık
Dr. Hâmit Koşay

2) Komitenin amacı, memleketimizdeki Güney-Doğu Avrupa Araştırmalarını ilmî bir merkeze bağlamak, memleketimizde aynı sahada çalışan ilmî kuruluşlarla işbirliği yapmak, Milletlerarası teşekküllerde bu sahayı temsil etmek ve bu konu üzerindeki araştırmaların ilerlemesi için faaliyette bulunmak ve yayınlar yapmaktır.

3) Komite kendi üyeleri arasında her üç yılda nöbetleşe olmak üzere bir Başkan ve bir Genel Sekreter seçer. Başkan ve Genel Sekreter aynı zamanda Milletlerarası Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Kurumu (AIESEE) de delege olarak millî komiteyi temsil ederler.

4) Komitenin işlerini devamlı surette takip etmek üzere Başkan, Genel Sekreter ve komite tarafından seçilen bir üye merkezî büroyu teşkil ederler. Bir de yedek üye seçilir.

5) Komite yılda en az iki defa toplanır ve Merkezî Büronun sunduğu faaliyet raporunu inceler, yapılacak işler hakkında talimat verir.

6) Yıllık gerekli masraflar komitenin teklifi üzerine Türk Tarih Kurumunca karşılanır.

15 — Merkezi Paris'te olup Fransa Başbakanlığına bağlı bir kuruluş halinde çalışan "Uluslararası İkinci Dünya Savaşı Komitesi" ne Kurumumuzun üye olmasına,

16 — Uluslararası Tarihî İlimler Millî Komitesinin Türkiye'de tarihle uğraşan diğer kuruluşlarla birlikte kurulmasına imkân olmadığından, Uluslararası komiteye şimdiye kadar olduğu gibi, Kurum olarak katılmamıza,

17 — Hasta oldukları için Genel Kurula katılamayan üyelere Genel Kurulun sağlık dileklerinin ulaştırılmasına.

TÜRK TARİH KURUMU YÖNETİM KURULU'NUN 1968 ÇALIŞMA YILI RAPORU

Genel Kurul'un Sayın Üyeleri,

Yönetim Kurulunuzun 1968 çalışma yılı raporunu yüksek katınıza sunuyoruz :

BÜTÇE DURUMU

Kurumumuzun 1968 yılı Gelir ve Giderleri aşağıdaki tablolarda gösterilmiştir :

A. GELİRLER

<i>Bölüm</i>	<i>Gelirlerin Çeşidi</i>	<i>Bütçeye konan Lira K.</i>	<i>Sağlanan Lira K.</i>
I	Kurum Arttırimından	750.000,—	750.000,—
II	Atatürk vasiyeti geliri	3.700.000,—	3.706.563,33
III	Üye ödentileri	250,—	300,—
IV	Yayın gelirleri	250.000,—	162.334,85
V	Basımevi geliri	750.000,—	758.866,88
VI	Türlü gelirler	110.000,—	100.659,13
	Toplam	<u>5.560.250,—</u>	<u>5.478.724,19</u>

B. GİDERLER

<i>Bölüm</i>	<i>Giderlerin çeşidi</i>	<i>Bütçeye konan Lira K.</i>	<i>Harcanan Lira K.</i>
I	Görevli giderleri	950.400,—	715.946,84
II	İdari giderler	175.000,—	182.376,32
III	Bilimsel giderler	1.105.000,—	1.087.431,46
IV	Yatırımlar ve yatırımla ilgili giderler	3.101.000,—	1.540.422,57
V	Yayın zararları	225.001,—	279.104,40
	Toplam	<u>5.556.401,—</u>	<u>3.805.281,59</u>

Bu tablolarda görüldüğü üzere, Kurumumuzun 1968 yılı gelirleri bütçeye konmuş olandan 81.525 lira 81 kuruş eksiktir. Bu eksikliğin 87.665 lira 15 kuruşu yayın satışlarında, 9.340 lira 87 kuruşu türlü gelirlerdedir. Buna karşılık Atatürk vasiyeti gelirinden 6.563 lira 33 kuruş, Basımevi gelirinden 8.866 lira 88 kuruş, üye ödentilerinden de 50 lira fazla gelir sağlanmıştır.

Gider bütçemize gelince : Burada da bütçeye konmuş olandan 1.751.119 lira 41 kuruş eksik harcama yapılmış, gelir fazlası ile Türkiye İş Bankası'ndan aldığımız avanslar kapatılmıştır.

YAYIN İŞLERİ

Bu yıl içinde şu eserlerin basımı bitmiş ve yayımlanmıştır :

1. *Namık Kemal'in hususî mektupları II. cilt, İstanbul ve Midilli mektupları I* (Hazırlayan : FEVZİYE ABDULLAH TANSEL).
2. *İbretnümâ, Mabeynci Fahri Bey'in hâtıraları ve ilgili bazı belgeler* (Yayına hazırlayan Prof. Dr. BEKİR SITKI BAYKAL).
3. NİMET ÖZGÜÇ : *Kaniş Karumu Ib katı mühürleri ve mühür baskıları* (Türkçe ve İngilizce).
4. SEDAT ALP : *Zylinder-und Stempelsiegel aus Karahöyük bei Konya.*
5. E. ROSENBAUM (ALFÖLDİ) : *A Survey of Coastal Cities in Western Cilicia.*
6. FAİK REŞİT UNAT VE BEKİR SITKI BAYKAL : *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri.*
7. *Necati Lugal Armağan kitabı.*
8. ABDÜLKADİR İNAN : *Makaleler ve İncelemeler.*
9. MAZHAR MÜFİT KANSU : *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le beraber II. cilt.*
10. MUSTAFA KEMAL : *Arıburnu Muharebeleri Raporu* (Yayınlayan ULUĞ İÇDEMİR).
11. ÂFET İNAN : *Medenî Bilgiler ve Atatürk'ün el yazıları.*
12. *Belleten 125 - 129.*
13. *Belgeler Sayı : 7/8.*

Şu eserlerin basımı bitmek üzeredir :

1. B. LEWIS : *Modern Türkiye'nin Doğuşu.*
2. SÜHEYL ÜNVER : *İstanbul Rasathanesi.*
3. İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI : *Anadolu Beylikleri 2. Baskı.*
4. ADNAN ERZİ : *Belleten dizini.*
5. ULUĞ İÇDEMİR : *Sivas Kongresi Tutanakları.*

Bu yıl içinde şu eserlerin basımına başlanmıştır :

1. *Mehmet Emin Yurdakul Külliyyatı I. cilt Şiirler.* (Hazırlayanlar : FEVZİYE ABDULLAH TANSEL VE ULUĞ İÇDEMİR).
2. TAHSİN ÖZGÜÇ : *Kültepe II, Mezarlar ve küçük buluntular.*
3. ÖMER LÜTFİ BARKAN : *Süleymaniye Cami ve İmaretini inşaatına ait Muhasebe defterleri.*
4. E. ALFÖLDİ : *Anamur Nekropolü üzerine bir Araştırma.*
5. MUAZZEZ ÇİĞ - HATİCE KIZILYAY - S. N. KRAMER : *İstanbul Arkeoloji Müzelerinde bulunan Sumer edebî tablet ve parçaları.*
6. İSMAİL HAKKI UZUNÇARŞILI : *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal. 2. baskı.*
7. G. JÄSCHKE : *Millî Mücadele ile ilgili İngiliz Belgeleri.*
8. G. JÄSCHKE : *Mondros'tan Mudanya'ya kadar Kurtuluş Savaşı Kronolojisi.*
9. *Kanunî Armağan Kitabı.*

Bu yıl içinde şu eserlerin basımına karar verilmiştir :

1. NİMET ÖZGÜÇ : *Suriye üslûbundaki Kültepe Silindir Mühürleri.*
2. DÜNDAR GÜNDAY : *Arşiv Vesikalarında Siyakat yazısı ve hususiyetleri.*
3. ŞEVKET AZİZ KANSU : *İnsanlığın Kaynakları ve İlk Medeniyetler. 2. Baskı.*

4. TAHSİN ÖZGÜÇ : *Anadolu'da Ölü Gömme Âdetleri*. 2. Baskı.
5. ARIF MÜFİD MANSEL : *Ege ve Yunan Tarihi*. 3. baskı.
6. HALİL DEMİRCİOĞLU : *Roma Tarihi I. cilt 2. kısım*.
7. HALİL DEMİRCİOĞLU : *Roma Tarihi I. cilt I. kısım*. 2. baskı.
8. ENVER ZİYA KARAL : *Osmanlı Tarihi V. cilt. 3. baskı*.
9. TAHSİN ÖZGÜÇ : *Milâttan önce birinci bin yılın ilk yarısında Kültür ve civarı*.
10. ULUĞ İÇDEMİR : *Hey'et-i Temsiliye Tutanakları*.

Bunlardan başka rahmetli Yüksek Mimar Ali Saim Ülgen tarafından yapılmış olup Kurumumuzun malı olan Mimar Sinan'ın eserlerine ait plân ve rölövelerin bir katalogla birlikte yayına hazırlanmasını Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarî Fakültesi Öğretim üyelerinden Yüksek Mimar Abdullah Kuran üzerine almış ve çalışmalara başlamıştır.

Ayrıca Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi tarafından yayınlanmış olan *Orta Çağda Kırm* adlı eserin dilimize çevrilmesi Yeniçağ Kolumuzca uygun görülmüş ve eser Bay Kemal Ortaylı tarafından dilimize çevrilmeğe başlanmıştır.

ROMA DÜNYASININ HEYKELTRAŞLIK ESERLERİ KORPUS'U

Merkezi Roma'da bulunan "Association Internationale d'Archéologie Classique" in Roma dünyasının heykeltıraşlık eserlerinin bir korpus halinde yayınlanması amacıyla Uluslararası bir işbirliği teklifine Kurumumuzun da katılması Eskiçağ Kolumuzca uygun görülmüştür. Bu karar Kurumumuzun Uluslararası Kurumlarla yakın ilişkisini sağlayacak ve yalnız Roma heykeltıraşlığı bakımından değil, aynı zamanda kültür tarihi bakımından da önem taşıyan bu eserde Kurumumuzun söz sahibi olması mümkün olacaktır. Eskiçağ Kolunca teşekkülün Türkiye Millî Komitesi'ne üyelerimizden Ord. Prof. Dr. Arif Müfid Mansel, Ord. Prof. Dr. Ekrem Akurgal, Prof. Dr. Halil Demircioğlu, Prof. Dr. Afif Erzen ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arkeoloji bölümü öğretim üyelerinden Prof. Dr. Jale İnan seçilmişlerdir.

ULUSLARARASI KONGRELER

1 - 4 Ekim 1968 tarihleri arasında Budapeşte'de toplanması kararlaştırılan Uluslararası Prehistorya ve Protohistorya Birliği Daimî Konseyi toplantısı için bu konseyin Şeref üyesi olan üyelerimizden Dr. Hâmit Koşay, Kurumumuz adına Budapeşte'ye gönderilmiş ise de, üyelerden çoğunun mazeret beyan etmesi üzerine konsey toplantısı yapılamamış, fakat arkadaşımızı kazandığı vakitten faydalanarak Budapeşte ve Belgrad müzelerinde araştırmalar yapmıştır.

9 - 14 Eylül 1968 tarihleri arasında Amerika'da Bloomington'da toplanan Uluslararası IV. İktisat Tarihi kongresine davet edilen üyelerimizden Prof. Dr. Halil İnalçık'a 250 dolarlık yardım yapılarak arkadaşımızın bu kongreye, Kurumumuzu da temsil etmek üzere, katılması sağlanmıştır.

İLMİ ARAŞTIRMALARA YARDIM

Bu yıl üyelerimizden Prof. Dr. Halil Demircioğlu'na Londra'da Roma tarihi üzerinde yapacağı araştırmaları için beşbin lira, üyelerimizden Ord. Prof. Enver

Ziya Karal, Prof. Dr. Şinasi Altundağ ve Prof. Tayyib Gökbilgin'e Türkiye içinde yapacakları çalışma ve araştırmaları için ikişer bin lira ilmi araştırma yardımı yapılmıştır.

KONFERANSLAR

Atatürk Yıllık Konferanslarının VII. serisi bu yıl 8 konferansla 8 Kasım 1968 de başlamış ve her ayın ilk cuma günü olmak üzere 6 Haziran 1969 a kadar sürmesi öngörülmüştür. Bu yılki Atatürk konferansları, ölümünün 30 uncu yıldönümü dolayısıyla Aziz Kurucumuzun hayatına, devrimlerine ve Kurtuluş Savaşı'na ayrılmıştır. Bu serinin ilk konferansını Sayın İsmet İnönü "Devlet Kurucusu Atatürk" konusu üzerinde yaptığı çok değerli ve ilginç konuşmasıyla başlatmak suretiyle serimize ayrı bir önem kazandırmıştır. Konferansların listesini aşağıda sunuyoruz :

- 8 Kasım 1968 Cuma : İsmet İnönü : *Devlet Kurucusu Atatürk.*
 6 Aralık 1968 Cuma : Prof. Dr. Âfet İnan : *Atatürk'ün Karlsbad Hâtıraları.*
 3 Ocak 1969 Cuma : Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya : *Atatürkçü Lâiklik Politikası.*
 7 Şubat 1969 Cuma : Kurmay Albay Suat İlhan : *Harp yönetimi ve Atatürk.*
 7 Mart 1969 Cuma : Prof. Dr. Şerafettin Turan : *Atatürk Milliyetçiliği.*
 4 Nisan 1969 Cuma : Em. Albay Cihat Akçakayalıoğlu : *Atatürk ve Kurtuluş Savaşı.*
 2 Mayıs 1969 Cuma : Prof. Dr. Tahsin Özgüç : *Arkeolojinin gelişmesine Atatürk'ün verdiği önem.*
 6 Haziran 1969 Cuma : Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal : *İzmir İşgalinin Anadolu'daki Tepkileri.*

Bu konferanslardan başka 2 Nisan 1968 de Basel Üniversitesi Arkeoloji Profesörü Dr. Karl Schefold "*Samos ve Efes'te erken arkaik plastik san'atı*" konusunda, 16 Mayıs 1968 de Padova Üniversitesi Arkeoloji Enstitüsü Müdürü Prof. Dr. Luigi Polacco "*Venedik ve çevresinde Roma devri eserleri*" konusunda, 17 Ekim 1968 de Marburg Üniversitesi profesörlerinden Boğazköy kazı kurulu üyesi Dr. Heinrich Otten "*Hitit tarihinin kaynakları ve Eski Doğu Kronolojisi*" konusunda, 28 Mart 1969 da Dr. İng. Arslan Terzioğlu "*Ortaçağ İslâm-Türk Hastahaneleri ve Avrupa'ya Tesirleri*" konusunda Kurumumuz adına birer konferans vermişlerdir.

AYLIK TOPLANTILAR

Aylık toplantılarımızı bu yıl daha düzenli yapmaya çalıştık. Ancak, üzüntü ile söyleyelim ki, Ankara'daki üyelerimizden bir çoğu bu toplantılarımıza katılmadılar.

İlk toplantımız Kasım 1968 başında olacak ve üyelerimizden Prof. Dr. Hâmit Sadi Selen "Atatürk'ten Anılar" konusunda konuşacaktı. Rahmetli bu konuşmasını yapmak üzere Ankara'ya geldiği sırada 29 Ekim 1968 salı günü bir kalp krizi sonunda hayata gözlerini kapamış, hazırladığı notlar daha sonra 6 Kasım 1968 Çarşamba günü yapılan toplantıda gelini Doçent Dr. Nevin Selen tarafından okunmuştur.

İkinci toplantı 12 Kasım 1868 salı günü, Ankara'da bulunan Atatürk kitabının yazarı Lord Kinross'la birlikte yapılmış, Atatürk ve devriyle ilgili konular üzerinde karşılıklı ve faydalı konuşmalar olmuş, kendisinin bazı soruları cevaplandırılmıştır.

Üçüncü toplantı 17 Ocak 1969 cuma günü olmuş ve Prof. Nusret Hızır, son zamanlarda şahsı ve eserleri üzerinde çeşitli yorumlar yapılan Amerikalı Profesör Herbert Marcuse'nin felsefesi ve eserleri üzerinde Felsefe Tarihi açısından bir eleştirme yapmıştır.

Dördüncü toplantı, 14 Şubat 1969 cuma günü yapılmış, üyelerimizden Dr. Hâmit Koşay, Keban barajı dolayısıyla sular altında kalacak olan Pulur mevkiinde yaptığı kazılarda elde edilen sonuçları anlatmış ve bu kazıya ait çeşitli resimleri projeksiyonla göstermiştir.

Bu yılki programımıza göre bundan sonra konuşmalardan birini 18 Nisan 1969'da üyelerimizden Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver, Leiden, Londra ve Münih kitaplıklarında gördüğü yazma kitaplar üzerine, ve Yüksek Mühendis Bekir Sıtkı Oransay "*Eflâtun'un bahsettiği Atlantis Ülkesi Anadolu'da mıdır?*" konusunda yapacaklardır.

VII. TÜRK TARİH KONGRESİ

23 - 29 Eylül 1969 da Ankara'da toplanacak olan VII. Türk Tarih Kongresine, organizasyon komitesinin seçtiği yerli ve yabancı bilim adamları, 20 Mayıs 1968 tarihli birinci sirkülerle davet edilmişlerdir. Bu Raporumuzun hazırlandığı tarihe kadar 65'i yurt içinden, 42'si yurt dışından olmak üzere 107 bilim adamı bir bildiri ile Kongremize katılmayı kabul etmiş ve bunlardan 53'ü bildirilerinin özetini göndermişlerdir. Bu özetler seksiyonlara göre ayrılarak alfabetik sıra ile basılacak ve kongre programıyla birlikte kongreden önce dağıtılacaktır.

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİNİN ÇALIŞMALARI

Atatürk'ün bir biyografisinin hazırlanması, Atatürk ve Türk devrimleri hakkında yapılacak yayınların düzenlenmesi, teşvik ve himayesi, Atatürk hakkında yapılmış olan her türlü yayınların bibliyografyalarının toplanarak bir seri halinde yayımlanması ve bütün bu çalışmalarını yönetmek üzere beş kişilik bir komisyon kurulması hakkında Yeniçağ Kolumuzun 25 Nisan 1958 de aldığı karar Genel Kurulumuzun 26 Nisan 1958 tarihli toplantısında uygun görülmüş ve beş kişilik bir komisyon seçilerek işe başlanmıştır, Kurumumuz yayınları arasında açılan XVI ncı Atatürk yayınları serisinin ilk eseri de 1959 da yayınlanmıştır. Yönetim Kurulumuz 2.XII.1967 tarihli toplantısında bu çalışmaların "Atatürk ve Devrimleri Araştırma Merkezi" adı altında örgütlenecek bir merkez tarafından ele alınmasını ve Genel Kurulca seçilecek beş kişilik bir Yönetim Kurulu'nun bu merkezi yönetmesini uygun görerek durum Genel Kurulumuza sunulmuş ve Genel Kurulun 27.IV.1968 tarihli toplantısında oybirliği ile kabul edilerek Yönetim Kuruluna süresiz olmak kaydıyla Prof. Dr. Âfet İnan, Ord. Prof. Hikmet Bayur, Ord. Prof. Enver Ziya Karal, Prof. Dr. Bekir Sıtkı Baykal ve Genel Müdürümüz Uluğ İğdemir seçilmişlerdir.

Atatürk ve Devrimleri Araştırma Merkezi'mizin başına Millî Kütüphane'nin eski Genel Müdürü Sami Özerdim getirilmiş ve yanına da bir yardımcı verilerek çalışmalarına başlamıştır.

Merkez, 1959 dan bu yana Atatürk yayınları serisinde 10 kitabın yayınlanmasını sağlamış, 5 kitabın yayınlanmasına karar vermiştir. Yapılan diğer işler sırasıyla şunlardır :

1. Türk Tarih Kurumu kitaplığında bulunan Atatürk, Kurtuluş Savaşı, Türk devrimleri ve yeni Türkiye hakkındaki 1500 eserin fişleri kopye edilerek alfabetik bir el kataloğu meydana getirilmiştir. Bu el kataloğu temel tutulmak ve bibliyografyalar taranmak suretiyle Kurum kitaplığına alınması gerekli 1500 kadar eser seçilerek kitaplık müdürüne verilmiş ve bunların önemli bir kısmı getirilmiştir. Diğerleri aranmaktadır.

2. Atatürk, Kurtuluş Savaşı, Devrimler ve Yeni Türkiye'yi ve bu arada 27 Mayıs, Cumhuriyet'ten önce ve sonraki gerici hareketlerini yansıtan ve Sayın Sami Özerdim tarafından Kurumumuza armağan edilen altı büyük kutu, daha çok 1961 - 1968 gazetelerinden derlenmiş kupürler merkezce kalın kâğıtlar üzerine yapıştirilmiş ve konulara ayrılarak 17 dosyada toplanmıştır.

3. Yine Sayın Sami Özerdim tarafından armağan edilen aynı konulara ait çeşitli yazıların üç kutu dolusu fişleri temize çekilmeye başlanmış, ayrıca eski ve yeni dergilerin de fişlenmesine başlanmıştır.

Bu yılki Atatürk konferanslarının başladığı 8 Kasım 1968 Cuma günü "Tarih Yapan ve Tarih Yazan Atatürk" konusunda hazırladığımız sergi çok ilgi görmüştür.

Elimizde bulunan ve bundan sonra elde edeceğimiz Atatürk'le ilgili fotoğrafların düzenlenerek bir "Atatürk Resim Arşivi" meydana getirilmesine de başlanmıştır.

KOL ÇALIŞMALARI

Kollarımız bu yılki sonbahar toplantısını 30 Kasım 1968 Cumartesi günü İstanbul'da Edebiyat Fakültesinde yapmışlar ve bir çok yararlı kararlar almışlardır.

KAYBETTİĞİMİZ ÜYELER

Kurumumuz bu yıl da değerli iki üyesini kaybetmek bahtsızlığına uğramıştır.

29 Ekim 1968 de Prof. Dr. Hâmit Sadi Selen Ankara'da, 19 Kasım 1968 de Ord. Prof. Cavid Baysun İstanbul'da hayata gözlerini kapamışlardır. Değerli arkadaşlarımızın aziz hâtıraları önünde saygı ile eğiliriz.

UNESCO TÜRKİYE MİLLÎ KOMİSYONUNDAKİ ÇALIŞMALARIMIZ

Unesco Türkiye Millî Komisyonunda Kurumumuzu temsil etmekte olan Asbaşkanımız Prof. Dr. Âfet İnan Yönetim Kurulundaki çalışmalarına devam etmektedir.

YENİ ÜYELERİMİZ

Bu yıl aramıza üç yeni arkadaşımız katılmıştır. Geçen yılki Genel Kurulumuz Ankara Üniversitesi Genel Türk Tarihi Profesörü ve Muhabir üyemiz Dr. Şerafettin Turan'la, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yeniçağ Tarihi Profesörü Dr. Münir Aktepe'yi ve aynı Fakültenin Bizans kürsüsü Profesörü Dr. Semavi Eyice'yi Kurumumuzun aslı üyeliğine seçmiş bulunuyor. Sayın arkadaşlarımızı kutlar, başarılar dileriz.

MALAZGİRT SAVAŞI'NIN
900 ÜNCÜ YILDÖNÜMÜ İÇİN ÇALIŞMALAR

Geçen Genel Kurulumuzda bazı arkadaşlarımız Malazgirt savaşı'nın 900 üncü fetih yılı yaklaştığı halde Yönetim Kurulunca herhangi bir çalışmanın yapılmadığı ileri sürülmüştü. Bu münasebetle Kurumumuzun 1961 den beri bu konudaki çalışmalarını özetlemeyi gerekli bulduk. 27 Kasım 1961 de üyelerimize bir genelge gönderilerek Anadolu'nun Selçuklular tarafından fethinin 900 üncü yılı olan 1971 de bu olayın gereği gibi kutlanması için düşüncelerini 1962 yılı sonuna kadar Kuruma bildirmeleri rica edilmiştir. Bu genelgeye üç üyemiz cevap vermiştir. Bunlardan Sayın Prof. Dr. Afif Erzen 5 bölüm halindeki tekliflerini bildirmiş, Sayın Prof. Dr. Halil İnalçık önerisinin başında : "Kurumumuzun ölmez kurucusunun haklı bir hassasiyetle üzerinde durduğu gibi, bunu, yani Anadolu'nun Türk Yurdu oluşunu bu fetihle başlatmak ve kutlamaya bu ruhu vermektan kaçınmak gerektir. Türklerin yakın doğuya Selçuklardan önceki gelişleri ve eski Anadolu'nun tarihi kaynakları bu vesile ile ele alınmalı, Oğuz Türkleri'nin onbirinci asırdaki kesin fetih ve göçleri böyle bir çerçevede takdim edilmelidir. Bu sebeple kutlamaya başka bir ad araştırılabilir," dedikten sonra Anadolu Selçuklu devri kaynaklarının tespiti ve yayınlanması için ilmî bir komite kurulmasını, Konya'da bir Selçuklu müzesinin kurulmasını önermekte, Sayın Prof. Dr. Osman Turan ise bu yıldönümü için eser hazırlamayı vadedmekte idi.

27 Nisan 1962 de Orta ve Yeni Çağ Kollarının birlikte yaptıkları toplantıda bu öneriler incelenmiş ve Genel Kurula sunulmak üzere hazırlanan raporda bu yıldönümü için yapılacak çalışmaları yürütmek üzere 5 kişilik bir komisyon seçildiği yazılmıştır. Kolların bu teklifi Genel Kurulun 29.IV.1962 tarihli toplantısında oybirliği ile onaylanmıştır.

O tarihten bu yana Kolların kurduğu bu komite, esfle kaydedelim ki, hiç bir şey yapmamıştır.

Geçen Genel Kuruldaki konuşmalar üzerine Yönetim Kurulunuz 8.V.1968 de Orta ve Yeni Çağ Kollarına yeniden birer yazı yazarak komisyonun bir an önce çalışmaya başlamasını rica etmiştir. Yeni Çağ Kolundan aldığımız 10.XII.1968 tarihli cevapta konunun 30 Kasım 1968 tarihli Kol toplantısında görüşülerek Komisyona rahmetli Faik Reşit Unat yerine yeni üyelerimizden Prof. Dr. Adnan Erzi ile Prof. Dr. Şerafettin Turan'ın seçildiği bildirilmekte ve Kurum Başkanlığının Aralık ayı içinde komisyonu toplantıya çağırarak başkan ve raportör seçiminin yapılması ve çalışmalara başlanması teklif edilmekte idi.

Kurumumuz 16 Aralık 1968 de komisyon üyelerine birer yazı yazarak 25 Aralık Çarşamba günü toplanmalarını rica etmiştir.

Komisyon 25 Aralık 1968 ve 4 Nisan 1969 da toplanarak :

1) Anadolu'ya ilk Türk göçlerinden başlayarak Anadolu Selçuklu devletinin sona erişine kadar geçen devreyi kapsayan ve makaleler dizisinden meydana gelen bir armağan kitap yayınlanmasına,

2) Anadolu Selçukluları devrine ait kaynakların ve monografilerin bastırılmasına,

3) Malazgirt savaşının 900. yıldönümü olan 1971 yılının Nisan-Mayıs aylarında bir hafta sürecek bir "Seminer" düzenlenmesine,

4) 1971 Ağustosunda Malazgirt'te yapılacak kutlama törenlerine Kurumumuzun da bir heyetle katılmasına karar vermiştir.

KÜLTÜR TARİHİ VE POPÜLER YAYINLAR KONUSU

Geçen Genel Kurulda üyelerimizden Dr. Hâmit Koşay'ın Türk kültür tarihi üzerinde ve ayrıca popüler nitelikte yayınlar yapılması hakkındaki teklifleri Kollarca görüşülmek üzere Kurumumuza havale edilmişti. Konu bütün Kollara yazılarak hazırlanacak eserlerin basılmak üzere gönderilmesi rica edilmiştir. Bu raporun yazıldığı tarihe kadar yalnız Eski Çağ Kolundan cevap gelmiştir. Eski Çağ Kolumuz üyelerin kendi uzmanlık dallarında eserler hazırlamasını ve gerekirse yurt ölçüsünde yarışma açılmasını teklif etmiştir. Öteki Kollardan alınacak cevaplara göre Yönetim Kurulunuz konuyu tekrar inceleyerek gereğini yapacaktır.

KİTAPLIK

1968 yılı içinde kitaplığımızda yapılan işleri şöyle özetleyebiliriz :

Aksesyon işleri : Bu yıl içinde 364'ü satın alınmak, 952'si armağan ve değişim yolu ile kitaplığımıza 1316 cilt kitap gelmiş, 4853 cilt kitap kayıtlara geçilmiştir. Kayıtları yapılan bu eserlerden 3234'ü Esad Fuad Tugay, 199'u Şemseddin Günaltay ve 104'ü Ali Galip Pekel bağışı içindeki kitaplardandır.

Ayrıca 238'i satın alınmak, 1010'u armağan ve değişim yolu ile gelen 1248 ve Esad Fuad Tugay bağışından 906, ki toplam olarak 2154 adet süreli yayın ve 1492'si satın alınmak, 555'i değişim olmak üzere 2047 adet günlük gazete gelmiş, gerekli kayıt ve tanzim işleri yapılmıştır. Bu arada satın aldığımız beş mikrofilm için de gereken işlem bitirilmiştir.

Eski Hariciyecilerimizden Şeref Üyemiz Sayın Esad Fuad Tugay'ın geçen yıl bize bağışladığı değerli koleksiyonun kayıt işlemleri bitirilmiştir. Bu koleksiyon 4118'i kitap, 53'ü yazma, 906'sı periyodik, 58'i albüm, 1'i fotokopi ve 17'si çeşitli belge olmak üzere 5153 adettir.

Eski Başkanımız rahmetli Şemseddin Günaltay'ın mirasçılarınca bağışlanan kitapların kayıt işlemleri de sona ermiştir. Kaydı yapılan eserler 757 adettir.

Geçen yılki raporumuzda Kurumumuza bağışta bulunduğunu bildirdiğimiz eski valilerden ve milletvekillerinden rahmetli Ali Galip Pekel'in kitaplarının kayıt işleri de tamamen bitirilmiştir. Kayıt edilen eserler 104 adettir.

Rahmetli Orgeneral Kâzım Orbay'ın oğlu tarafından Kurumumuza satılan ve I. dünya savaşı ile Enver Paşa'ya ve şahsına ait olan arşivin bir kısmı teslim alınmıştır.

Kataloglama : Bu yıl içinde 2766 eserin işleri yazılarak yerlerine konmuştur. Esad Fuad Tugay koleksiyonuna dahil eserlerden (436'sı hariç) diğerlerinin işleri yazılmış ve eserler yerlerine konmuştur.

Okuyucu salonundaki kartoteksler devamlı olarak okuyucular tarafından kullanıldığı için, görevlilerin çalışma odasında ikinci bir kataloga ihtiyaç hasıl olmuştur.

Bu nedenle, yeni kataloglama kurallarına göre yazdırmağa başladığımız fişler yerlerine takıldıkça eskileri de çalışma odamızdaki kartotekse alınmaktadır. Şimdiye kadar 22 kutunun yeniden yazılması bitirilmiştir.

Diğer işler: Vaktiyle muhtelif kimselere kopya ettirilen İstanbul mezar taşları yazıtları düzenlenmek üzere daktilo ile yazımına başlanmıştır.

Bu arada vaktiyle "Argüs" ten alınan ve depoda kalan gazete kupürlerinin tanzim işlerine de başlanmıştır.

Kitap Deposu: Bu yıl yapılan sayım sonunda 1967/68 kayıplarımızın 20 ve eskiden kaybolanlarla birlikte kitap kaybımızın 81 adet olduğu anlaşılmıştır.

1968 yılı sonunda kitap varlığımız 53.006'sı kitap 38.790'ı süreli eserler olmak üzere 91.796'ya ulaşmıştır.

Cilt işi: 1968 yılı içinde 215'i süreli yayın ve 167'si kitap olmak üzere ceman 383 eser ciltlenmiştir.

Değişim: Dış memleketlerle yapmakta olduğumuz yayın değişimi 201 ilmi kurum ve ilim adamı ile devamlı ve 21'i ile özel olarak devam etmektedir.

Bedelsiz yayın dağıtımı: Türkiye içindeki üye, şahıs, kurum, müze ve kitaplıklara yapılan bedelsiz yayın dağıtımı işi bu yıl içinde kitaplığımıza verilmiştir. Halen, üyelerimizden başka, 69 şahıs ve Kurum'a bedelsiz yayın gönderilmektedir.

Kitap yardımı: Yeni kurulmakta olan kitaplıklardan gelen kitap yardımı istekleri, müracaat eden kütüphanelerin durumu dikkate alınarak cevaplandırılmağa çalışılmış ve 9 kitaplığa Atatürk serisi içindeki yayınlarımızla depomuzda mevcut kayda geçmemiş fazla eserler ve ayırbaşım'lar gönderilmiştir.

Kitaplık Komisyonu: İhtiyaç duyuldukça toplanan komisyonumuz kitaplıkla ilgili çeşitli işleri görüşmüş ve prensip itibariyle üyelerin kitap alınması tekliflerinin hepsinin yerine getirilmesini kabul etmiştir.

Diğer İşler: Türk Tarih Kurumu'muzun "Atatürk ve Devrimleri Araştırma Merkezi" Atatürk'e ait yazılmış bütün eserlerin elde edilmesini gerekli görmüş ve bunun için yapılan satın alma önerilerinden bugüne kadar 260 kitap armağan, değişim ve satın alma yolu ile sağlanmıştır.

1968 Ekim ayında Fransa Cumhurbaşkanı General de Gaulle'ün Türkiye'yi ziyareti münasebetiyle misafir edildiği Hariciye Köşkünde, Dışişleri Bakanlığı Kültür Dairesi'nin teşebbüsü ile hazırlanan "Fransa'da Türkiye ile ilgili olarak 16. ve 17. yüzyıllarda yayınlanmış eserler" ve "Türkiye'de Fransızca olarak yayınlanan ilk eserler" adlı kitap sergisinde, istek üzerine seçtiğimiz 22 nadide kitabımız teşhir edilmiştir.

Arşivler:

Kurumumuz kitaplığına armağan edilmiş olan arşivlerden :

- 1) Halil Ethem Eldem arşivi
- 2) Ord. Prof. Dr. Süheyl Ünver arşivi

düzenlenmiş, varislerinden satın alınmış olup önemli bir kısmı Kuruma teslim edilmiş olan rahmetli Orgeneral Kâzım Orbay'ın arşivi de düzenlenmek üzere ele alınmıştır.

KAZILAR

Bu yıl, Eskiçağ Kolunun aldığı kararlarla Alaca Höyük, Perge, Kültepe, Altın-tepe, İslâhiye, Van - Çavuştepe, Bayraklı kazılarına devam edilmiş, Gebze civarındaki Kutluca Köyü mezarlığında bulunan kubbeli mezar araştırılmış, Kayseri'nin Kululu mevkiinde yeni bir kazıya başlanmış, Karatepe - Arslantaş'ta araştırmalara ve restorasyon işlerine devam edilmiştir. Millî Eğitim Bakanlığı bu yıl da kazılarımıza para ve uzman vermek suretiyle yardımlarına devam etmiştir. Bakanlığın bu yakın ilgisine huzurunuzda teşekkürü ödev sayarız.

Bu yıl yapılan kazı ve araştırmalar hakkında Kazı Direktörlerinden aldığımız raporları olduğu gibi sunuyoruz :

1 — Alaca Höyük 1968 kazısı :

1 — Kurumumuz adına Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün de yardımları ile Alaca Höyük kazısına bu sene de devam edilmiştir. Kazı heyeti başkanı Dr. Hâmit Z. Koşay, Keban bölgesinde Sakyol Pulur Höyüğünde kurtarma kazısı ile meşgul olduğu için höyükte kazı işleri heyet arkeolog mimarı Mahmut Akok'un başkanlığında, Önasya arkeolojisi öğrencilerinden Cumhuriyet Savaş, tekniker ressam Cengiz Erol ve muhasip Osman Tot'tan kurulu bir heyet tarafından yürütülmüştür.

Kazıya, 6 Temmuz 1968 tarihinden 30 Ağustos 1968 tarihine kadar vasatı 40 işçi ile devam edilmiştir.

Höyükte, tepedeki sonuncu ev de boşaltılmış ve bütün kazı alanı telle çevrilerek bir arkeoloji sitesi haline getirilmiştir.

Geniş ölçüde restorasyon işlerine önem verilen 1968 çalışmalarında, küçük Mabet-sarayın ve büyük Mabet-sarayın girişi, avlusu ile Sfenkslerin arkasındaki magazinlerin ve kale duvarlarının restorasyonuna devam edilmiştir.

XXX-XXXIV/44-50 plân karelerinde açılan 10 x 35 m. ebadındaki ocakta 5.70 m. derinliğe inilmiştir. "S" adı verilen ocakta zayıf Osmanlı temellerinden sonra Frig seramiği ve temelleri görülmüştür. Bunun altında Hitit seramik parçalarına ve bu devre ait olması muhtemel olan bir kuyu ile bir fırın izine raslanmıştır. Belli bir mimarî vermeyen bu sahanın senkronik olarak şehrin orta meydanı olması dolayısıyla, çok tahrip edildiği anlaşılmaktadır. 5.70 m. derinlikte ise yangın ve Eski Tunç Devri seramik parçalarına raslanmıştır.

Bu sahada kayde değer önemli bir buluntu yoktur.

Frig, Hitit ve Eski Tunç Devrine ait 35 parça küçük eser muhafaza edilmek üzere Alaca Höyük Müzesi muhafızı Süleyman Yalçın'a teslim edilmiştir.

Bu seneki kazı yeri, gelecek mevsim kuzeye doğru uzatılarak başta Frig tabakası olmak üzere diğer katların kontrolleri yapılabilecek ve Eski Hitit iskânı ile Bakır Çağı yerleşmesi araştırılacaktır.

DR. HÂMİT Z. KOŞAY

2 — Perge Kazısı :

Perge kazısı, hazırlık safhaları hariç, 15 Eylül'den 28 Ekim'e kadar devam etmiş ve heyet, başkanlığım altında Doç. Dr. Adnan Pekman, Dr. Somay Onurkan, Pandeli Zoridis, y. mimar Berge Aran, desinatör Akif Dâi, fotoğraf uzmanı Aziz Albek ve ileri sömestrlere 3 öğrenciden meydana gelmiştir.

1 — İki şehir kapısı arasındaki meydan araştırmaları :

a) Meydanın doğusunda kısmen agora'nın, kısmen geç devir dükkânları ve sair binaların önünde yer alan 4,30 m. genişlik ve takriben 96 m. uzunlukta bir portik meydana çıkarılmıştır. Meydanın batısında ise iyi durumda anıtsal bir çeşme binası (Nimfeum) bulunmuştur ki bu bina 14,85 m. uzunluk ve 2,85 m. genişlikte bir havuz ve onun gerisinde yer alan ve iki katlı bir sütun mimarisiyle süslü dört höcreli bir fasad duvarından meydana geliyordu. Nimfeum'a bitişik olarak 2,90 m. genişlik ve 2,08 m. derinlikte üzeri tonoz kemerli büyük bir niş bulunmuş, temelleri Nimfeum temellerine kıyasla daha derin olan bu nişin Nimfeum'dan daha eski olduğu ve büyük bir ihtimalle dinî bir karakter taşıdığı anlaşılmıştır. Nimfeum'a ait bir inşa kitabesi bu yapının Artemis Pergaia, İmparator Septimius Severus, onun karısı ve oğullarına ithaf edildiğini bildirmektedir. Nitekim nişin içinde Artemis'in, onun solunda imparatorun, sağında karısının heykelleri, havuzun içinde ise gayet iyi durumda giyimli kadın ve erkek heykelleri ve birtakım başlar bulunmuştur. Ayrıca Artemis Pergaia, Kharit'ler, Eros tarafından taçlandırılan Afrodit tasvirlerini havi kabartma levhalar da enteresandır.

b) Meydanı güneyde sınırlandıran iç kısmı kemerli ve höcreli bir fasad duvarının ortasında, sonraları şehir kapısı olarak kullanılan kapının gerisinde anıtsal bir tak bulunmuştur. Devlet Su İşlerinin bize verdiği bir vinç sayesinde ağırlıkları 3-4 ton arasında değişen muazzam mimarî parçalar kaldırıldıktan sonra bu takım masif podium şeklinde olan ayaklarına raslanmış ve şekli hakkında bir fikir edinmek mümkün olmuştur. Bu takım cephesinde ikişer sütun tarafından taşınan zengin bezemeli bir saçaklık yer alıyor, orta geçidin üzeri, cepheye yarım daire şeklinde akseden kaselî bir tonoz kemerle örtülü bulunuyor, binanın en üstünde ise üçgen bir alınlık duruyordu (Suriye tarzında bir alınlık). Takım Nimfeum'la çağdaş olduğu söylenebilir.

c) Aynı fasad duvarının dışı, bu duvar surun içine alındıktan sonra (belki M.s. 4. yüzyıl) mermerle kaplanmış ve önüne devşirme malzemeden yapılmış bir sütun mimarîsi oturtulmuştur. Sütunları taşıyan yüksek postamentlerin arasında şehrin başlıca tanrılarını tasvir eden heykeller duruyordu ki M.ö. 5.-4. yüzyıl grek orijinallerinin kopyaları olan bu heykeller arasında Artemis, Afrodit, Nemesis, Asklepios (?) heykelleri gösterilebilir. Arkayik kore'ler tarzında giyilmiş "arkayizan" bir kadın heykeli (Athena?) ve bundan başka birtakım başlar ayrıca zikre değer.

2 — Batı hamamındaki araştırmalar : 1967 yılında Dr. Onurkan tarafından gerekli yerlerde sondajlar yapılmak suretiyle plânı çıkarılmış olan batı hamamında yine aynı zamanın nezareti altında yapılan tamamlayıcı araştırmalar sayesinde çeşitli mekânlar arasındaki kapı ve geçitler tesbit edilmiş, bu suretle hamamdaki çeşitli mekânların mahiyeti daha kesin olarak açıklandığı gibi, hamamdaki sirkülasyon hakkında da açık bir fikir edinmek mümkün olmuştur.

3 — Mabet araştırmaları : Şehrin takriben 1 km. güneyinde, Eyiliktepe ile Aksu İlköğretmen Okulu arasındaki bir tarlada, büyük bir Dor mabedi bulunmuş, fakat mevsim ilerlemiş olduğundan mermerden yapılmış olan mabedin güney-batı ve güney-doğu köşelerinde sondajlarla yetinilmiş, bu kısa çalışmaya rağmen mabedin bazı plân özelliklerini tesbit etmek mümkün olmuştur. Ana ekseni kuzeyden güneye

yönetilmiş olan mabet üç kademeli bir krepis'e sahip bulunmakta ve güney kısa tarafının uzunluğu, stylobat köşelerinden ölçmek suretiyle, 21,50 m. yi bulmaktadır. Mabedin bu tarafında 6 sütun bulunduğu hesaplanmıştır. Uzun taraftaki sütun sayısı ise daha henüz bilinmemektedir. Sütunların taban çapı 1,10 m. uzun taraf eksen mesafeleri 4,04 m. dir. Güney-batı köşesinde *in situ* olarak duran sütun kasnağı ile uzun tarafta ondan hemen sonra gelen sütunun eksen mesafesinin 3,72 m. oluşu bu mabette oldukça belirli bir köşe kontraksiyonunun varlığına işaret etmektedir. Mabedin orta kısımları ve bilhassa cella'sı hakkında henüz bir fikrimiz yoktur; üst kısımlara ait mimarî parçalara da raslanmamıştır. Büyüklük ve bilhassa krepis kademelerinin alt kısımlarındaki gölge silmeleri bakımından Klaros'taki Apollon mabediyle benzerlik gösteren bu mabedin M.ö. 4. yüzyıla ait olduğu kaydı ihtiyatla ileri sürülebilir. Acaba bu mabet antik yazarlar ve kitabeler tarafından zikrolunan ünlü Artemis Pergaia mabedi midir? Bu hususta kesin bir hüküm vermemekle beraber bunu pek muhtemel görmüyoruz. Çünkü Perge şehri sikkeleri üzerinde mabet ekser hallerde İyon, bazan da Korint nizamında tasvir edilmiştir. Bununla beraber, içinde müteaddit mabedler bulunması muhtemel olan kutsal alanı keşfettiğimizi zannediyoruz. Aynı yerde daha geniş ölçüde tasarladığımız 1969 kazılarının bu hususta bizleri aydınlatacağını kuvvetle ümid ediyoruz.

ORD. PROF. DR. ARIF MÜFİD MANSEL

3 — Kültepe Kazıları :

Üyelerimizden Prof. Dr. Tahsin Özgüç'ün başkanlığında Kurumumuz ve Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü adına Prof. Dr. Nimet Özgüç, Prof. Dr. Kemal Balkan, Mimar Arkeolog Mahmut Akok, Dr. Kutlu Emre, Asistan Aykut Çınaroğlu, Arkeolog Erman Okay, Özden Umut, Mustafa Taner, ve fotoğraf Selâhattin Öztartan'dan kurulu heyet tarafından idare edilmekte olan Kültepe-Kaniş kazılarına bu yıl da devam olunmuştur. Kazılara, her sene olduğu gibi, bu sene de görgü ve bilgilerini arttırmak üzere 5 arkeoloji öğrencisi katılmıştır.

Asıl sitadel'de, B. Hrozny'nin tahrip ettiği merkezî kısmın güney-batısındaki büyük kazı sahasında açığa çıkarılan ve Karum'daki I b katıyla çağdaş olan Sarayın 22-25/V-bb plân karelerine düşen çeşitli odaları, dar-uzun koridorları ve salonları tetkik edildi. Şiddetli bir yangınla tahrip edilen bu saray kuzey Suriye'deki eski Babil devri saraylarının Anadolu'daki yerli ve ilk paralelidir.

Kültepe sarayının ne zaman ve kimin tarafından yakıldığını henüz, kesin olarak ifade etmek mümkün değilse de, bu felâketi Anitta ile münasebete getirmek için bazı ipuçlarının varlığı görülmektedir.

Bunun altında geniş salonları, tabanı taş döşeli odaları ve kerpiç duvarlarının sık ağaç dikmelerle takviye edildiği görülen ikinci büyük bir bina keşfolundu. Oda tabanları üstündeki seramiğe, damga mühür baskılı bullelere ve bilhassa çivi yazılı tabletlere göre bu bina, Karum'un ikinci yapı katı ile çağdaştır. Bu yapılar, Kaniş'te hüküm süren kralların birbirinin harabeleri üstüne inşa ettirdikleri sarayların tabakalanmaları bakımından çok önemlidir. Bundan sonraki çalışmalarımız, müstakil yapı katları halinde görülen Kültepe saraylarının, Kültepe'de hüküm süren kralardan hangilerine ait olduğunu da aydınlatmaya yardım edecektir. Yazılı vesikaların yardımı ile sağlanan bu sonuç, Anadolu tarihinin başlangıç çağı için çok manalıdır.

Sitadel'de atılmış, tekrar tekrar kullanılmış durumda bazalt heykel parçalarına da raslandı. B. Hrozny'nin buldukları da gözönünde tutulursa, çeşitli konulara ait olan bu parçaların sayısının arttığı görülür.

9. yüzyılın başındaki bir sarayı süsleyen kabartmalı ortostad parçalarını ayrıca yayınlayacağız. Kanaatimizce bu saray, maruz kaldığı büyük yangından sonra, Hellenistik devrin insanları tarafından tahrip edilmiş, taşları parçalanarak, yeni inşa olunan binalarda kullanılmıştır. Tabal krallığı şehirlerinden biri olan Kültepe'deki Geç-Hitit sarayının II. Sargon'dan çok evvel yakıldığını gösteren ipuçlarının varlığı, ileride, münakaşa konusu haline getirilecektir. Kültepe'de Geç-Assur çağının 8-9. yüzyılına ait linear üslûpta silindir mühürlerinin keşfi, bu konuların izahına yardımcı olacaktır.

Kululu sitadel'indeki yakılmış kerpiç binaların enkazı da Helenistik devir insanları tarafından silinip süpürülmüştür. Bu, Kayseri ovasında müşterek bir manzara halinde görülmektedir. Çünkü, şehirlerin bir çoğunda, Geç-Hitit harabeleri üstüne, bu devrin büyük yapıları kurulmuştur. Yalnız, Kanış sarayı, Tabal ülkesinde felâkete uğrayan ilk saraylardan biri olup, bunun sorumlusu II. Sargon değildir.

Kululu, stratejik durumu icabı, en geç tahrip olunan, çok dayanan Tabal ülkesi merkezlerinden biridir. Kanaatimizce, Kululu II. Sargon'u dahi Milid ve Tilgarimmu'dan daha fazla uğraştırmıştır. Bu bakımdan, Tabal tarihinin çeşitli safhalarını, değişik şehirlerdeki kalıntıların tabakalanmasına göre incelemek, bunları Assur vesikalarının yardımı ile değerlendirmek lâzımdır. Kululu'da muhtelif parçalar halinde derleyip restore ettiğimiz büyük heykel, sfenksin gövde parçası, tanrı heykeli başı, kral heykeli başı, sekizinci yüzyılın en sonuna aittir. Bu devirde Kültepe'de bu tip eserlerin yapılmadığını, 9. uncu yüzyılın bir daha geri gelmediğini görüyoruz. Kululu'da bulduğumuz âdil prens A-la?-li-s'in steli'nde, prens âdilâne bir hâkimiyet kurduğundan bahsetmekte ve steli tahrip edecekleri lânetlemektedir. Biz, Kültepe'de bu türlü hiyeroglifli yazıtlara da raslamadık. Tabal Krallığının bu geç safhasında zaptı güç müstahkem dağ şehirleri birinci derecede önem kazanmıştır.

Karum'da hem I b, hem de II yapı katında çalıştık. ee-dd/19-20 plân karelerinde I b katında hem boy, hem yazı şekli, hem de muhteva bakımından, şimdiye kadar bulunanlardan çok farklı tabletlere rasladık. Bu tip yeni vesikaların Karum sahasının doğu kısmına doğru artacağı ve bu bölgedeki arşivlerin değişiklikler göstereceği anlaşılmaktadır. Bu I b mahallesinde dikkati üstüne çeken diğer önemli bir husus da, buradaki yapıların çok iyi korunmuş olmalarıdır. Taş sanduka mezarlar da, eski devirde soyulmuş olmalarına rağmen, yine küçümsenmeyecek miktarda ölü hediyeleriyle karşımıza çıktı.

II katı, C-E/8-10 ve M-N/10-11 karelerinde, yani Karum'un kuzey yarısındaki asıl Assur mahallelerinde tetkik ettik. Burada, ocakları, fırınları, tandırları, kilerleri çok iyi durumda korunmuş olan üç Assur'lu tüccara ait üç ayrı ve yeni arşive rasladık. Mühür baskıları, çeşitli taş eşya, çanak çömlek bulduk. Kültepe-Kanış her zamanki zenginliği, çeşitliliği ile karşımızda idi. Karumun 600 m. doğusunda yaptığımız yeni araştırmalar, bu şehrin tahminimizden çok daha büyük olduğunu ve eski Önsasya'nın en büyük şehirleri arasında yerini aldığını göstermiştir.

PROF. DR. TAHSİN ÖZGÜÇ

4 — *Altın-tepe Kazıları :*

Kurumumuz ve Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürlüğü adına Kültepe kazı heyeti tarafından idare edilmekte olan Altın-tepe kazılarına bu sene de devam olundu. Şehrin ikinci kale kuşağının batı ve güney-batıya bakan kısımları, hemen hemen tamamen meydana çıkarıldı. Kiklopeen tarzda inşa olunan bu geç safha surları, kabul salonu ile çağdaştır. Sırtlara teras şeklinde inşa olunan eski safhanın kerpiç binaları, çok defa, ikinci safhanın beden duvarları tarafından tahrip edilmiştir. İlk safhaya ait olan mabedi ve devlet depolarını çevreleyen ilk kuşak, ikincinin dışında olup, inşa tarzı ve kuleleri bakımından ilkinden farklıdır. Bugün, Altın-tepe, Erzincan - Erzurum şosesi üstünde, iki kale kuşağı, bir mabedi, bir kabul salonu, üç prens mezarı, bir açık hava mabedi, bir devlet deposu ve çeşitli özel evleriyle, bir açık hava müzesi halinde durmaktadır.

PROF. DR. TAHSİN ÖZGÜÇ

5 — *İslâhiye Bölgesi Çalışmaları :*

Üyelerimizden Prof. Dr. U. Bahadır Alkım'ın yönetimi altında Stockholm Üniversitesinden Prof. Dr. Nils-Gustav Gejvall (Osteolog), aynı Üniversiteden Uzman Brigitte Gejvall (Osteolog), Handan Alkım, Doç. Dr. Refakat Çiner, Mühendis-Topograf Ferit Koper, Asistan Ali Dinçol, Aziz Albek (Foto uzmanı), Desinatör Sarpol Başar İzgiz, Sabahattin Ağalıdağ, Semiray Özbilen, Saadet Barutçu ve Veysel Ercan'dan kurulu bir heyet tarafından Kurumumuz adına —Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'nün ve İstanbul Üniversitesinin iştirakiyle— yapılmakta olan İslâhiye bölgesi araştırmalarına 15 Ağustos - 20 Ekim 1968 tarihleri arasında devam edildi. Bu dönemde Gedikli (Karahöyük) kazısının nihai raporunun hazırlıklarının geliştirilmesi amacıyla Gaziantep Müzesinde, Gedikli'de ve Tilmen'de çeşitli buluntular üzerinde incelemelerde bulunulmuş, osteolojik malzemenin tetkiki tamamlanmış, C-14 metodu ile tarihlendirme deneylerine girilmiş, Gaziantep dolaylarındaki höyüklerde topraküstü incelemeleri yapılmış, Amanus bölgesinin tarihî coğrafyası ile ilgili araştırmalar tekemmül ettirilmiş ve doğu, güney-doğu, güney ve batı Anadolu'da yapılmakta olan kazılar mahallinde gözden geçirilmiştir. Heyetimizin üç gruba ayrılıp paralel olarak gerçekleştirdiği bu çalışmaların özeti aşağıdadır :

I. Gaziantep Müzesinde, Gedikli ve Tilmen Höyüklerinde incelemeler :

Buluntularımızın muhafaza ve teşhir edilmekte olduğu Gaziantep Müzesinde, Gedikli'nin 1964-1967 dönemlerinde meydana çıkan çeşitli eserlerinin resimleri çekilmiş, desen ve profilleri çizilmiş ve keramografik etüdlere yapılmıştır. Bu arada Gedikli ve Tilmen Höyüklerinde mimarlık, desen ve tamamlayıcı not alma işleri mahallinde geliştirilmiştir.

II. Osteolojik malzemenin tetkiki :

Gedikli'de hem kremasyon mezarlarında bulunan kemik kalıntıları ve hem basit toprağa gömülerde meydana çıkarılan iskeletler üzerinde yapılan incelemeler bitirilmiş ve paleoserolojik deneylere girilmiştir.

a) 1964-1967 dönemlerinde Gedikli'de pişmiş topraktan yapılmış çömler içinde bulduğumuz 271 mezarın içinden çıkan kemik parçacıklarını gözden geçiren Prof. N.-G. Gejvall'ın bu konu ile ilgili etüdü nihai kazı raporumuzda özel bir bölüm halinde yayımlanacaktır. Daha önce de açıklanmış olduğu üzere, bu mezarların % 90'ı kısmi yakma-mezar (= kremasyon) ve % 10'u da basit gömü durumundadır. Gedikli'de meydana çıkardığımız kısmi kremasyonun hemen bütün safhaları ile ilgili arkeolojik delillerin, gerek Boğazköy menşeli bir krali Hitit kremasyonunu tasvir eden tabletlerdeki (M.ö. XIV.-XIII. yüzyıl) ve gerek *Iliada*'da okuduğumuz *Patroklos*'un ve *Hektor*'un cesetlerinin yakılış törenine ait kayıtlara büyük benzerlikler göstermesinin dikkat çekecek bir olay olduğunu bu vesile ile bir defa daha belirtmek isteriz.

b) Basit toprağa gömülerde bulduğumuz iskeletler üzerindeki paleoantropolojik tetkikler Doç. Dr. Refakat Çiner tarafından tamamlanmıştır. Kendisinin bu araştırması nihai raporumuzda müstakil bir bölüm halinde neşredilecektir.

c) İskeletlerin belirli kalıntılarından faydalanarak paleoserolojik deneylerle Gedikli'de yaşamış olan halkın mensup olduğu kan gruplarını tayin etmek amacıyla Hematolog Dr. Koray Dinçol, Bakteriyolog Dr. Âdil Öner ve Asistan Ali Dinçol'un çalışmaları olumlu bir şekilde gelişmektedir. Kendilerinin bu alandaki araştırmaları ayrıca yayımlanacaktır.

III. C-14 metodu ile tarihlendirme deneyleri :

Bununla ilgili ortak çalışmalar Pennsylvania (Philadelphia-Amerika) ve Groningen (Hollanda) Üniversitelerinin Fizik ve Doğal Bilimler Laboratuvarları tarafından yapılmaktadır. Bu çalışmaların yakında sonuçlanacağını ummaktayız.

IV. Gaziantep dolaylarındaki incelemeler :

Gedikli ve Tilmen Höyüklerinkine benzer buluntuları tesbit etmek ve kuzey-batı Mezopotamya'dan gelerek Gaziantep ve İslâhiye bölgelerine girip geçen tarihî yolları gözden geçirmek amacıyla Gaziantep'e bağlı Karkamış, Kilis ve Oğuzeli yöresinde Gaziantep Müzesi Müdürü Bayan Sabahat Göğüş'ün iştirakiyle bir ilk istikşaf gezisi yaptık. Son metodlara uygun sistematik topraküstü höyük araştırmamızı daha sonraki dönemlerden birinde gerçekleştirmeyi plânlanmış bulunuyoruz. Bu muvakkat istikşafımız vesilesiyle özellikle Til Başar, Til Habeş, Oylum Höyük, Tünp ve Körkün üzerinde kısaca durmak istiyoruz.

a) *Til Başar* :

Gaziantep'in kuş uçuşu 28 km. kadar güney-doğusunda kâin bir höyük olup topraküstü keramik buluntularına göre Eski Bronz Çağından bugüne kadar sürekli bir yerleşmeye sahne teşkil etmiştir. Yüksekliği yaklaşık olarak 30 m. dir. Til Başar'ın 5 km. kadar kuzey-batısında Zıramba köyü yakınında âdeta ova zemini seviyesinde olan kayalık bir alanda Roma veya Geç-Antik Çağa ait kayaya oyulmuş, sayıları pek çok, ufak çapta mezarlar mevcuttur. Bunların büyük bir kısmının köylüler tarafından açılmış olduğunu duyduk ve bir ikisinin hemen kenarına atılan taze topraktan da bazılarının çok kısa bir süre önce boşaltıldığını anladık. Geniş bir sahaya yayılan bu nekropolde ilgililer tarafından vakit kaybetmeden bir kazıya girişilmesini zorunlu görmekteyiz.

b) *Til Habeş* (yeni adı : Yavuzlu veya Yananköy) :

Gaziantep'in kuş uçuşu 41 km. güney güney-batısında ve Mercedabık Ovasının kuzey kesimindedir. Yüksekliği 32 m. kadar olan bu Höyüğün üzerinde ve eteğinde bugünkü köy evleri yer almaktadır. Gedikli Höyüğünün gerek M₁, M₂ ve M₅ mezarlarında ve gerek kremasyon gömülerinde raslanılmış olan kırmızımtrak portakal renkli pişmiş topraktan yapılmış iyi perdahlı "bodur meyvelikleri" nin benzeri olan bir "meyveligin" bir süre önce Gaziantep Müzesine Til Habeş'ten getirilmiş olması (krş. *Belleten* XXX (1966), s. 20) bu Höyüğe ayrı bir önem vermeye sebep oldu. Hem eski çağların hem de bugünün yerleşmeleri tarafından büyük tahribe uğratılmış olan Til Habeş'te topladığımız keramik parçalarından bu höyüğün Eski Bronz Çağından itibaren bugüne kadar devamlı bir iskân gördüğü anlaşılmaktadır. Topraküstü buluntuları Til Habeş'in bilhassa M.ö. I. binyılında ve Geç-Antik çağda yoğun bir yerleşmeye sahne teşkil ettiğini göstermektedir.

c) *Oylum Höyük* :

Til Habeş'in 9 km. kadar batısında ve Kilis ilçesinin de 6 km. az güney-doğusunda aynı adı taşıyan bir köyün içinde olan bu höyüğün yüksekliği 30 m. yi geçmektedir. Halep'ten dolayısıyla kuzey Suriye'den gelen ve bir taraftan kuzeye dönerek Gaziantep'e bir taraftan da kuzey-batıya yönelerek İslâhiye, Tilmen Höyük ve Zincirli (*Sam'al*) bölgesine giden tarihi yolun âdetâ kavşak noktasında bulunan Oylum Höyüğünün önemli bir coğrafi ve stratejik konumu vardır. Topraküstü kalıntılara göre Kalkolitik (?) ve eski Bronz Çağından itibaren süreklilik gösteren ve Kilis bölgesinin hemen en büyük höyüğü olan Oylum Höyüğünün, eski devirlerde kralî bir merkez olduğunu pek muhtemel addetmekteyiz. İslâhiye bölgesindeki kazılarımızı tamamladığımız zaman Oylum Höyüğünde bir kazıya başlamayı ve bir yandan Suriye, bir yandan da güney-doğu Anadolu kültürünün temas kurduğu Kilis mıntakasının arkeolojisini aydınlatmaya gayret sarfetmeyi programımıza almış bulunuyoruz.

d) *Tünp Höyük* (yeni adı : Yazılı) :

Gaziantep'in kuş uçuşu 25 km. kadar güney güney-doğusundadır. Höyüğün güney-doğu, güney ve güney-batı eteğinde ve kısmen yamacında aynı adı taşıyan bir köy vardır. Topraküstü kalıntılara göre Tünp Höyüğünün M.ö. II. ve I. bin yıllarında yoğun bir surette iskân edildiği anlaşılmaktadır. Tünp Höyüğünün başka bir önemi de, burada iki Hitit hiyeroglif (=hiyeroglif Luvcası) yazıtının bir süre önce bulunması ve Gaziantep Müzesine getirilmiş olmasıdır (Bilindiği üzere, bunlardan biri Prof. M. Kalaç tarafından yayımlanmıştı, bk. *Tünp Hiyeroglif Yazıtı*, İstanbul, 1965; ikincisi için krş. M. Kalaç : *Belleten*'de XXXII (1968), s. 317 vdd. ve res. 4, 5 ve 8).

Mahallinde yaptığımız incelemelerde bu Höyüğün köylüler tarafından âdetâ delik deşik edilerek son derece tahrip edilmekte olduğunu üzüntü ile gördük. Höyüğün bilhassa doğu, güney ve güney-batı yamacında eteğe yakın kesimlerde sayıları oldukça kabarık bir yekûn teşkil eden oda-mezarların hemen hepsi köylüler tarafından açılmış ve içinden çıkan buluntular yok edilmiş ve oda-mezarların büyük bir kısmı maalesef yıkılmıştır. Bunlardan ancak yedisi tarafımızca görülerek ölçüleri

alınabildi. Oda-mezarların dört yanı taş örgülü olup üstleri, megalitik görünüşlü monolitlerle örtülmüştür. Uzunlukları 3.35-3.60 m., genişlikleri 1.18-2.00 m. ve yükseklikleri de 1.35-1.50 m. arasında değişmektedir. İnşa tekniği Gedikli'de meydana çıkardığımız oda-mezarlarına (M₁-M₅) pek benzemektedir. Tabanları dikdörtgen planlı olup tavanlarından daha geniştir, başka bir deyimle iki uzun yan duvar içe doğru eğik bir şekilde yükselmektedir. Tünp mezarlarının içinde, açıcılar tarafından maalesef ezilmiş ve parçalanmış iskelet ve çanak-çömlek kırıkları gördük. Yaptığımız soruşturmada, tüm kapların da meydana çıkmış olduğu haberini aldık, fakat bunlardan her hangi birini görme imkânını bulamadık. Keramik parçalarına göre bu mezarların M.ö. II. binyılının ilk veya ikinci çeyreğine ait olabileceklerini zannetmekteyiz. Bu vesile ile bir noktayı belirtmek isteriz : Son bir kaç yıl içinde Ankara ve İstanbul Müzelerinin depolarına satın alma yolu ile giren, genellikle güneydoğu Anadolu menşeli olduğu söylenen ve daha ziyade M.ö. II. ve I. binyıllarına, bazıları ise Roma ve Geç-Antik Çağına ait olduğu anlaşılan çeşitli buluntuların bir kısmının Gaziantep bölgesindeki mezarlardan define aracıları tarafından çıkarılmış olma ihtimalini düşünmek yerinde olur. Tünp Höyüğü ve Zıramba nekropolü tahribatının bir an önce önüne geçilmesi kanısındayız.

e) *Körkün :*

Gaziantep'in yaklaşık olarak 14 km. güneygüney-doğusunda kâin Körkün köyünün 400-500 m. güney-doğusundaki bir tarla içinde 1967 yılında Hitit hiyeroglif yazıtlı ve kabartmalı bir stel bulunmuş ve Müze Müdürü Bayan Sabahat Göğüş tarafından Gaziantep Müzesine nakledilmişti. Buluntu yerini mahallinde görmek amacıyla adı geçen köye gittik, ancak bugünkü köyün içinde veya yakınında her hangi bir eski iskâna raslıyamadık. Söz konusu stelin içinde bulunduğu söylenen tarla ekili olduğu için ayrıntılı bir inceleme yapma imkânı da hasıl olamadı. Bir yüzü muhaddep (dışbükey), öteki yüzü ise düz olan "hiyeroglif Luvca yazıtlı" ve ilginç kabartmalı bu stelin yayını Prof. Mustafa Kalaç tarafından yapılacaktır. Stelin buluntu yerinde ve yakın dolaylarında bir araştırma yapılmasını zorunlu görmekteyiz.

V. Amanus bölgesinin tarihî coğrafyası ile ilgili araştırmalar :

Tarihî yollar şebekesini istikşaf maksadiyle geçen yıl İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi adına yaptığımız araştırmaların bir devamı olmak üzere 1968'de aynı alandaki incelemelerimizi Türk Tarih Kurumu adına geliştirdik ve Amanus Dağlarının batısındaki Osmaniye Ovası ile Amanusların doğusundaki İslâhiye (eski adı : Nikopolis) arasında Yarpuz (eski adı : Kilikya'daki Arabissos?) üzerinden geçen tâlî yolu izledik. Geçilmesi çok zor olan bu yolun, ancak Arslanlı Bel ve Beylân geçidi üzerinden Amanusları (= Gâvur Dağlarını, Nur Dağlarını) aşan esas iki yol kapatıldığı vakit kullanılan tâlî yollardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu bu tâlî yolun geçiş yerleri : Osmaniye Ovası - Çona köyü güneyindeki yol kavşağı- eski bir köprü yeri-Zerenli-Yarpuz-Karayiğitler-Kabaklar-Çerçili-İslâhiye (kuş uçuşu uzaklığı : 34 km., gerçek yol mesafesi : 45 km.). Bu ikinci yol üzerinde, Osmaniye'nin 6 km. kadar kuzey-batısındaki temelleri Geç Roma devrine kadar inen bir köprü yıkıntısını ve bugünkü Yarpuz Bucağı içindeki Geç Antik ve Bizans

çağlarına ait bina yıkıntılarını ve mozaik döşemeli bir yapı kalıntısını —tesbit ettiğimiz antik yerler arasında— özellikle zikretmek isteriz.

VI. Muhtelif müzelerde ve kazı yerlerinde incelemeler:

Son yıllarda Anadolu'nun tarih-öncesi ve klasik çağlar-öncesi arkeolojisinde değişikliklere ve büyük gelişmelere yol açan kazıları, Gedikli'nin nihaî yayın hazırlıkları ile meşgul olduğumuz bu sırada, hafriyat yapılırken görmeyi ve bu vesile ile bir kaç müzede incelemelerde bulunmayı da programımıza aldık. Ziyaret ettiğimiz kazı yerleri şunlardır : Alaca Höyük, Eskiyapar, Boğazköy, Kültepe (Kârum ve Höyük), Malatya (Arslantepe), Karain (Antalya), Elmalı (Karataş-Semayük), Afrodisias, Milet, Efes, Bayraklı (İzmir) ve Sart. Meslekî tetkiklerde bulunduğumuz Müzeler : Ankara, Alaca Höyük, Boğazköy, Kayseri, Malatya (Gazi İlkokulundaki depo), Antakya (Hatay), Adana, Antalya, Karain, Afrodisias (depo), Efes, İzmir ve Sart (depo). Bu ziyaret ve incelemelerimiz vesilesiyle Heyetimize yakın ilgi, konuk-severlik ve kolaylıklar gösteren adı geçen kazıların direktörlerine, kurul üyelerine ve çalışmalarımız için büyük kolaylıklar sağlayan Müze Müdürlerine içten teşekkürlerimizi sunmayı bir borç saymaktayız.

Heyetimiz Antakya Müzesinde özellikle Tabara el-Akrad ve Tell eş-Şeyh menşeli keramik buluntuları üzerinde çalışmıştır. Tell eş-Şeyh boyalı çanak-çömlek türünün benzerlerinin Gedikli'nin "A¹-Çukur" undaki sistematik tabaka kazısının Geç Kalkolitik katında meydana çıkmış olması, Amuk Ovasının bu tür keramiğinin stratigrafisinin tayinine yardımcı olabilmıştır. Adana Müzesinde, Mersin (Soğuksu-tepe veya Yümüktepe) ve Tarsus kazılarında bulunmuş olan eserler arasında bilhassa Kalkolitik ve Eski Bronz Çağlarının bütün evrelerine ait monokrom ve boyalı keramik türleri üzerinde incelemelerde bulunduk ve Gedikli'nin aynı devir çanak-çömleği ile olan analogi derecesini tesbite uğraştık.

Böylece, 1968 dönemimiz çok yönlü bir çalışma niteliğini göstermiş ve yayın hazırlığımızı geniş çapta geliştirmiştir. Gelecek dönemde kazılarımızı Tilmen Höyüğüne teksif etmeyi ve Gedikli'de kazanılmış olan stratigrafik sonuçlar sayesinde Tilmen'in Islâhiye bölgesindeki arkeolojik ve tarihî değerini aydınlatmaya devam edeceğimizi ummaktayız.

U. BAHADIR ALKIM

6 — Van Bölgesi Çavuştepe 1968 Kazısı :

Türk Tarih Kurumu ve Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına yürütülen Van bölgesi Çavuştepe kazısı 1968 yılında Temmuz başından Ağustos'un son haftasına kadar devam etmiştir.

Çavuştepe kazısı, üyelerimizden Prof. Dr. Afif Erzen'in başkanlığında Doç. Dr. Adnan Pekman, Asistan Mehmet Özsaid, Asistan Taner Tarhan, uzman Münire Ergin, Desinatör Akif Dâi, Arkeoloji mezunu Yüksel Aytaç ve Arkeoloji, Eskiçağ Tarihi ve Eski Önasya Dilleri ve Kültürleri Bölümü 5 ileri sömestr öğrencisinden kurulu heyet tarafından yürütülmüştür.

1968'de yapılan araştırma ve çalışmalar, 1967 sezonunda olduğu gibi, bilhassa mimari ve küçük buluntu bakımından çok verimli olmuş ve önemli neticelere varılmıştır. 1968 kazı döneminde Çavuştepe'de başlıca üç yerde çalışılmıştır :

- 1) Uç kale : a) Kuzey sur, b) Doğu suru önündeki saha ; 1, 2, 3 No'lu mekânlar.
 2) Tapınak : a) Tapınak avlusunun doğusundaki saha, b) Tapınak avlusu, c) Kuzey koridor, d) Kuzey koridorun güneyindeki 2 No'lu mekân, e) Tapınak kuzey surlar.
 3) Saray : a) 3 No'lu sarnıç, b) Güney koridorun doğu ucu, c) Güney koridor güney magazinleri, d) Kuzey koridor doğu ucu ve kuzey magazinleri, e) Kuzey-batı surlar, f) Kuzey surlar, g) Saray mutfak döküntüsü.

1) Uç kale :

a) Kuzey sur : 1967 kazı sezonunda 2. bastion hizasına kadar tamamen açılan bu sahanın kazısı batı yönde ilerletilmiş ve doğu-batı istikametinde olan sur bedeninin önünü kapayan kerpiç ve moloz yığını kaldırılmaya çalışılmıştır. Yukarıdan, sur bedeninden kuzeye doğru göçen bu muazzam yığının içinde, geçen senelerde olduğu gibi, yer yer fresko parçalarına tesadüf edilmiştir. Bunlar, tipik Urartu mavisî renğinde olup, herhangi bir desen göstermezler.

b) Doğu suru önündeki saha : Bu sezon çalışmalarında bu saha üzerinde önemle durulmuş ve ortalama olarak 20.00 m. × 14.00 m. lik bir kesim araştırılarak çok önemli neticelere varılmıştır. Meydana çıkartılan mimarî kalıntı ve ufak buluntular, kalenin tahrip olmasından hemen sonra inşa edilen ve tekrar kuvvetli bir yangınla harab olan ikinci iskâna aittir. Anlaşıldığına göre, 1967 sezonunda "Uç kale kuzey sur" sahasında meydana çıkarılan, ikinci iskâna ait, ocaklı basit mekân da bu sahanın bir devamı olup, hemzamandır.

Evvelki sezonlarda önü tamamen açılan Uç kalenin, rizalitli bir plân gösteren çift kuleli doğu burcu, içeri doğru yaptığı dikdörtgen girinti ile, sur dışı iskâna elverişli bir durum arz etmektedir. İkinci iskânı yapanlar bu girintiden faydalanıp, kule çıkıntılarının önüne kerpiçten duvarlar örmüşler ve burasını kapalı bir mekân haline getirmişlerdir. Buna ek olarak, bu mekânı doğu yönde devam ettirerek bir bina kompleksi yaratmışlardır. Dikkati çeken bir husus, kalenin tahrip edilmesi ile meydana gelmiş olan mimarî yıkıntı molozları tesviye edilerek düzlük meydana getirmiş ve bunların üzeri sıkıştırılmış kerpiç toprağı ile kaplanarak taban elde edilmiştir.

Bu bina kompleksini kuzey yönde, doğu-batı istikametinde olan bir istinat duvarı sınırlamaktadır. Duvar, Uç kalenin önündeki sahayı düzleştirmek maksadı ile kademeli teras şeklinde inşa edilen plâtfoma aittir ve kalenin mimarî bir ekidir. Buna benzer plâtfom ve istinat duvarları bilhassa, kalenin güney-doğu kesiminde yer almaktadır. İstinat duvarının üst kademesi 6.10 m. uzunluğunda olup, kale bedenine, kuzeydeki kule çıkıntısının doğu duvarına bitişik olarak inşa edilmiştir. Yassı ve gayri muntazam, orta büyüklükteki taşlardan kuru duvar şeklinde örülmüş ve arkası moloz taşlarla doldurularak takviye edilmiştir. Duvarın temeli, doğrudan doğruya düzleştirilmiş anakayaya oturmaktadır. Ortalama yüksekliği 1.00 m. olan bu duvar, batı ucundan 2.00 m. mesafede, kuzeye doğru bir çıkıntı teşkil eden dik bir payanda duvarı ile takviye edilmiştir. Payanda duvarı, anakayanın meyline uyarak kuzeye doğru alçalmaktadır. Bu ameliye için hazırlanan anakayadaki temel yuvalarının tabii yarıkları, tipik Urartu kireç harcı ve moloz taşlarla doldurulmuş-

tur. İstinat duvarının ikinci kademesi, 1.00 m. aşağıda olup, birinci kademedен 0.70 m. dışarı taşkındır, mevcut uzunluğu 2.65 m. dir. Kazı gelecek sezonlarda doğuya doğru ilerletildiğinde, kademeli bir manzara arzeden bu plâtfon sisteminin, kaleye kuzey yönde çıkışı sağlayan “Çifte rampa” nın birleştiği alana kadar devam etmesi fikrini ispatlayacağı kuvvetle muhtemeldir. Bu saha, şu anda görüldüğü kadarı ile güney tarafta da, doğu-batı istikametinde uzanan, düzleştirilmiş anakaya çıkıntısı ile sınırlanmaktadır. Anakayanın düzleştirilerek bir plâtfon haline sokulan kısmı 13.40 m. uzunluğunda olup, Uç kalenin güney kule çıkıntısının aksındadır. Plâtfon kısmı ise, kale bedeninin temel hizasındadır ve güney tarafı anakayanın tabii yükseltisinden faydalanılarak duvar şeklinde bırakılmıştır.

Yukarıda bahsedildiği gibi, batıda Uç kale, kuzeyde istinat duvarları ve güneyde tabii anakaya çıkıntısı ile sınırlanan bu geniş saha üzerinde yayılan yapı kompleksini 3 kısımda incelemek lâzımdır :

1 No.lu mekân : Uç kalenin, çift kuleli doğu burcunun meydana getirdiği girinti içine yapılan mekândır. Mekânın temel ve tabanını, girinti önüne, anakayanın meyilli sahası üzerine yapılan ve kalenin bir eki olan plâtfon teşkil etmektedir. Anakaya kuzeye doğru meyilli olduğundan, buraya bir plâtfon yapmak icap etmiş ve 5.95 m. genişliğindeki iki kule çıkıntısı arası önüne gayrı muntazam taşlardan bir plâtfon temeli örülmüştür. Kuzey-güney doğrultusundaki bu temelin genişliği 1.35 m. olup, kuzey yöndeki yüksekliği, anakayanın meyilden dolayı 0.60 m. yi bulmaktadır. Temel kuzey, güney ve batı yönlerinde daralarak, 0,80 m. kalınlıkta, girintiyi içten çevrelemektedir. Kuzey tarafın uzunluğu 3.70 m. olup, güney tarafı ise 3.20 m. dir. Bu temel ile sınırlanan sahanın içi, Urartu kireç harcı ile takviye edilmiş mıcırda doldurularak plâtfon elde edilmiştir. Evvelki sezonlarda bu kesim açılırken, plâtfonun yüzeyinden itibaren, çok kuvvetli bir yangının izlerini taşıyan kalın bir kül tabakası ve kömürleşmiş kalas parçaları meydana çıkarılmıştı. Anlaşıldığına göre, tahripten hemen sonra, bu plâtfondan faydalanılmış, girintinin kuzey ve güney taş bedenine bitişik olarak ve kule çıkıntıları hizasında kerpiçten duvarlar örülmüş ve böylece 5.95 m. × 3.70 m. (3.20 m.) boyutlarında kapalı bir mekân elde edilmiştir. Hellenistik ve Roma devirlerinde ancak görülebilen taş işçiliğini gölgede bırakan, Urartu san'atının abidevi bir eseri olan Uç kalenin doğu burcuna bitişik bu iskânı ve önündeki bina kompleksini şiddetli bir yangın tahrip etmiştir. Burcun batı duvarı önüne kerpiç duvar örülmediğinden, yangın esnasında bu kısım çok müteessir olmuş ve muazzam taş bloklar yer yer çatlıyarak kızılımtırak bir renk almışlardır. İkinci iskânın kerpiç duvarları, diğer kısımları yangının kuvvetli tesirinden korunmuştur, hâlen izler açıkça belli olmaktadır.

2 No. lu mekân : 1 No. lu mekânın doğuya doğru devam eden bir ekidir. Aşağıda verilen duvar boyutlarının da gösterdiği gibi, gayrı muntazam dörtgen bir plânda inşa edilmiştir; doğu : 8.55 m. × batı : 9.30 m. × kuzey : 4.20 m. × güney : 3.55 m. dir. Duvar kalınlıkları da eşit değildir; doğu : 0.80 m., batı : 1.35 m., kuzey : 1.40 m. dir. Kuzey duvarı, yukarıda bahsedilen istinat duvarı üzerine örülmüş olup, doğu yönde devam etmektedir. Doğü duvarı ise, kalenin yıkıntı molozunun tesviye edilmesi ile elde edilen teras üstü düzlüğüne açılan taş bir temel üzerine oturtulmuştur. Bu temel çok gayrı muntazam olup, güneye doğru devam

eder. Meydana çıkarılan bu kerpiç duvarlar, sözü geçen yangın nedeniyle tahrip olmuşlardır. Kerpiç tuğlalar, kızılımtırak bir renk alarak pişme derecesinde sertleşmişlerdir. Fakat yer yer toz halinde parçalanmış olarak bulunmuşlardır. Mekkânın tabanı da bu izleri aynen göstermektedir. Tabanın üzeri siyaha çalan koyu bir renkte olup, 0.70 m. ilâ 0.80 m. kalınlığındaki kül ve yangın tabakası ile kaplı bulunmaktadır. Taban üzerinde ele geçirilen, çok sayıdaki kömürleşmiş uzun kalas parçaları dikkat çekicidir. Bunlar, mekkânın tavanını desteklemek gayesi ile sütun vazifesini gören ahşap mimari konstrüksiyon parçaları olsa gerektir. Zira, boyutları bir hayli geniş olan mekkânın tavan örtüsü, ancak bu çeşit ahşap direklerle desteklenebilirdi. Kalıntılardan elde edilen neticeye göre, tavan, yatay tahta kalaslar üzerine dal ve sazlardan örülü bir satıha vaz edilmiş kalın bir balçık sıvadan ibarettir. Mekkânın batı duvarına bitişik olarak, kuzey-batı köşesinden 4.45 m. mesafede, zemine oyulmuş bir ocak göze çarpmaktadır. Çapı 0.50 m. × 0.70 m. olan oval şekilli ocak 0.30 m. derinliktedir. Ayrıca zemin üzerinde, doğu duvarına bitişik olarak, boyutları 1.40 m. × 0.90 m. olan, gayri muntazam şekilde yapılan taş bir seki (?) meydana çıkarılmıştır. Temizlik esnasında, bol miktarda büyükbaş hayvanlara ait yanık kemikler, ikinci kalitede keramik ve tandır parçaları bulunmuştur. Bunların arasında, mühür baskılı bir parça dikkati çekmiştir; baskı motifi “dört alemlî” bir tuğu tasvir etmektedir. Tipik Urartu kırmızısı renginde perdahlı bir keramik üzerine basılan bu mühür tasviri ünik olup, krâli bir armayı temsil etse gerekir. Ayrıca demirden mızrak ve ok uçları, bronzdan İskit tipi “mahmuzlu” uçlar, bıçak parçaları ve buna benzer buluntular çok sayıda ele geçirilmiştir. Fakat yangın dolayısıyla fazlaca oksitlenerek harap olmuşlardır.

3 No. lu mekkân : 2 No. lu mekkânın doğusunda yer alan bu kısım bina kompleksinin son bölümüdür. 2 No. lu mekkân ile aralarındaki irtibat henüz tesbit edilememiştir. Her iki mekkânı ayıran müşterek kerpiç duvar bilhassa güney kesimde çok harap bir vaziyette olduğu için bariz bir kapı geçidi bulunamamıştır. Fakat başka taraflarda yükselen kerpiç duvarlar herhangi bir geçit vermediğinden, bu kesimden bir kapı açıldığı muhakkaktır. Burayı dört tarafı kapalı bir mekkân şeklinde mütalâa etmek lâzımdır. Zira doğu kesiminde hiç bir duvar ve temel izine tesadüf edilmemiştir. Kuzey tarafta, istinat duvarı üzerine örülen ve 2 No. lu mekkânın da kuzey duvarını teşkil eden kerpiç kısım bu kesimde de kısmen devam etmekte ve burayı kuzeyin sert rüzgârlarından korumaktadır. Güney tarafında da bir duvar yoktur. Fakat, yukarıda bahsettiğimiz anakayanın düzleştirilmiş plâtfom kısmının güneyi tabii bir duvar şeklinde kısmen yükselmektedir. Ortalama yüksekliği 1.00 m. kadar olan bu yükselti üzerine kerpiçten veyahut taştan kuru bir duvar örülmüş olması pek muhtemeldir. Doğru kesiminin önünde ise, anakaya çıkıntısının 3.20 m. kuzeyinde, gayri muntazam taşlardan, tek sıra halinde yapılan ve uçları batıya bakan (U) şeklinde bir kalıntı mevcuttur. İki uç arası 2.60 m. genişliktedir. Bu taş dizisi dolgu ve yangın tabakasının üzerine oturtulmuştur. Plân bakımından, 1967 sezonunda “Uç kale kuzey sur” önünde bulunan kalıntıya çok benzemektedir. Bir çadır iskânının sınır taşları olması imkân dahilindedir. Dikkati çeken bir nokta da, bu sahanın ortasında, 1.75 m. × 1.50 m. boyutunda ve 2.50 m. aralıkla inşa edilmiş 2 örme kerpiç payenin bulunmuş olmasıdır. Üst seviyeden 0.60 m. derinlikte, boyutları biraz daha geniş olan taş bir temel üzerinde yer almaktadırlar. Bunların yapım

tarzı ve dakik ölçüleri yanında alt seviyede bulunmaları nazarı itibare alınır, kalenin bir eki olan plâtforma ait olmaları icab etmektedir. Ancak, ikinci iskân sırasında bunlardan faydalanıp mekânın tavanını destekledikleri düşünülebilir. Gelecek seneye bu ikinci iskâna ait tabaka kaldırıldığında bu paye ayaklarının esas fonksiyonu anlaşılmış olacaktır. Bu kesim mimarî kalıntı yönünden çok karışık olduğunda, fonksiyonu açıkça belli olmaktadır. Zira önu açık, üzeri örtülü bir sundurma şeklinde plânladığımız bu yerde 3 adet tandır bulunmuştur; 1. tandır : anakayanın düzeltilmiş zemini üzerindedir. 0.65 m. çapında ve 0.25 m. derinliktedir. 2. tandır : 1. tandırın 1.00 m. kuzeyindedir. Alt kısmına bir küp dibi yerleştirilmiş olup, 0.60 m. çapında ve 0.50 m. derinliktedir. 3. tandır : Mekânın kuzey-batı yöresinde, etrafı moloz ve yassı taşlarla çevrili bir şekilde yer almaktadır. 0.50 m. çapında olup, 0.40 m. derinliktedir. Her 3 tandırda görülen müşterek özellik; basık silindirik şekle sahiptirler ve ağız hizalarına kadar konik bir şekilde balçık çamur ile çevrelenmişlerdir. Bu ameliye ısıyı uzun zaman muhafaza gayesi ile yapılmıştır. Bunların benzerleri halen Çavuştepe köyünde kullanılmaktadır. Köy evlerinin kapalı veya açık sundurmalarında üçlü guruplar halinde, ayrı ayrı toprağa gömülen bu tandırlar “ekmek”, “et” ve “süt” tandırları olarak üç işte vazife görmektedirler. Bu da bize, aynı geleneğin hiç değişmeden binlerce sene devam ettiğini açıkça göstermektedir. Bunlar Anadolu’da sık sık rastlanan tipik benzerliklerdir ki, eski gelenek ve âdetler günümüzde de halen canlı bir şekilde devam etmektedir. Netice olarak 1 ve 2 No.’lu mekânlarda ikâmet edilmiş, 3 No.’lu mekân, yâni kapalı sundurma ise mutfak olarak vazife görmüştür.

2) Tapınak :

a) Tapınak avlusunun doğusundaki saha : Kalenin en yüksek yerlerinden biri olan bu sahanın araştırılmasına 1966 sezonunda başlanmış ve kuzey-güney doğrultusunda uzanan bir taş temel kalıntısı ile doğu yönünden sınırlandırılmıştı. Tapınak avlusunun doğu sınırından itibaren bu temel kalıntısına kadar, dik bir sırt şeklinde doğu-batı istikametinde uzanan ve ortalama olarak 45.000 m. × 40.00 m. lik bir sahayı kaplayan, muntazam aralıklı sıralarla yığılmış intibamı veren taş yığıntılarının mahiyeti araştırılmış ve bazı neticelere varılmıştır. Tapınak avlusunun doğu sınırından 36.35 m. doğuda, iki taş yığıntısının arasına 2.00 m. × 4.00 m. ebadında bir tranşe açılmıştır. Mevcut üst seviyeden 0.70 m. aşağıda, yatay bir şekilde döşenmiş, muntazam büyük kerpiç bloklara tesadüf edilmiştir. Boyutları 0.50 m. × 0.30 m. × 0.15 m. olan kerpiç blokların yayılma sahası araştırılmış ve tranşe genişletildiğinde, kerpiç tuğlalarla döşeli bu alanın, kuzey-güney istikametinde uzanan taş yığıntılarının sınırına kadar devam ettiği görülmüştür. Bunun üzerine, bu tranşeye dik, taş yığınının ortasında doğu-batı istikametinde 1.00 m. × 3.00 m. ebadında ikinci bir ek tranşe açılmıştır. Gayri muntazam görünüşlü taşlar kaldırıldığında, 1.00 m. derinlikte, kerpiç döşemeyi batı yönde sınırlayan, kerpiç bir duvar ortaya çıkarılmıştır. Bindirme tekniği ile örülmesi bu duvar, 3.85 m. derinlikte taş bir dolgunun üzerinde sona ermektedir. Taş dolgu ile kerpiç duvar arasında intibakı sağlayan ince bir kireç harç tabakası yer almaktadır. Meydana çıkarılan bu muazzam kerpiç duvarın teknik işçiliği şayanı dikkattir. Yapılan araştırmadan şu netice çıkmaktadır; burada Urartu san’atında şimdiye kadar raslanmayan büyük bir dolgu-blokaj sis-

temi mevcuttur. Çok geniş bir saha, “2 kerpiç duvar arası mührle dolgu ve kerpiç kaplama” + “taş dolgu” şeklinde alternatif bir düzende ve muntazam bir plân dahilinde bloke edilerek doldurulmuştur. Taş ve kerpiç dolguların genişliği hemen hemen aynı olup, 3.40 m. ilâ 2.50 m. arasında değişmektedir. Kerpiç dolgu ile sınırlanmış ve direnci arttırılmış taş dolgu kısımları, tümü ile bileşik bir “sandık duvar dolgu sistemi” şeklinde adlandırılabilir. Yukarıda da belirtildiği gibi bu dolgu sistemi 45.00 m. × 40.00 m. lik bir saha meydana getirmektedir. Göze çarpan bir teknik husus da, Tapınak avlu döşemesinin, taş dolgunun üst seviyesinden ortalama olarak 2.00 m. alçakta oluşudur. Enteresan bir nokta da kazı esnasında, kerpiç üzerinde zambak motifli fresko parçalarının bulunmuş olmasıdır. İç mimarî dekorasyonuna işaret eden bu desenli fresko parçalarının benzerleri 1966 sezonunda “Uç kale” I ve II No.'lu mekânlarda bulunmuştu. Freskoların mevcudiyeti, burada bir yapının varlığını işaret etmektedir. Böylece, geniş bir sahaya yayılan bu muazzam dolgu-blokajın da fonksiyonu kısmen ortaya çıkmış bulunmaktadır. Şöyle ki, bu blokaj, tepenin en dar sırtı olan bu sahayı genişletmek ve yükseltmek maksadı ile yapılmış ve muhtemelen üzerine geniş ve yüksek bir bina inşa edilmiştir. Sözü geçen bina da, özellikle basit bir yapı değil, Tapınağa girişi sağlayan anıtsal bir “Giriş binası” veya ölçüleri ile de kareye yakın bir boyut gösteren bir “Apadana”dır. Fakat henüz bunun üzerinde kesin bir fikir yürütmek mümkün değildir.

b) Tapınak avlusu : Bu sezon Tapınak avlusu tamamen açılmış ve çalışmalar sona erdirilmiştir. Kuzey tarafta ufak bir sondaj yapılarak avlunun dolgu-blokajı hakkında bilgi edinilmiştir; anakaya batıda en yüksek seviyede olduğu halde (Burada Tapınağın cella duvarları kısmen anakayadan oyulmuş ve cella tabanını, düzleştirilmiş anakaya teşkil etmiştir) diğer üç yönde meyilli bir şekilde alçalmaktadır. Avludaki taban düzlüğünü temin etmek için, taşlardan dolgu yapılmış ve bu dolguyu sağlamlaştırmak maksadı ile de, yer yer direnç duvarları örülmüştür. Böylece meyil dolayısı ile dolgunun kayması veya çökmesi önlenmiştir.

Bu arada, 1967 sezonunda avlunun kuzeyinde meydana çıkarılan yuvarlak taş sunağın kuzeye doğru açılan kanal ucu tesbit edilmiştir. Kanalın ucu, toprak içine yerleştirilen ve muhtemelen anakayaya oturtulan ve ortası kare şeklinde bir hazne durumunda tertip edilen muntazam taş bloklarla nihayetlenmektedir. Bu blokların önüne, doğu-batı istikametinde, 0.35 m. kalınlığında örme taştan gayri muntazam duvar yapılmıştır. Dik bir şekilde dibe doğru devam eden bu hazne, muhtemelen yine bu sezon meydana çıkarılan bir kanalla irtibatlı bulunmaktadır. Bunlar, kalker taşından muntazam oyulmuş (U) kesitli yekpare kanallardır. Boyutları eşit olup, 1.05 m. × 0.22 m. × 0.18 m. dir. İki yekpare oluğun temas yüzeyleri bitümen ile sıvanarak sızma önlenmiştir. Üzeri yassı sal taşları ile kapatılmış bulunan kanal batıya doğru meyillidir. Dikkati çeken bir husus, bunların Tapınağın kuzeyinden geçen sur dolgununun içine yerleştirilmiş olmasıdır. Bundan dolayı, kanalı devamlı takip etmek mümkün olmamıştır. Büyük kyklopik dolgu taşlarının altında kaldıklarından, kanalın çıkış noktası belli değildir. Tapınağın kuzey surlarının kazısı batı yönde devam ettirildiğinde bu problem de aydınlanmış olacaktır. Kanalın teknik yönden incelenmesi faydalıdır; bundan da, sur dolgusu yapılırken kanalın nereden geçeceği evvelce hesap edilerek plânlandığı ortaya çıkmaktadır. Dinî yönden de ele alınırca çok ilgi çekicidir; Tanrıya sunulan kurban kanlarını kısa yoldan dışarı veya

toprağa akıtmak mümkünken, uzun ve sistemli kanallar vasıtası ile Tapınağın çevresi bu mukaddes sıvı ile sulanmaktadır. Bilhassa müdâfaa sisteminin içinden geçirilmesi, surların tanrısal güçle korunduğunu açıkça göstermektedir. Urartular'da buna benzer kanal sistemleri Toprakkale Tapınağında ve daha bir çok yerlerde bulunmuştur.

c) Kuzey koridor : Tapınak kuzey koridorda yapılan kesif çalışma neticesinde 25.00 m. lik bir kısım daha batıya doğru açılmış ve böylece koridorun uzunluğu 46.50 m. yi bulmuştur. Kuzey duvarının üzerinde 2 pencere ve büyük 1 nişe daha tesadüf edilmiştir. Nişin genişliği 1.70 m. olup, derinliği ise 1.00 m. dir. Pencere genişlikleri ise 1.40 m. ve 1.55 m. dir. Böylece kuzey duvarı üzerine açılan pencere sayısı niş dahil 8 adete çıkmıştır. Güney duvarı üzerinde ise 2 niş ve 1 kapı geçidi daha meydana çıkarılmıştır. 3 ve 4 No.'lu nişlerin genişlikleri 1.35 m. olup, aralarında 6.00 m. lik bir mesafe mevcuttur. Bu kesimde güney duvarının mevcut yüksekliği 2.65 m. ilâ 2.35 m.dir. 4 No. lu nişten 8.60 m. batıda yer alan kapının genişliği 1.35 m. olup, muhtemelen 2 No.'lu mekânın batısında yer alan ve henüz açılmasına başlanmayan 3 No.'lu mekâna girişi sağlamaktadır. Zira aşağıda da izah edildiği gibi, 2 No.'lu mekânla 3 No.'lu mekân arasında, içten bir bağlantı yoktur. Anlaşıldığına göre, Tapınağın batı magazinleri birbirleri ile bağıntılı olmayıp, münferid kapılarla kuzey koridora açılmaktadırlar. Geçen sene etraflıca anlattığımız mimarî özellikler aynen devam etmekte olup, bu sezonda da koridorun tabanı üzerinde ve tavan çöküntüsünün altında 4.45 m. × 0.25 m. × 0.10 m. ebadında bir kalas daha bulunmuş ve ufak buluntu olarak az miktarda birinci sınıf tipik perdahlı Urartu kırmızısı renginde ve ikinci kalitede keramik parçaları ele geçirilmiştir. Tatlı bir meyille batı yönde Saray güney koridoruna yaklaşan bu kesimin kazısına 1969 sezonunda da devam edilecek ve iki koridorun ne şekilde birleştikleri meydana çıkarılmış olacaktır.

d) Kuzey koridorun güneyindeki 2 No.'lu mekân : Bu mekândaki çalışmalar sona erdirilmiş ve şu neticelere varılmıştır; boyutları 5.70 m. × 4.40 m. olan mekânı çevreleyen kerpiç duvarların mevcut yüksekliği 3.00 m.'yi bulmaktadır. Mekânın içine çepeçevre, 0.68 m. genişliğinde ve 0.35 m. yüksekliğinde, gayri muntazam taşlardan müteşekkil sedirler yapılmıştır. Taşların arası kerpiç çamuru ile doldurulmuş olup, muhtemelen üzeri de aynı malzeme ile sıvanmış bulunmakta idi. Mekânın orta kısmı ise bir takım ocakları ihtivâ etmektedir. Bunların birinin güney sediri üzerinde yapılmış olması dikkat çekicidir. Ocakların içinden bol miktarda, büyükbaş hayvanlara ait kemik parçaları çıkarılmıştır. Bu mekân ufak buluntu bakımından çok verimli olup, bronz tabak parçaları, bakraç kulpu, zırh pulları, yılan başlı bilezikler, çeşitli kalitede keramik parçaları ve çok enteresan bir şekil gösteren, su mermerinden yapılmış tekstil ağırşığı gibi nesnelere ele geçirilmiştir. Kazı esasından, zeminden 0.50 m. ve 0.60 m. yükseklikte çok miktarda demirden mızrak uçlarının bulunuşu dikkati çekmiştir. Bunlar, ikinci katın çöken kısmı ile beraber mekânın içine düşmüş olmalıdırlar. Bu mekânın, kalenin tahribinden hemen sonra yapılan ikinci iskânda da kullanıldığı aşikârdır. Zira, yukarıda da bahsettiğimiz gibi güney sediri üzerinde yer alan ocak, yapılan tadilatı açıkça göstermektedir. Netice olarak bu mekân; Tapınakta görevli bulundukları tarafından günlük işlerde ve oturulmaya mahsus bir yer olarak kullanılmıştır.

e) Tapınak kuzey surlar : Tapınak avlusunun doğusunda yer alan sahanın kuzey yamacına düşen bu kesimdeki çalışmalar çok verimli olmuş ve şimdiye kadar Çavuştepe'de ve hiç bir Urartu kalesinde görülmeven anıtsal bir tahkimat sisteminin mevcudiyeti ortaya çıkarılmıştır. Kalenin en sarp ve dik bir kesimi olan bu sahanın kazı öncesi sur kalıntıları çok tahrip olmuş bir manzara arz etmekte idi. Doğu-batı istikametinde uzanan tahkimat sisteminin bu sezon açılmış bulunan kısmını şu şekilde özetleyebiliriz : Halen, genişlikleri 4.40 m. olan 2 bastion çıkıntısı ile, uzunluğu 17.70 m. olan, 2 bastion arası kurtin kesimi açılmış bulunmaktadır. Anakaya üzerine açılan temel yuvalarına oturan büyük, kesme taş blokların ortalama boyutları 1.20 m. × 0.60 m. × 0.60 m. dir. Ölçülerden de anlaşılacağı üzere bu kesimde kullanılan sur taşları, diğerlerine nazaran daha geniştir. Taş sıralarının mevcut yüksekliği 3.40 m. yi geçmekte olup, sağlam vaziyette 5 sıra bulunmaktadır. Toprak üstü taş dolgu kalıntısının üst seviyesi nazarı itibara alınırsa taş sırası 10'a çıkmakta ve yüksekliği de 6.00 m. yi bulmaktadır. Yukarıda da bahsedildiği gibi bu yükseklikte taş bedene hiç bir yerde henüz tesadüf edilmemiştir. Kesme kalker taşlardan gayet ustalıkla örülen duvarların arkası iri kyklopik taşlarla doldurularak takviye edilmiştir. Taş beden kısmının yüksekliği 6.00 m.'yi bulan bu muazzam duvar sisteminin, müdafaa fonksiyonu yanında, tektonik bir mimarî yönü de olsa gerekir. Şöyle ki; yukarıda bahsedildiği üzere, Tapınak avlusunun doğusunda yer alan sahanın, kuzeye doğru olan genişleme sahasını sınırlamakta ve dolayısıyla, dolgu yapılarak meydana getirilen teras sisteminin istinat duvarını teşkil etmektedir. Kazı, batı yönde ilerletildiğinde, bu muazzam tahkimat sistemi tamamen ortaya çıkarılmış ve Tapınağın kuzey yayılma sahası da kesinlikle sınırlanmış olacaktır.

3) Saray :

a) 3 No. lu sarnıç : Bu sezon sarnıçta yapılan kesif bir çalışma neticesinde, doğu tarafında tabana inilmiş ve büyük bir kısmın moloz ve dolgu tabakası temizlenmiştir. Tavandan itibaren 6.30 m. lik bir derinlik gösteren sarnıcın tabanı, anakaya üzerinde tipik Urartu kireç harcı ve mıcır ile sıkıştırılmış taşlardan teşekkül etmiştir. Bu kesimde tabii anakaya yarıklarına tesadüf edildiği ve suyun sızmasını önlemek için böyle bir ameliyeye girişildiği anlaşılmaktadır. Aynı tarz kireç harç ile takviye, geçen sene de belirttiğimiz gibi, sarnıca gelen su kanallarına da tatbik edilmiştir. Doğu duvarında görülen ve tavandan dibe kadar uzanan büyük kaya yarığı da kesme taşlarla örülmüş ve araları kireç harç ile doldurulmuştur. Taşlar, kama şeklinde kesilmiş olup, yarık içine itinalı bir işçilikle yerleştirilmiştir. Dış yüzleri, anakayadan kesilmiş duvar ile aynı hizadadır. Bu kaya yarığının, bir çatlak halinde sarnıç tavanında da devam ettiği görülmektedir. Sarnıcın duvarları dibe doğru, köşelerde meyillenmektedir. Dikkati çeken bir husus da bir insan boyundan daha yüksek bir mesafede, köşelerin hafifçe bir çıkıntı şeklinde işlenmiş bulunmasıdır. Bu çıkıntıların, ahşap kalaslar uzatılarak, sarnıcın üst kesiminde meydana getirilen çepeçevre plâtfomu taşıyan destek yuvalar olması akla yakın bir fikirdir. Bu plâtfom bir ambar niteliğini de taşıyabilir. Zira, bunun üzerine yerleştirilen peynir ve buna mümasil erzak kapları, anakayanın ve sarnıca toplanmış olan suyun verdiği tabii serinlikle uzun zaman muhafaza edilebilir. Urartular'ın yaz mevsiminde, burayı hem sarnıç hem de tabii bir soğuk hava deposu olarak kullanmış olmaları kuvvetle muhtemeldir.

Sarnıcın içini dolduran moloz tabakası içinden, yukarıdan yuvarlanmış olan blok taşların yanında, yer yer fresko parçalarına rastlanmıştır. Bunlar Sarayın yıkıntularına aittir. 4.50 m. ilâ 5.00 m. arasındaki seviyeden itibaren tipik Urartu keramik parçaları ele geçirilmiştir. Bunların içinde, birinci sınıf perdahlı ve çok nâdir rastlanan boyalı desenleri ihtiva edenler dikkat çekicidir. Geçen sezonda da olduğu gibi, bol miktarda, çeşitli hayvanlara ait kemikler bulunmuştur. 1969 kazı sezonunda tamamı açılacak olan sarnıç, Urartu kaya mimarisinin tipik bir örneğini teşkil etmiş olacaktır.

b) Güney koridorunun doğu ucu : Bu sezonda da güney koridorun kazısına devam edilmiş ve doğuya doğru 7.50 m. lik bir kısım daha açılmıştır. Geçen sene meydana çıkarılan kapı ile bağlantılı olan ve Saray ile Tapınağı birleştiren bir "Giriş binası" olarak yorumlanan bu saha bilhassa iç mimariye ait ahşap buluntularla dikkati çekmiştir. Zeminde, taban içine yerleştirilen ve birbirine 0.25 m. aralıklarla dizilmiş olan ahşap kalas parçaları, kapı çıkıntısının hemen arkasında yer almaktadır. Bunlara paralel bir vaziyette, 2.50 m. boyunda ve 0.20 m. kalınlığındaki bir kalas da kuzey duvarı içinde yerleştirilmiştir, fakat daha yüksek bir seviyededir. Aynı uzunluktaki diğer bir kalas parçası da, aynı paralel durumda ve taban üzerindedir. Bunların, ikinci kata çıkmayı sağlayan ahşap bir merdivenin destek kısımları olduğu anlaşılmıştır. Kazı esnasında, muhtelif cins keramik parçaları yanında, bronz fibulalar ele geçirilmiştir. En enteresan bir buluntu da, pişirilmemiş topraktan yapılmış olan bir "Fallos" parçasıdır. Üzerinde, kırmızı renkte boya kalıntıları mevcuttur. Bilhassa Frig, Grek ve Romalılar'da yaygın olduğu bilinen "Fallos kültü" nün Urartular'da bu aşırda mevcut oluşu çok ilgi çekicidir.

c) Güney koridor güney magazinleri : Evvelki senelerde araştırılmış olan bu kesimde de çalışmalar yapılmış ve 2 mekân meydana çıkarılmıştır : 1. mekân : Güney koridora güney taraftan açılan kapı geçidinin doğusunda yer alan mekânın boyutları 5.00 m. × 6.00 m. dir. Kuzey-doğu köşesi dışı doğru, âdeta yarım bir paye şeklinde çıkıntı yapmaktadır. 0.68 m. lik bu çıkıntı, 0.35 m. kalınlığındaki kuzey duvarını desteklemektedir. Mekânın ortasında, taban üzerinde 0.35 m. × 0.48 m. ebadında, sütun kaidesi mahiyetinde bir taş bulunmuştur. Zemin, bastırılmış kerpiç çamuru arasına sıkıştırılmış iri mıcırardan müteşekkildir. 2. mekân : 1. mekânın güneye doğru uzanan bir devamıdır. Aradaki müşterek taş temel, halen kademeli bir seki görünümündedir. Ele geçen çok miktardaki pithos parçaları bu mekânların depo olarak kullanıldığını göstermektedir.

d) Kuzey koridor doğu ucu ve kuzey magazinleri : Kuzey koridorun doğuda nihayetlenen ucundan itibaren ve Saray mutfağının kuzeyinde yer alan kesimdeki anakayanın üzerini kaplayan kerpiç yıkıntılar temizlendiğinde, Urartu kaya mimarisinin en güzel örneklerinden biri ile karşılaşmıştır. Bu kesimde, Lehmann-Haupt gibi eski araştırmacıların, bilhassa eski Van kalesinden örnekler vererek "İrrasyonel basamaklar" olarak yorumladıkları anakayaya oyulmuş muhtelif eb'at ve yükseklikte kademeler mevcuttur. Anakayaya oyulan bu kademelerin dış sınırı tetkik edildiğinde, burada büyük bir kulenin mevcudiyeti ortaya çıkmaktadır. Bu kule, Sarayın kuzey-doğu ucuna inşa edilmiş olup, kuzey sur ve kuzey-güney doğrultusundaki bir sur bedeni ile de "Potern" le irtibatlı bulunmaktadır. En geniş yüzeyi

1.00 m. den fazla olan bu kademelerin üzerinde, bir kaç yerde in-situ olarak, çok muntazam kesme blok taşlar bulunmaktadır. Bunlar, sözü geçen kulenin temel kalıntılarıdır. Meydana çıkarılan bu mimarî, temel tekniğinin Urartular'da eriştiği en yüksek safhayı açıkça göstermekte ve eskilerin, hattâ bazı müelliflerin hâlâ savunmuş oldukları "İrrasyonel basamaklar" fikrini bir defa daha çürütmüş olmaktadır. Burada dikkati çeken bir husus, plân bakımından, tahkimatın büyük bir kule şeklinde, Saray ile doğrudan doğruya irtibatlı bulunmasıdır. Müdafaa bakımından kalenin en sarp ve çıkılması imkânsız olan bu kesimine, Sarayın kuzey-doğu ucuna inşa edilen bu anıtsal kuleye, Saray ile irtibatlı bulunması ve kuzeydeki bütün tahkimat sistemine hâkim bir yükseklikte inşa edilmesi bakımından "Kral Burcu" adını da verebiliriz.

Bu kesimin hemen kuzey-batısında yer alan kuzey magazinlerde de araştırma yapılmış ve en doğu uçta bulunan mekân meydana çıkarılmıştır. Bunlar, Sarayın yüksek kuzey duvarlarını dik bir şekilde dıştan takviye eden payanda duvarları arasında yer alan ek mekânlardır. Kuzey tarafları, dik eğim sebebi ile tamamiyle aşağıya göçmüş durumdadır. Araştırılan mekânın mevcut duvar boyutları : doğu : 2.50 m., batı : 4.20 m., güney : 3.00 m. dir. Anakaya üzerine açılan yuvalar içine örülmüş taş temellerin istinat teşkil ettiği bu kerpiç duvarların kalınlıkları 0.45 m. kadardır. Temellerin taş araları tipik Urartu kireç harcı ile takviye edilmiştir. Dikkati çeken bir husus, mekânın kireç harç ve mıcır ile dolgu olan zemininde yapılan bir sondaj neticesinde, anakaya üzerine örülmüş ve aşırma tekniği şeklinde tertip edilmiş kerpiç kademelere rastlanmış olmasıdır. Anlaşıldığına göre anakayanın eğimi dolayısıyla kuzeye doğru alçalan bu kademeler, doğu-batı istikametinde olan, Sarayın kuzey ana duvarını temel hizasından payanda şeklinde desteklemektedir. Bunların üzeri, kuvvetli bir kireç harç ve mıcır ile bloke edildiğinden, dışarıdan anlaşılmaları imkânsızdır. Bu yeni teknik de yine, Urartular'ın ince hesaplara dayanan mimarî unsurlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

e) Kuzey-batı surlar : Geçen sene büyük bir kısım açılan kuzey-batı surlarının önünde kesif bir çalışma yapılmış ve anakayaya kadar inilerek bu kesim tamamen açılmıştır. Burada bilhassa, "Batı hendeği" ni kontrol altında tutan büyük kulenin, anakaya üzerine oyulmuş olan temel yatakları çok ilgi çekicidir. Bugün, mevcut olmayan kulenin dış hatları, bu temel yatakları sayesinde kolayca takip edilebilmektedir.

f) Kuzey surlar : Geçen sene bırakılan yerden, doğruya doğru, kazı devam ettirilmiş ve 25.00 m. lik bir kesim daha açılmıştır. Çok hareketli bir plân gösteren sur bedeni üzerinde, açılan son bastiondan itibaren doğruya doğru 6.90 m. lik bir kurtin kısmı meydana çıkarılmıştır. Kurtin, kuzeye doğru 1.05 m. lik dik bir çıkıntı yapan 4.00 m. × 3.85 m. eb'adında bir kule ile nihayetlenmektedir. Kulenin kuzey duvarı önünde, temel hizasında, 4.30 m. × 1.85 m. boyutunda ve batıya doğru 1.30 m. × 1.00 m. lik bir dış yapan bir payanda duvarının sınırladığı alçak bir plâtfom mevcuttur. Sur, yukarıda bahsedilen kuleden itibaren 90 derecelik bir açı ile Saray istikametine doğru yönelmektedir. Bu kesimde, kulenin doğu duvarı 0.60 m.'lik bir çıkıntı yapmaktadır. Saraya doğru 5.00 m.'lik bir kurtin halinde devam eden sur bedeni geniş bir açı ile dönüş yapmakta ve Saray kuzey magazinlerini sınırlar bir şekilde doğu yönde ilerlemektedir. Kurtin kısmının üzerinde, kerpiç

kesim ile intibakı sağlayan, yassı taşlardan yapılmış olan loyferler açıkça görülmektedir. Bunların üzerinde ise kısmen, kerpiç beden kalıntıları mevcuttur. Kuzey kesimde, yamaçta yapılan araştırmalar neticesinde ikinci bir "Dış sur" un mevcut olduğu anlaşılmıştır. Bu ikinci tahkimat sistemi, doğudaki "Potren" ile irtibatlı bulunmakta ve bu sahayı dıştan çevrelemektedir. Gelecek sezonlarda bu kesimde de araştırmalar yapılacaktır.

g) Saray mutfak döküntüsü : Sarayın kuzey-doğu kesiminin aşağısında, yamaçta yapılan araştırmalar neticesinde, Saray mutfağının hemen alt izdüşümüne tekabül eden yerde, ovaya kadar inen ve kalınlığı 2.00 m.'yi bulan, muazzam bir döküntü tabakasının varlığı ortaya çıkarılmıştır. Bu tabakanın araştırılması çok verimli olmuş ve Urartu san'atında nâdir rastlanan eser ve parçalar ele geçirilmiştir. Tabakayı 3 kısımda inceleyebiliriz :

1 — Ortalama kalınlığı 1.00 m. olan en üstteki kısımdır. Kesif bir toprak tabakasıdır, buluntu hemen hiç yok gibidir.

2 — Takriben 0.65 m. kalınlığında olup, ocak artığı kül, muhtelif hayvanlara ait yanık kemikler ve çeşitli cins ve kalitede keramik parçaları ile madenî buluntuları ihtiva eder.

3 — 0.35 m. kalınlığında olan bu alt tabaka, bol miktarda buluntu vermektedir ve 2. tabakada görülen özellikleri haizdir.

Ayrıca, 2. ve 3. tabaka arasında 0.08 m. - 0.10 m. kalınlığında ince bir toprak tabakası yer almaktadır. 2. tabaka içinden çeşitli kalite ve tip keramik üzerine basılmış olan "Mühür baskılı" parçalar ele geçirilmiştir. Tasnif neticesinde 200'den fazla oldukları meydana çıkan bu parçalar içinde, "bukranion", "kanatlı at", "griffon", "deve kuşu", "yıldız", "rozet", çeşitli "kule" motifleri ve "Urartu hiyeroglifi" ni ihtiva edenler dikkat çekicidir. Bilhassa, yukarıda adlarını saydığımız hayvan motifli mühür baskıları, şimdye kadar Urartu mühürçülük san'atında pek nâdir rastlanan veya hiç görülmeyen ünik parçalardır. Dik meyilli anakaya ve 2. tabaka arasında kalan 3. alt tabaka ise daha da verimli olmuş ve çok kıymetli buluntular ele geçirilmiştir. Bunlar arasında, tipik Urartu kırmızısı renginde perdahlı birinci sınıf keramikten "boğa başlı" bir rython parçasını, yine rython şeklindeki bir "çizme" modelinin taban ve arka kısmını, tam vaziyette minik, kulplu testicik ve vazoyu, bronzdan "at başlı" bilezik ve üzerinde stilize bir "dağ keçisi" motifi olan bronzdan bir mühürü zikredebiliriz. Bilhassa, Tanrı Haldi'nin "kutsal hayvanı" olan boğanın, rython şeklindeki bu tasviri, Urartu san'atında ünik olup, benzeri henüz bulunmamıştır. Bronz mühürü de aynı açıdan mütalâa edilebiliriz. Bütün bunların yanında, çeşitli kesit ve profil veren yüzlerce keramik parçasını bir arada ele geçirmek çok faydalı olmuştur, zira içlerinde henüz bilinmeyen tipler mevcuttur. Bu sahanın araştırılması yapılırken, bazı yerlerde, anakayanın tabii yarık ve çukurlarının moloz taş ve Urartu kireç harcı ile doldurulup meyilli bir hale getirildiği müşahade edilmiştir. Ayrıca, bu sahanın hemen batı kesiminde, anakaya oyulmuş, aralıklı kısa basamaklar şeklindeki oyuntular dikkatimizi çekmiştir. Bunların, dik kayalık yamaç üzerinde biriken Saray mutfak döküntülerini temizlemek ve aşağıya sürmek gayesi ile kullanılmış olduğunu ileri sürebiliriz. Bu kesimde, gelecek sene de araştırmalara devam edilecektir.

1968 kazı döneminde, araştırılan bu yerlerden başka, kalenin içinde ve dışında bazı sondaj ve tetkikler yapılmıştır. Bilhassa, Uç kale ile Tapınak temenos sahası arasında, kuzey yamaçta yapılan araştırmalarda meydana çıkarılan teras duvarları ve kademeli plâtoformlar, bu kesimin de önemli bir mahal olduğunu göstermektedir. Her sene olduğu gibi, bu sezonda da bazı yerlerde gerekli restorasyonlar yapılmış, Tapınak avlusundaki adak küstüsü, sedirler ve yıkık duvarlar aslına uygun bir şekilde onarılmıştır. Kazı ekibimize katılan Desinatör Akif Dâi tarafından, kalenin bilhassa yeni açılan kesimlerinin plân ve kesitleri ve tahkimat sisteminin tipik mimarî detaylarının desenleri yapılarak, neşriyata hazır bir duruma getirilmiştir.

Bu arada, Van ve çevresine tetkik gezileri tertip edilerek, çeşitli höyükler üzerinde satih araştırmaları yapılmıştır. İleride, tarafımızdan sistemli bir şekilde araştırılacak olan höyüklerden edindiğimiz bilgiler, bilhassa Van ve çevresinin Urartu öncesi yerleşmesine, muhtemelen "Hurri problemi" ne ışık tutacak ve aradaki karanlık geçiş devri ilmî bir açıdan ele alınmış olacaktır.

PROF. DR. AFİF ERZEN

8 — Bayraklı Kazısı 1968 Raporu :

Bayraklı'da 1968 yılında temmuz, ağustos ve eylül ayları boyunca Athena mabedinde ve yeni başlanan 40 × 40 m. ölçüsündeki K açmasında çalışılmıştır.

Mabedin güney ve güneydoğu sınırları araştırılarak Alyattes'in tahrip ettiği sahaya ait bol miktarda mimarî kalıntılar, özellikle başlık ve kaide parçaları meydana çıkarılmıştır. Fevkalâde güzel bir işçilik gösteren ve çok zengin süslemelerle bezeli olan bu sütunlarla kaide ve başlıklar mimarî üslup yönünden Zincirli ve Tel Tainat gibi merkezlerde 8. yüzyılın sonunda geliştirilen Hitit örneklerinin etkilerini açığa vurmaktadırlar. Ele geçen abacus'lu örneklerden bazı parçaların kesinlikle başlıklara ait olduğu anlaşıldığından, yapı düzeni için şimdi aslına daha uygun bir tamamlama yapmak mümkündür.

Mabedin çevresindeki araştırmalara 1969 yılında da devam edilecek ve doğu yönünün ortaya çıkarılmasına çalışılacaktır. Bu kısımda sunağa ait parçaların bulunması muhtemeldir.

Mabedin temenos duvarları ion medeniyetinin en eski ve en güzel yapı örnekleri oldukları için onların ayakta kalmalarını sağlamak üzere önümüzdeki yaz Müzeler Genel Müdürlüğünün yapacağı işbirliği ile takviye ve tamamlama çalışmaları da yapılacaktır.

Athena mabedinin güney-batı sınırına bitişik olarak 40 × 40 metrelik alanda başladığımız K açmasında Eski İzmir şehrinin M.ö. 4. yüzyıla ait iki sokağı ile bunlara açılan ev kalıntıları meydana çıkarılmıştır. Yapılar genellikle megaron tipi evlerin değişikliğe uğramış örneklerini göstermektedir. Odaların içinde zengin malzeme bulunmuştur. Bu arada bol miktarda attika seramiği yanında yerli toprak vazolarla bronz tabaklar, ayrıca bronzdan ve demirden orak, bıçak, maşa gibi araçlar, bir evde ise bronz bir ayna ile güzel bir altın yüzük bulunmuştur.

Evlerde kanalizasyon tertibatı olup bunlar künklerden meydana gelmektedir. Bir çok yerlerde ilk defa olarak çatı kiremitleri tam ölçü veren parçalar halinde ele geçmişlerdir.

Kaçması 1969 yılında batıya doğru 20 m. genişletilecek ve böylece 40 x 60 m. ölçüsündeki bir alan içinde Eski İzmir şehrinin kültür katları aşağıya doğru araştırılacaktır.

ORD. PROF. DR. EKREM AKURGAL

8 — *Kutluca Kazısı* :

Gebze'nin kuş uçuşuyla takriben 30 km. kuzey-doğusunda Kutluca köyü mezarlığının ortasında yer alan bir tümülüsün içindeki kubbeli mezar, İstanbul Arkeoloji Müzeleriyle işbirliği yapmak suretiyle 1-8 Ağustos 1968 de kazılarak tamamıyla meydana çıkarılmıştır. Kazı heyeti, başkanlığım altında Dr. Nezih Fıratlı, Dr. Nuşin Asgari, arkeolog-mimar Ülkü İzmirliçil ve fotoğraf uzmanı Halûk Ergüleç'ten teşekkül etmiştir.

Mezar anıtı 4,60 m. çapında, üzeri 3,73 m. yüksekliğinde bir kubbe ile örtülü yuvarlak bir oda ve bugünkü uzunluğu 9,75 m. yi bulan bir koridordan ibaret bulunmaktadır. Kubbe 8 yatay ve konsantrik taş halkanın yukarıya doğru daralmasıyla, yani bindirme tekniğinde örülmüştür. Dört alt sıranın iç kısmı düz, dört üst sıranın kademeli olarak işlenmiştir. Sekizinci halkanın üzeri ise ortaları oval şeklinde hafifçe çukurlatılmış iki yassı kapak taşıyla örtülmüştü.

Oda ile koridor arasında yukarıya doğru hafifçe daralan ve eşiği, söğeleri ve lentosu kalın taş bloklardan yapılmış bir kapı vardır ki bu kapı, önüne oturtulan yassı bir taş levha ile örtülüyordu. Mezar belki eski bir zamanda açılmış ve soyulmuş, hattâ son zamanlarda köylüler tarafından karıştırılmış ve yuvarlak odanın zemin taşları bile sökülmiş olduğundan, ölünün defin şekli ve yanına bırakılan eserler hakkında bir fikir edinmek mümkün olmamıştır. Bununla beraber nefis bir taş işçiliği gösteren ve anıtsal bir karakter taşıyan bu mezar, Trakya'da Kırklareli bölgesinde bulunan kubbeli mezarlarla beraber gitmekte, bu bakımdan bu mezar tipinin Trakya'dan Bithynia'ya geçmiş olduğuna işaret etmekte ve büyük bir ihtimalle M.ö. 4. yüzyıla tarihlenmektedir.

ORD. PROF. DR. ARIF MÜFİD MANSEL

9 — *Kululu Kazısı* :

Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğünün 19.8.1968 gün ve 471-139:5616 sayılı ruhsatı ile Kayseri ilinin Kululu mevkiinde 1968 yılında başkanlığım altında Türk Tarih Kurumu adına kazı yapılmıştır.

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Hititoloji Asistanı Dr. Hayri Ertem, öğrenci Ahmet Bal ve müstahzır Osman Karakaya'nın katılmasıyla kurulan heyetimiz 21.8.1968 - 7.9.1968 tarihleri arasında Kululu'da çalışmıştır.

1968 yılında Kululu'da yapılan araştırmalar daha ziyade harabenin mahiyetini tanımak için yapılan hazırlık çalışmaları niteliğini taşımaktadır.

Bilindiği gibi, Kululu'da eskiden iki hiyeroglif yazıtı bulunmuştur. Bunlardan birincisi Kululu'dan Alevkışla'ya götürülmüş, oradan da Kayseri Müzesine nakledilmiştir. İkincisi ise Prof. Bossert başkanlığındaki bir İstanbul Üniversitesi Heyeti tarafından Kululu'da bulunmuş ve oradan yine Kayseri Müzesine götürülmüştür. Kayseri Müzesinin eski Asistanlarından talebem Hititolog Sargon Erdem Kululu'da üçüncü bir hiyeroglif yazıtı ile kurşun levhalar üzerinde hiyeroglif yazıtları bul-

muştur. Benzerlerini Alman hâfiri W. Andrea'nın Assur'da keşfettiği bu yazıtlar ilk defa olarak Anadolu'da bulunmaktadır. Şimdi Kayseri Müzesinde bulunan bu eserler Kululu'nun, geç Hitit çağının önemli merkezlerinden biri olduğunu göstermektedir.

1967 yılı Mayıs ayında Sargon Erdem ile Kululu'ya gittiğim zaman evlerin duvarlarında yapı malzemesi olarak kullanılmış olan heykel parçalarını gördük. Bu arada bir sfenks başının resimlerini çektim. Ayrıca Elmalıklar civarında bulunduğu bildirilen yüksek kaliteli bazı heykel parçaları Sargon Erd emtarafından Kayseri Müzesine nakledildi.

1967 yılında Prof. T. Özgüç başkanlığında Kululu'da tepenin kuzey kısmında kazı yapmış olan bir heyet tarafından heykel fragmanları köylülerin yardımı ile evlerden ve Manavuz köyündeki camiden çıkarılmış ve yine köylünün bulduğu bir yazıt ile birlikte Kayseri Müzesine götürülmüştür. Sayın T. Özgüç'ün elde ettiği yazıtla birlikte Kululu'da bulunan hiyeroglif yazıtlarının sayısı dörde yükselmiş bulunmaktadır. Ayrıca Bossert, Kululu'ya yaptığı gezide bulduğu bir seramik parçası üzerinde fırça ile boyamak suretiyle hazırlanmış olan bir hiyeroglif yazıtını yayınlamış bulunmaktadır.

Harabenin bir kazı için en verimli olması beklenen kısmı bugün çeşitli su kaynakları fışkıran ve elma bahçeleri bulunan ve kısmen Kululu köyünün bulunduğu doğu kısmıdır. Köylülerin verdikleri bilgilere göre, bütün heykel ve sfenks fragmanları bu yamaçta bulunmuştur. Sfenkli geç Hitit çağı şehir kapısının bu kısımda bulunmuş olması gerekmektedir. Köylüler bu kısımda eskiden mevcut olan bir taş merdivenden söz etmektedirler. Aynı kimseler bu merdivenin taşlarının büyük ölçüde söküldüğünü söylemişlerdir. Yüzyıllar boyunca yapıların temelleri yok edilmiş, teraslar vücuda getirilerek üst kısımda tarlalar, alt kısımda elmalıklar meydana getirilmiştir. Anıtsal Kululu eserlerinin parçalarının köy evlerinde yapı malzemesi olarak kullanılması ve civar köylere kadar dağılmış olmaları tahribatın derecesini göstermektedir.

Tepenin güney yamacında ve eskiden Kululu I ve II yazıtlarının bulunduğu bildirilen Mecit Vurel'in dik yamaçlı tarlasında heyetimiz tarafından 1968 yılında kazı yapılmış ve bu sahada tepeyi çevrelemesi gereken ve kısmen büyük bloklarla inşa edilmiş olan şehir suru meydana çıkarılmıştır. Sur yapısı bu kısımda yer yer iyi korunmuş durumdadır. Dış duvardan başka aynı kısımda onu kesen duvarlar tespit edilmiştir. Bu duvarların arası küçük taş ve kum ile karışık bir dolgu ile doldurulmuş bulunmaktadır. Mecit Vurel'in verdiği bilgiye göre, her iki kitabe de bu yapının iri blokları arasında bulunmuştur. Verilen bilgi doğru olduğu takdirde, yazıt stel'lerinin asıl yerlerinde bulunmadığı ve eski yerlerinden uzaklaştırılarak sur yapısının temel taşları olarak kullanıldıkları düşünülebilir. Nitekim Kululu I yazıtında eskiden mevcut olan istinat kısmı bu görünüşü desteklemektedir. Sur yapısında ve moloz dolgu içinde her hangi bir seramik parçasına raslanmamıştır. Böyle dik bir yamaçta buldukları iddia edilen yazıt stel'lerinin satırlarının hayrete değer derecede düzgün kalmış olmaları düşündürücüdür.

Bilindiği gibi, Kululu'da şimdiye kadar hiç bir önemli eser bilimsel bir kazı sonucunda meydana çıkarılmamıştır. Kululu'da 1968 yılında çalışmalarımız esnasında yeni hiyeroglif yazıtları ele geçmiştir. Bunlar da maalesef kazıda bulunma-

mıştır. Bu eserler heyetimiz Kululu'ya gelmeden bir kaç ay önce tepenin doğu yamacının kuzey kısmında işçilerimizden İsmet Aydın'ın tarlasında çift sürerken ele geçmiştir. Eserlerden ikisi eskiden bulunmuş olan kurşun levhaların çok benzeridir, ve belki de onlardan kopmuş parçalardır. İlk kurşun levhaları bulan kişi onları Kululu köyünün kuzeyinde harabeden oldukça uzakta kendisinin kiralamış olduğu bir tarlada çift sürerken meydana çıkardığını bildirmişti. Hiç bir kalıntı izi mevcut olmayan bir tarlada bu gibi eserlerin bulunması şüphe ile karşılanması gereken bir olaydır. Nitekim Sayın Özgüç'ün başkanlığındaki heyet bu tarlada kazmış ve hiç bir şeye raslamamıştır.

Tepenin kuzey-doğu yamacında bulunan hiyeroglif yazıtlı kurşun levha fragmanları, eskilerinin de aynı yerden gelebileceğini göstermektedir. Eğer yeni bulunan parçaları eskileri ile birleştirmek mümkün olursa o zaman durum daha ziyade aydınlanacaktır.

Diğer eser, koyu renkli bir taştan meydana getirilmiş saçsız bir heykel başına benzemektedir. Başın büyük kısmı noksandır. Üzerinde bir hiyeroglif yazıtı bulunmaktadır. Yazıt küçük olmakla beraber getirdiği sonuç bakımından önemlidir. Yazıtın sağ tarafındaki kırık kısmında onun sahibi olan prensin ve babasının adı bulunmakta idi. Aynı prens kendisini Vaşurme'nin vasali olarak takdim etmektedir. Sultanhan yazıtının ilk satırında da bir prens aynı kiralın vasali olduğunu söylemektedir. Her iki yazıtın müellifi olarak aynı prens düşünülebileceği gibi, aynı kiralı tâbi iki ayrı prens de akla gelebilir. Kululu ile Sultanhan'ın birbirine yakınlığı gözönünde tutulursa aynı prensin söz konusu olması mümkündür. Kayseri yazıtı diye anılan diğer bir yazıtta da Vaşurme'nin bir vasalinden bahsedilmektedir. Sultanhan yazıtının de ilk kısmı kırık olmakla beraber, Bossert'in de düşündüğü gibi, 4, 7 ve 10'uncu satırlara göre prensin adını Sarvativara olarak tamamlamak mümkündür. Yeni Kululu yazıtının müellifinin de Sarvativara olduğu düşünülebilir. Asur kaynaklarında Tabal kiralı olarak kaydedilen Vaşurme, Suvasa ve Topada yazıtlarında da görülmekte ve Topada yazıtında büyük kiral Tuvatis'in oğlu olarak ve yine babası gibi büyük kiral olarak gösterilmektedir. Kululu I yazıtına göre Prens Ruvas, Tuvatis'in vasalidir. Bu suretle Kululu'da şimdilik iki prens nesli ile karşı karşıya bulunuyoruz. Kululu II yazıtında Panuna adında bir prens görülmekte, fakat bu yazıtın müellifinin kimin vasali olduğu kaydedilmemektedir. Panuna, Vaşurme'nin çağdaşı olabileceği gibi, Tuvatis'ten önce veya Vaşurme'den sonra da hüküm sürmüş olabilir. Vaşurme Asur kiralı III. Tiglatpileser'in çağdaşıdır. Bu duruma göre Kululu ve Sultanhan geç Hitit anıtları 8. yüzyıla tarihlenmelidirler. Şimdiye kadar metinlerde Kululu'nun adına raslamak mümkün olmamıştır. Bu şehrin Tabal kiralılığına ait bir beyliğin merkezi olduğu anlaşılmaktadır.

Kululu V yazılı kiral Vaşurme'nin isim yazılışının doğru okunuşu bakımından da önemlidir. Son yıllarda eskisine nazaran daha doğru olarak Vaşu-Şarma diye okunan bu kiral adının yeni Kululu yazıtına göre Asur kaynaklarına daha yakın bir şekilde Vaşurme olarak okunması gerekecektir.

Her ne kadar yeni kurşun levha fragmanları ile hiyeroglif yazıtlı taş eserin bulunduğu İsmet Aydın'ın tarlasını kazdıksa da, orada bu gibi eserlere raslayamadık. Bu kısımda temeller ve varsa tabakalar tamamen tahrip edilmiş durumdadırlar. Çukurun bir çok yerinde kayaya rasladık. Toprağı eletmek suretiyle topladığımız

seramikte Frik seramiği büyük ölçüde rol oynamakta, 2. bine hattâ 3. binin sonlarına tarihlenebilecek parçalar da bulunmaktadır. Bu çukurda hiç bir yapı planı elde edilememiştir.

Ayrıca yine tepenin kuzey-doğusunda bulunduğu bildirilen, bir tarafında bir boğa başı tasvirinin, diğer tarafında ise bir hiyeroglif yazıtının kalıntısını gösteren bir altar fragmanı köylüden satın alınmıştır. Eser çok fragmanter olmakla beraber ünük bir parça değerini taşımaktadır.

Söz konusu eserler envanter kayıtları ve bazı heykel fragmanları ile birlikte Kayseri Müzesine teslim edilmişlerdir.

ORD. PROF. DR. SEDAT ALP

10 — *Karatepe - Aslantaş çalışmaları:*

Türk Tarih Kurumu, Millî Eğitim Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü ve İstanbul Üniversitesi adına yapılmakta olan Karatepe-Aslantaş çalışmalarına 1968 yılı güz ve kış aylarında aralıklı olarak devam edilmiştir. Prof. Dr. Halet Çambel başkanlığındaki kazı kuruluna Y. Müh. Mim. Reha Günay ve desinatör Sara Atabay katılmışlardır.

Bir süreden beri hazırlanmakta olan Hitit hiyeroglif ve Finike metinleri tekst edisyonunda her şeye rağmen gene de noksan kalan kısımları tamamlayabilmek amacıyla Güney Kapının güney yamaçlarında yeniden arama ameliyesine girilmiş; yapılan çalışmalar sonunda esas metnin dışında kalan hiyeroglif metinli iki kaide taşının —kısmen de olsa— restitüsyonu yapılabilmıştır. Ayrıca kopyaları büyük güçlükler teşkil eden aslan heykellerinin üzerindeki metinlerin yeni bir malzemenin yardımı ile sahih bir şekilde kopya imkânları sağlanabilmıştır.

Yeni terkip edilen ortostat'ların kapılardaki esas yerlerinin tespiti işine 1968 kampanyasında da devam edilmiş, yeni bazı ipuçları elde edilebilmiştir.

Bunun dışında, Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü adına başlamış olan müze tesislerinin ikmal inşaatına da devam edilmiştir.

PROF. DR. HALET ÇAMBEL

1968 ÇALIŞMA YILI RAPORUNA EK

Atatürk'ün vasiyeti hakkında Cumhuriyet Halk Partisi ile Türk Tarih ve Dil Kurumları arasında çıkan anlaşmazlıkla bunun geçirdiği evreleri ve son durumu Sayın Genel Kurulumuzun bilgisine sunuyoruz :

Türk Dil Kurumu'nun 1966 Kurultayında Bütçe Encümeni Başkanlığını yapan Mazhar Leventoğlu, Kurultay'da Türkiye İş Bankası'nın vasiyet gereğince Kurumlara verilmesi gereken parayı vermediğini, kârların büyük bir kısmını ihtiyatlara ayırdığını, Kurumların İş Bankası'ndan 25 milyon lira alacaklı olduğunu söyleyerek bu meseleyi incelemek üzere Kurultayca bir Komisyon seçilmesini istemiş, seçilen üç kişilik Komisyonun Başkanlığını alarak bu yetki ile İş Bankası'nda inceleme yapmış ve 1968 de "Atatürk'ün vasiyeti" adı altında 207 sahifelik bir kitap yayınlamıştır. Mazhar Leventoğlu bu kitabının sonunda, Kurultayda ileri sürdüğü iddiaların tam tersini savunarak, şu görüşü ortaya atmıştır :

Atatürk'ün öldüğü tarihte İş Bankası'nın sermayesi 5 milyon lira idi. Atatürk bu sermayenin % 27,5 ğunu temsil eden beheri onar liralık 137.838 hisseye sahip bulunuyordu.

Atatürk'ün ölümünden sonra Banka fevkalâde ihtiyat akçelerinden ödenmek ve hisse senedi sahiplerinden bir bedel alınmamak suretiyle sermayesini 10, 20 ve nihayet 40 milyon liraya çıkarmış ve hissedarlara bu oranda parasız hisse senedi dağıtmıştır. Artan 35 milyon liralık hisse senetlerinin mülkiyeti ile birlikte geliri de artık Kurumların değil, Cumhuriyet Halk Partisi'nin olmalıdır.

Cumhuriyet Halk Partisi bu iddiayı benimsemiş ve bir gün Parti Meclisi Üyesi Prof. Turan Güneş'le, Genel Sekreter Yardımcısı Muammer Erten, Genel Müdürümüzü ziyaret ederek bu görüşü ortaya atmışlar ve Atatürk'ün kurduğu üç müesseseden biri olan Cumhuriyet Halk Partisi'nin hissesine düşenin hepsini almak istemediğini, yıllık gelirin üçe bölünerek bir bölümünü Cumhuriyet Halk Partisi'nin diğer iki bölümünü de Türk Tarih ve Dil Kurumlarının almasını uygun bulduklarını Kurumların yetkili organlarını toplayarak böyle bir anlaşmaya gitmelerini tavsiye etmişlerdir. Genel Müdürümüz olayı her iki Kurumun Yönetim Kurullarına duyuracağını, ancak hukuk uzmanlarından mütalâa almadan Kurumların böyle bir anlaşmaya yanaşacaklarını sanmadığını söylemiş ve bu isteklerinin yazılı olarak Kurumlara bildirilmesini istemiştir. Cumhuriyet Halk Partisi'nden Kurumlara bugüne kadar yazılı bir istek gelmemiş, fakat bu arada şifahi olarak Kurumların bir karara varması istenmiştir. Genel Müdürümüz ilk konuşma üzerine meseleyi her iki Kurumun Yönetim Kurullarına duyurmuş, Yönetim Kurulları da her iki Kurumun birlikte hareket etmesini ve evveleminde miras ve ticaret hukuku alanında yetkili hukuk otoritelerinden mütalâa istenmesini uygun bulmuşlardır.

Mütalâaların gelmesi beklenirken yönetim Kurulumuz bir taraftan da Parti idarecileri ile temasa geçmeyi uygun bularak kararlaştırılan bir günde Türk Tarih Kurumu Başkanı ve Genel Müdürü ile Türk Dil Kurumu Genel Yazmanı, Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreterini ziyaret etmişlerdir. Her iki Kurumun da noktai nazarı bu işin bir anlaşma ile çözülemeyeceği, bunun ancak bir mahkeme kararıyla çözülebileceği merkezinde idi. Zira bir anlaşma halinde Kurumların bir siyasi partiyi desteklediği iddiasıyla ve mahkeme kararıyla kapatılması tehlikesi vardı. Genel Sekretere bu görüşümüzü bildirdik. Parti yetkilileri de Kurumları haklı buldular ve hukukî mütalâalar geldikten sonra tekrar bir araya gelerek durumu görüşmek üzere ayrıldık.

Bu arada Martın sonu gelmekte ve Türkiye İş Bankası'nın 1968 kârının dağıtılması günü yaklaşmakta olduğundan Cumhuriyet Halk Partisi bizimle temasa geçmeden Türkiye İş Bankası'na bir yazı yazarak Atatürk tesisinin artan sermayesinden bu yıl elde edilecek gelirin Kurumlara ödenmiyerek Partiye verilmesini istemiştir. Türkiye İş Bankası bu isteği yerinde bulmamış, fakat Kurumlara da ödeme yapmayı kendi bakımından sakıncalı görerek paranın ayrı bir hesapta bloke edilmesi için mahkemeye başvuracağını Kurumlara bildirmiştir. Kurumlar Bankaya ayrı ayrı yazdıkları aynı mealdeki bir yazı ile mahkeme kararı olmadan Bankanın bu yola gitmesinin hukuka aykırı olduğunu, hisselerimizin şimdiye kadar olduğu gibi Kurumlara ödenmesini bildirmişlerdir. Kurumlar bu arada konunun önemini gözönüne

olarak yetkili bir Avukat aramışlar ve Ticaret Hukukunda büyük yetkisi olduğu öğrenilen Yargıtay Ticaret Dairesi Başkanlığından emekli Avukat Tahir Sebük'ü müşterek Avukat tutmuşlardır. Avukat Tahir Sebük de Bankaya aynı görüşü savunan 4 sahilfelik müdellel bir itiraz yazısı göndermiştir.

Banka İdare Meclisi kendi Hukuk Müşavirlerinin görüşüne uyarak paranın bloke edilmesine karar vermiş ve bu kararını Ankara 6 ıncı Asliye Hukuk Mahkemesi kanaliyle uygulamıştır.

Kurumların Cumhuriyet Halk Partisi Genel Sekreteriyle yaptıkları konuşmadan sonra Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı Kurumumuzun Başkanını evine davet etmiş ve konudan bahsetmiştir. Sayın İnönü Kurumların çalışmaz hale getirilmesine razı olmadığını, ancak ortada bir hak bahis konusu olduğuna göre bunun aranmasına rıza gösterdiğini söylemiştir.

Bankanın bloke kararı alması üzerine Kurumumuz Başkanı ve Genel Müdürü ile Türk Dil Kurumu Genel Yazmanı birlikte Cumhuriyet Halk Partisi Başkanını evinde ziyaret ederek muhakemenin sonucuna kadar hisselerimizin üzerindeki bloke kararının kaldırılması için Partinin Bankaya yeni bir mektup yazmasını rica etmişlerdir. Sayın İnönü isteklerimizi not ederek Parti yetkilileri ile görüşeceğini vadetmişlerdir. Aradan bir iki gün geçtikten sonra da Genel Müdürümüzü evine çağırarak görüştüğünü ve bir formül bulunarak blokenin kaldırılacağını söylemişlerdir. Fakat Avukatımızın Parti Meclisi Üyesi Prof. Turan Güneş'le yaptığı temasta bir formül üzerinde anlaşmaya varılamadığından durum Türk Tarih Kurumu Başkanı ile Türk Dil Kurumu Genel Yazmanının birlikte imzaladığı bir yazı ile Sayın İnönü'ye duyurulmuş ve Kurumların düşeceği maddi sıkıntı açıklanmıştır.

Bu arada Kurumların mütalâasına müracaat ettiği altı Hukuk otoritesinden mütalâalar gelmiştir. Altı Profesörün altısı da Cumhuriyet Halk Partisi'nin artan hisse senetlerinin gelirleri üzerinde bir hak iddia etmesinin hukuken mümkün olmadığını bir çok Batı kaynaklarından örnekler vermek suretiyle yazmışlardır. Mütalâa aldığımız otoriteler şunlardır :

Ord. Prof. Dr. Hıfzı Veldet Velidedeoğlu
 Prof. Dr. Zahit İmre
 Prof. Dr. Kemal Oğuzman
 Prof. Dr. İsmet Sungurbey
 Avukat Tahir Sebük
 Avukat Suat Ertan

Bu otoritelere verilecek ücreti her iki Kurum paylaşacaktır.

Son durum şudur :

Avukatımız blokenin kaldırılması için mahkemeye başvuracaktır. Cumhuriyet Halk Partisi yetkilileri de kendi açılardan dava açmaya karar verdiklerini söylemekte iseler de bugüne kadar bu dava açılmamıştır.

Gazetelerin mesele hakkında bilgi istemeleri üzerine her iki Kurum birlikte hazırladıkları bir bildiriye gazetelere, Anadolu Ajansına ve TRT'ye göndermiştir.

**TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ'NİN 1968
YILI ÇALIŞMA RAPORU**

Basımevimizin eski yıllara ait çalışma raporları gözden geçirilecek olursa, her yılın bir evvelkinden daha başarılı olduğu görülecektir. Göze çarpan bu gelişme 1968 yılında da devam etmiştir.

İş Durumu :

Basımevimizin 1968 yılı içinde 4.563.281,31 liralık brüt gelir sağlamış, bunun 1.242.541,25 lirası net kâr olarak kalmıştır. Son iki yılın sermaye, gelir ve kâr durumu aşağıdaki tabloda gösterilmiştir :

	1967	1968	Artan	Artış yüzdesi
Sermaye	3.800.000,00	4.250.000,00	450.000,00	11,8
Brüt Gelir	3.982.049,56	4.563.281,31	581.231,75	14,5
Kâr	1.059.828,31	1.242.541,25	182.712,94	17,2

Tablo'nun incelenmesinden anlaşılacağı gibi, sermayenin yıl içinde % 11,8 artmasına karşılık brüt gelir % 14,5, kâr ise % 17,2 artmıştır.

Son iki yılın Genel Giderleri aşağıdaki tabloda gösterilmiştir :

	1967	1968	Artan	Geçen yıla nazaran artış oranı
Amortisman	374.006,48	446.940,96	99.934,48	28,80
Personel Giderleri	1.943.181,72	2.148.976,43	205.794,71	10,59
İşletme Giderleri	632.033,05	724.822,67	92.789,62	14,68
Kâr	1.059.828,31	1.242.541,25	182.712,94	17,2

1968 yılı içinde bütün gider kalemlerinde önemli sayılabilecek artışlar olmakla birlikte kârın yükselmesi üretimin artışıyla izah edilebilir.

Genel Giderlerle kârın brüt gelire oranı ise şöyledir :

	1967	1968
Amortisman	% 8,7	% 9,8
Personel Giderleri	% 48,8	% 47,1
İşletme Giderleri	% 15,9	% 15,9
Kâr	% 26,6	% 27,2
	% 100,00	% 100,00

Yukarıdaki tabloda masraflarımızın geçen yıla oranla büyük bir değişiklik göstermediği görülmektedir. Bu durum giderlerin istikrarlı olduğunu açıklamaktadır.

Basımevimizin Öz Varlığı :

	1967	1968	Artan
Aktif toplamı	10.093.871,74	11.456.478,05	1.362.606,31
Kısa ve uzun vadeli borçlar	3.127.791,95	3.472.462,06	344.670,11
Özvarlık	6.966.079,79	7.984.015,99	1.017.936,20

Basımevimizin öz varlığı yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere geçen yıla göre 1.017.936,20 liralık bir artış göstermektedir. Bunu sevindirici bir sonuç saymaktayız.

Basımevinin 7.984.015,99 liralık öz varlığına Kurumumuzun nakit katkısı ile basımevinin son 13 yılda Kuruma ödediği kârlar aşağıda gösterilmiştir :

Yıl	Sermaye	Arttırılan Sermaye	Kuruma Kalan Kâr
1956	908.979,42	908.979,42	9.818,04
1957	934.856,63	25.877,21	34.868,93
1958	1.150.000,00	215.143,37	118.268,82
1959	1.400.000,00	250.000,00	277.140,97
1960	1.740.000,00	340.000,00	120.641,66
1961	2.040.000,00	300.000,00	233.966,06
1962	2.300.000,00	260.000,00	356.132,67
1963	2.650.000,00	350.000,00	81.449,17
1964	2.750.000,00	100.000,00	405.936,83
1965	3.150.000,00	400.000,00	362.912,58
1966	3.500.000,00	350.000,00	706.612,92
1967	3.800.000,00	300.000,00	758.866,88
1968	4.250.000,00	450.000,00	900.469,47
		4.250.000,00	4.366.835,00

Bu tabloda Kurumumuzun bugüne kadar Basımevine —bina dahil— 4.250.000 lira sermaye yatırdığını, buna karşılık 4.366.835 lira kâr aldığını görmekteyiz. Aradaki fark olan 116.835 lira ve halen mevcut 7.984.015,99 liralık öz varlık, ki toplam olarak 8.100.850,99 lira Kurumumuzun Basımevinden kazancıdır. Ayrıca öz varlığın nominal değerden hesaplandığı hatırlanırsa, gerçek kazancın 12 milyonun üzerinde olduğu kolaylıkla tahmin edilebilir. Basımevimizin önümüzdeki yıllarda da Kurum bütçesine önemli katkılarda bulunacağından eminiz.

Basımevinin 1968 içindeki gelişmesi :

Yıl içerisinde Elektronik dizgi ve kompüter merkezi kurulması için 64.132 dolarlık yatırım ve IBM ile gerekli kira anlaşmaları yapılmıştır. 1969 yılı Nisan ayı sonunda çalışmaya başlayacak olan bu bölüm sayesinde işlerimizde sürat sağlanacağı gibi, Ankara, İzmir ve İstanbul telefon rehberlerini otomatik olarak ve el ile hiçbir dizgi işlemi yapmadan tertiplemeyi sağlayacağından önümüzdeki beş yıl içinde brüt gelirimizde ortalama 26 milyon liralık bir artış olacaktır.

Basımevimizin bu mutlu gelişmesi ve iş gücünün artması, gelişen bütün endüstri kollarında olduğu gibi, yer darlığını arttırmış ve dolayısıyla yeni bir bina yapma zarureti ortaya koymuştur. Gerçekten 80 bin nüsha olarak basılmakta olan Türkçe Sözlük tek başına baskı atelyesinden depolarımıza varıncaya kadar her tarafı doldurmuş, iş akımını felce uğratmıştır. Bu nedenlerle Basımevi için geniş bir arsa almak ve buraya tek kat üzerine batıdaki yeni basımevi binaları gibi çalışması kolay bir bina yapmak gerekmektedir. Bunu Basımevinin kendi imkânları içinde kısa bir zamanda başarmak mümkün olamayacağından birçok bakımlardan faydaları mey-

danda olan Anonim Şirket haline gelmeyi zorunlu bulmaktayız. En az altmışı Kurumumuza ait olmak üzere Türk Dil Kurumu ve Türkiye İş Bankası ile kurulmasını uygun bulduğumuz bu ortaklık sayesinde önümüzdeki yıllarda basım-evinin Kurumumuza her yıl iki milyon civarında bir kâr getirmesi mümkün olacaktır.

Genel Kurulumuzun bu konuda bir prensip kararına varmasını dileriz.

Türk Tarih Kurumu Basimevi Yönetim Kurulu

Başkan

Prof. Dr. BEKİR SITKI BAYKAL

Üye

Prof. ABDÜLKADİR İNAN

Üye

Prof. Dr. TAHSİN ÖZGÜÇ

Üye

Türk Tarih Kurumu

Genel Müdürü

ULUÇ İZDEMİR

Üye

Basimevi Müdürü

GÖKMEN İZDEMİR

DENETLEME KURULU RAPORU

TÜRK TARİH KURUMU YÜKSEK GENEL KURULUNA

Sayın Kurulunuzca bizlere verilen denetleme görevi icabı olarak Türk Tarih Kurumu ile Türk Tarih Kurumu Basimevi'nin 1968 yılı bilançoları defter kayıtları ile birlikte tetkik edilmiş ve 1967 yılı bilançolarında yazılı kıymetlerin 1968 yılının alâkalı hesaplarına aynen devrolunduğu, yıl içerisinde yapılan harcamalar ile muamelelerin Yönetim Kurulu kararlarına ve yönetmelik hükümlerine uygun olarak yürütüldüğü tespit olunmuştur.

Kurum ve Basimevi'ne ait defter ve kayıtların muntazam, muamelât ve mevcudatın bunlara muvafık olduğunu, Yüksek Kurulunuzun tetkikine sunulan 1968 yılı bilançoları ile kâr ve zarar cetvelinin yine bu kayıt ve vesikalara dayandığını arz ve tasdik edilmelerini rica ederiz.

DENETLEME KURULU

Prof. Dr. HALİL DEMİRCİOĞLU
T.T.K. Üyesi

Dr. HÂMİT KOŞAY
T.T.K. Üyesi

FAKİHE ÖYMEN
T.T.K. Üyesi

NECDET ŞARDAĞ
Türkiye İş Bankası
Muhasebe Müdürü

T Ü R K T A R İ H K U R U M U ' N U N 1 9 6 8 Y I L I
B İ L Â N Ç O S U

PARALAR	Borçlu Hesap Lira Kr.	GENEL VARLIKLAR	Alacaklı Hesap Lira Kr.
KASA	152.177,90	SATILACAK KURUM YAYIN- LARI	12.953.354,21
BANKALAR	2.013,39	KANUNÎ KESİNTİLER	4.790.628,—
545,39 İş Bank. 5635		18.651,74 G. Vergisi	24.398,15
1.468,— Merkez 350902010		5.746,41 S. Sigorta	
2.013,39		24.398,15	
BANKA HİSSE SENETLERİ	350.111,55	EMANETLER	3.960,—
BİNA	9.510.462,82	T. Bonusu	
DEMİRBAŞLAR	1.517.853,62	ALACAKLILAR	1.413.191,61
561.385,86 Kurum		1.123.880,64 Çeşitli	
956.467,76 Kitaplık		50.531,— Dış Kitapçılar	
1.517.853,62		62.338,59 Emekli Tazminatı	
ANBAR	3.458.138,—	176.441,38 Kurum Yayınları	
BELLETEN	1.332.490,—	1.413.191,61	
YAYIN VE FOTO GEREÇLERİ	126.236,98	BELLETEN ABONELERİ	750,—
121.509,97 Yayın Gereçleri		TEMİNATLAR	1.525,—
4.727,01 Foto "		BANKALAR	3.620.359,87
126.236,98		1.017.976,64 İş Bank. 20184	
BORÇLULAR	359.972,58	2.313.507,42 İş Bank. 82555	
6.820,78 İlmî Araştırma-Konferans		288.875,81 Vakıflar B. 10133	
57.202,18 Telif ve Tercüme		3.620.359,87	
15.811,94 Kazı avansları			
42.984,89 Basılmakta olanlar			
3.991,95 Ciltleme masrafları			
3.286,75 Kredili satışlar			
19.180,36 İç Kitapçılar			
51.129,14 Dış Kitapçılar			
124.395,82 Muhtelif Borçlular			
35.168,77 Mensuplar avansı			
359.972,58			
BASIMEVİ CARİ HESABI	1.748.710,—		
BASIMEVİ SERMAYESİ	4.250.000,—		
22.808.166,84			22.808.166,84

31. 12. 1968

Muhasebeci
U. Süsoy

Genel Müdür
ULUĞ İĞDEMİR

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ
1968 YILI KÂR ve ZARAR TABLOSU

G İ D E R L E R

G E L İ R L E R

AMORTİSMANLAR 446.940,96

BASKI İŞİ GELİRLERİ 3.994.954,76

PERSONEL GİDERLERİ 2.148.976,43

Yıl İçi Tahakkuk. 3.320.461,61

Yıl Sonu Tahakkuk. 674.493,15

Ücretler 1.547.312,11

Muvakkat İşçi Ücret. 63.598,42

Fazla Mesailer 128.519,19

Tazminatlar 57.013,96

İkramiyeler 14.699,73

Sosyal Yardımlar 131.972,20

Sos. Sig. İşveren His. 205.860,82

KLİŞE İŞİ GELİRLERİ 385.181,20

BIÇAK BİLEME GELİRLERİ 26.249,25

SAİR GELİRLER 156.896,10

İŞLETME GİDERLERİ 724.822,67

Işık 9.466,52

Kuvvet 21.204,54

Su 11.472,50

Sigorta 16.189,54

Faizler 168.642,73

Malzeme 246.727,53

Tamir Revizyon 89.403,86

Diğer Giderler 161.715,45

KÂR 1.242.541,25

4.563.281,31

4.563.281,31

Muhasebeci
EROL ÜSTÜN'AR

T Ü R K T A R İ H K U R U M U B A S I M E V İ
1 9 6 8 Y I L I B İ L Â N Ç O S U

A K T İ F

P A S İ F

SABİT KIYMETLER 7.653.566,28

Bina 881.468,42
Demirbaş 6.772.097,86

BAĞLANMIŞ KIYMETLER 900.927,47

Depozitolar 6.274,79
Geçici Hesaplar 130.147,18
Tasarruf Bonoları 15.550,00
Akreditifler 748.955,50

İŞLETME KIYMETLERİ 1.207.131,78

Ambarlar 1.207.131,78

KISA VADEDE PARAYA

ÇEVİRİLEBİLEN KIYMETLER 1.650.386,87

Müşteriler 1.029.505,04
Borçlular 547.102.53
İş Avansları 72.000,00
Emanetler 1.779,30

EMRE AMADE KIYMETLER 44.465,65

Kasa 17.959,94
Bankalar 26.505,71

11.456.478,05

NÂZİM HESAPLAR 73.945,00

Teminat Mektupları 73.945,00

11.530.423,05

SERMAYE 4.250.000,00

İHTİYATLAR ve FONLAR 2.491.474,74

Yetiştirme fonu 62.075,12
Birikmiş Amortis. 2.429.399,62

UZUN VADELİ BORÇLAR 1.748.710,00

T. Tarih Kurumu 1.748.710,00

KISA VADELİ BORÇLAR 1.723.752,06

Müşteri Avansları 740.664,80
Alacaklılar 275.783,61
Kanuni Kesintiler 57.693,65
Emanetler 22.788,99
Senetler 18.000,00
Geçici Hesaplar 89.549,34
Bankalar 519.271,67

KÂR - ZARAR HESABI 1.242.541,25

1968 Yılı Kârı 1.242.541,25

11.456.478,05

NÂZİM HESAPLAR 73.945,00

Teminat Mektupları 73.945,00

11.530.423,05

Muhasebeci
EROL ÜSTÜN'AR

MİLÂTTAN ÖNCE DÖRDÜNCÜ YÜZYILA AIT TÜRKÇE YAZITLAR BULUNDU

Tass ajansının Almaata kaynaklı bir haberinde, *Tiyenşan* dağlarında *İrtiş* ve *Sirderya* nehirleri vâdilerinde 15 - 20 yüzyıl öncesine ait kayalara yazılmış Türkçe yazıtlar bulunduğu bildirilmekte ve söz konusu kayalarda yazıların yanı sıra hayvan ve av resimlerinin de yer aldığı kaydedilmektedir.

Haberde belirtildiğine göre, bilim adamlarının yaptıkları incelemeler sonucu, Milâttan 4 yüzyıl önce kazılmış olduğu tahmin edilen bu yazıtta, eski çağlarda tek bir Türk devletinin varlığından bahsedilmektedir. Verimli *İli* vâdisi bu devletin merkezinde yer almaktadır.

Bilindiği gibi, bugüne kadar bulunabilen ilk Türkçe yazıtlar Orhon yazıtlarıdır ve milâttan sonra 732 yılına aittir.

Türk yazısının tarihini bin yıl daha geriye götüren bu belgelerin Türk tarihi bakımından önemi çok büyüktür. Türk Tarih Kurumu, Moskova Büyükelçimize ve Sovyet İlimler Akademisine birer mektup yazarak bu buluntular hakkındaki bilimsel yayınların gönderilmesini istemiştir. Bunlar geldikten sonra incelenecek ve haberin bilimsel değeri tespit edilerek bunun tarih kitaplarına geçmesi sağlanacaktır.

BÜYÜK TÜRK ÂLİMİ BİRÜNİ'NİN 1000 İNCİ DOĞUM YILI KUTLANACAK

Türk Tarih Kurumu, zamanının en büyük bilim adamı olan Birüni'nin 1000 inci doğum yılını kutlamak için şimdiden hazırlıklara başlamıştır. Birüni 4 Eylül 973 te bugünkü Hiyve olan Hvarizm ülkesinde doğmuştur. Ana dili olan Türkçeden başka Arapça, Farsça, Sanskritçe ve Süryaniceye edebiyatlarıyla hâkim olan Birüni, yıldız bilim, maden bilim, tıp, coğrafya, matematik ve İndoloji alanlarında eserler yazmış, eleştirideki yetkisi, hoş görüşü, objektifliği ve entellektüel cesareti dolayısıyla zamanının en büyük bilim adamı olarak tanınmıştır.

Birüni'nin 148 eser yazdığı bilinmekte ise de, bunların ancak 32 si zamanımıza kadar gelebilmiştir.

Birüni astronomi alanındaki büyük eseri "al-Kanun al-Mesudi" adlı eserini 1030 da, Hindistan hakkındaki "Tarih al-Hindi" adlı ünlü eserini 1032 de yazmıştır.

Türk Tarih Kurumu, Birüni'nin Arapçadan Türkçeye çevirttiği "Malihint" ve "Kitab-ı Tahdid Nihayet el-Amakin li Tashih Masavat al-Masakin" adlı iki büyük eserini 1973 yılına kadar yayınlayacak ve büyük Türk bilim adamı için başka eserler çıkaracak, seminerler düzenleyecektir.

ULUSLARARASI İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI TARİHİ KOMİTESİNE TÜRK TARİH KURUMU DA ÜYE OLDU.

Türk Tarih Kurumu'nun, merkezi Paris'te bulunan Uluslararası İkinci Dünya Savaşı Tarihi Komitesi'ne üye olması Genel Kurul tarafından kabul edilmiş, Kurumu ve millî komiteyi temsil etmek üzere de, üyelerimizden Ord. Prof. Enver Ziya Karal seçilmiştir.

Uluslararası İkinci Dünya Savaşı Tarihi Komitesi, 1967 yılında Paris'te kurulmuştur. Amacı, İkinci Dünya Savaşı üzerine tarihsel araştırmalara hız vermek ve bu alandaki çalışmalarda işbirliği sağlamaktır.

1955'ten itibaren türlü uluslara mensup tarihçiler resmî niteliği olmayan işbirliği toplantıları tertiplemişler, 1965'te meydana gelen Viyana toplantısında resmî mahiyeti olan bir Uluslararası Komite kurulmasını ve İkinci Dünya Savaşı Tarihi konusundaki çalışmalar kadrosunun genişletilmesini kararlaştırmışlardır. 1967 yılı mayıs ayında Paris'te yapılan toplantıda, hazırlanmış olan statü kabul edilerek, Fransa Başbakanlığı'na bağlı "Comité International d'Histoire de la 2e ème Guerre Mondiale" teşekkül etmiştir.

Kuruluştan hemen sonra, İkinci Dünya Savaşına doğrudan doğruya katılmış veya savaşla dolayısıyla ilgisi olmuş bulunan bütün memleketlere ve bu arada Türkiye'ye Uluslararası Komiteye katılmak hususunda davette bulunulmuştur. Komiteye halen, Doğu ve Batı kampından birçok Avrupa memleketleri, Amerika Birleşik Devletleri, Kanada ve İsrail katılmış bulunmaktadır.

Komite aynı zamanda, UNESCO'nun, "Beşerî İlimler Direktörlüğü"ne bağlı "Uluslararası Tarihî İlimler Komitesi"ne dahildir.

Komitenin halen yürüttüğü faaliyet, eser, doküman ve araştırmacı değişimi çerçevesinde kalmaktadır. Bu itibarla Komite, İkinci Dünya Savaşı tarihi konusundaki çalışmalar alanında geniş bir karşılaşma ve buluşma düzeyi sağlamakta ve bu amaçla bir de "Bulletin" yayınlamaktadır.

Kurumumuz, halen Komite Genel Sekreteri Bay H. Michel'le muhabere durumundadır. Temsilcimiz Sayın Ord. Prof. E. Z. Karal, bugünlerde faaliyete geçerek Komite ile birlikte çalışmalarımızı, ayrıntıları ile tespit edecektir.

BELLE TEN

ÜÇ AYDA BİR ÇIKAR

ABONE VE SATIŞ ŞARTLARI

Sayısı : 30 lira (Yabancı memleketler için 4 dolar)

Yıllık abonesi : 120 lira (Yabancı memleketler için 16 dolar)

Belleten ve Türk Tarih Kurumu yayınlarının satış işleri için :

Ankara'da : Türk Tarih Kurumu'na

İstanbul'da : Ankara caddesinde, İNKİLÂP, ANIL
Kitapevlerine, Bayazıt, Sahaflarda ELİF Kitapevine,

Yazı ve abone işleri için :

Ankara'da TÜRK TARİH KURUMU'na müracaat edilmelidir.

BELLE TEN

PUBLICATION TRIMESTRIELLE

CONDITIONS D'ABONNEMENT ET DE VENTE

Le Numéro : 30 Livres Turques (pour l'Etranger 4 Dollars)

L' Abonnement annuel : 120 Livres Turques (pour l'Etranger 16 Dollars)

**Pour l'achat de Belleten et des Publications de la Société d'Histoire
Turque, s'adresser :**

à *Ankara* :

Türk Tarih Kurumu

à *Istanbul* :

İNKİLÂP, et ANIL Kitapevi, Ankara Caddesi, Kitapevi ELİF
à Sahaflar, Bayazıt,

Pour la correspondance et l'abonnement, au

TÜRK TARİH KURUMU (Société d'Histoire Turque), Ankara.

Propriétaire : LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Directeur responsable : ULUĞ İĞDEMİR

TABLE DES MATIÈRES

Articles, Etudes :	Page
EMRE, KUTLU : Céramique Urartéenne à Altintepe (en turc, avec 22 dessins, et 23 fig. distribuées dans 6 planches)	273
————— : The Urartian Pottery from Altintepe (with 22 illustrations and 23 fig. in 6 plates), traduction de l'article ci-dessus mentionné	291
ONURKAN, SOMAY : Les bas-reliefs d'Artemis à Perge et l'Artemis Pergaia (en turc, avec 39 fig. dans 10 planches).....	303
EYİCE, PROF. DR. SEMAVİ : Ouvrages de l'époque byzantine en Thrace (en turc, avec 108 illustrations)	325
Conférence :	
OTTEN, PROF. DR. HEINRICH (Traduction : ERTEM, DR. HAYRİ) : Les sources de l'Histoire Hittite et la Chronologie de l'Orient ancien	359
Bibliographie :	
Parmi les Livres (en turc)	371
Infomations :	
Assemblée Générale annuelle de la Société Turque d'Histoire pour l'exercice 1969.-Rapports sur les activités scientifiques	379
Découverte d'écritures en turc datant du 4 e siècle avant notre ère	427
Le Millénaire de la naissance du grand savant turc Birunî sera célébré	427
L'admission de la Société Turque d'Histoire comme membre du Comité International pour l'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale .	428
 Sur la couverture : Table en ivoire représentant l'Arbre de Vie.-Trouvée aux fouilles d'Altintepe, faites sur l'ordre de la Société Turque d'Histoire (fin du VIIIe siècle avant J.-C.)	

BELLETEN

PÉRIODIQUE TRIMESTRIEL

REVUE PUBLIÉE PAR LA
SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

Tome: XXXIII

No: 131

Juillet 1969

ANKARA — IMPRIMERIE DE LA SOCIÉTÉ TURQUE D'HISTOIRE

1 9 6 9